

Archeologické poznání otroctví*Václav Hrnčič – Petr Květina***Kvádové v nejstarších dějinách Čech a střední Evropy***Vladimír Salač***Strabón a Tacitus o počátcích dějin České kotliny****Několik poznámek k otázkám znovunastoleným****Vladimírem Salačem***Ivan Prehlík***Vegetace a ekonomika předvelkomoravské centrální lokality
v Olomouci-Povelu***Petr Kočár – Pavel Šlězár – Romana Kočárová*

ARCHEOLOGICKÉ ROZHLEDY

LXVIII–2016–4 429–596

**ARCHEO
LOGICKE
ROZHLEDY**

ročník LXVIII – 2016

sešit 4

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v.v.i.

ARCHEO LOGICKÉ ROZHLEDY

Archeologické rozhledy LXVIII–2016, sešit 4

Vydává Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Praha, v. v. i.

Peer-reviewed journal published by the Institute of Archaeology, Prague.

✉ <http://www.arup.cas.cz/?cat=69>

🌐 <http://www.arup.cas.cz/?cat=69&lang=en>

Abstracting and indexing information: Arts & Humanities Citation Index (Thomson Reuters), Current Contents: Arts & Humanities (Thomson Reuters), SCOPUS (Elsevier), ERIH PLUS

Adresa redakce

Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1

Redakční rada – Editorial board

Martin Bartelheim, Andrea Bartošková, Jaroslav Brůžek, Jiří Doležel, Michal Ernée, Luboš Jiráň, Petr Kočár, Petr Květina, Jiří Macháček, Sławomir Moździoch, Martin Oliva, Milan Salaš, Ivo Štefan, Radka Šumberová

Vedoucí redaktor – Editor in chief

Martin Ježek

jezek@arup.cas.cz; tel.: 00420/607942455

Technická redakce

Filip Laval

laval@arup.cas.cz; tel.: 257014321

Pokyny pro autory viz AR 1/2016, s. 160, nebo internetové stránky AR. – Instructions to authors on the AR Internet pages, or in AR 1/2016, p. 160.

Sazba: Marcela Hladíková. Tisk: PBtisk Příbram.

Vychází čtyřikrát ročně.

Orders from abroad: SUWECO CZ s. r. o., Sestupná 153/11, CZ-162 00 Praha 6 – Liboc, Czech Republic, www.suweco.cz, tel. +420 242 459 205; Kubon & Sagner, P.O.Box 341018, D-80328 München 34, Germany, postmaster@kubon-sagner.de; Rudolf Habelt GmbH, Am Buchenhang 1, D-53115 Bonn, Germany, info@habelt.de

Tento sešit vyšel v prosinci 2016.

© Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.

Doporučená cena 86 Kč

ISSN 0323–1267

NOVÉ PUBLIKACE ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU AV ČR, PRAHA, v. v. i. NEW BOOKS FROM THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY IN PRAGUE

PREHISTORY OF BOHEMIA. Vols. 1–7. Luboš Jiráň – Natalie Venclová (eds.).

Volume 1: Slavomil Venc (ed.) et al.: The Palaeolithic and Mesolithic. Praha 2013. 195 pp. English with French summary. 1100 Kč / 40 €

Volume 2: Ivan Pavlů (ed.) – Marie Zápotocká: The Neolithic. Praha 2013. 136 pp. English with French summary. 875 Kč / 35 €

Volume 3: Evžen Neustupný (ed.) et al.: The Eneolithic. Praha 2013. 200 pp. English with French summary. 1120 Kč / 40 €

Volume 4: Luboš Jiráň (ed.) et al.: The Bronze Age. Praha 2013. 285 pp. English with French summary. 1540 Kč / 55 €

Volume 5: Natalie Venclová (ed.) et al.: The Early Iron Age and the Hallstatt Period. Praha 2013. 196 pp. English with French summary. 1100 Kč / 40 €

Volume 6: Natalie Venclová (ed.) et al.: The Late Iron Age – The La Tène Period. Praha 2013. 183 pp. English with French summary. 1100 Kč / 40 €

Volume 7: Vladimír Salač (ed.) et al.: The Roman Iron Age and the Migration Period. Praha 2013. 240 pp. English with French summary. 1400 Kč / 50 €

Jiří Militký: NÁLEZY ŘECKÝCH, ŘÍMSKÝCH A RANĚ BYZANTSKÝCH MINCÍ V ČECHÁCH 5. STOLETÍ PŘED KRISTEM AŽ 7. STOLETÍ PO KRISTU. KOMENTOVANÝ KATALOG NÁLEZOVÉHO FONDU. Praha 2013 (reprint). 386 s. Czech with German summary. 700 Kč / 28 €

Ivana Boháčová – Petr Sommer (eds.): STŘEDOVĚKÁ EVROPA V POHYBU. K POCTĚ JANA KLÁPŠTĚ – MEDIEVAL EUROPE IN MOTION. IN HONOUR OF JAN KLÁPŠTĚ. Praha 2014. 556 s. Czech, English, German. 300 Kč / 11 €

Jan Frolík – Zdeněk Smetánka: CASTRUM PRAGENSE 12. POHŘEBIŠTĚ V LUMBEHO ZAHRADĚ NA PRAŽSKÉM HRADĚ. DÍL I KATALOG, DÍL II STUDIE. Praha 2014. 278 s., 460 s. Czech, English. 750 Kč / 27 €

Ivan Pavlů: SPOLEČNOST A LIDÉ NA NEOLITICKÉM SÍDLIŠTI BYLANY. Praha 2014. 143 s. Czech with English summary. 330 Kč / 12 €

Gabriela Blažková – Jana Vepřeková: CASTRUM PRAGENSE 13. NÁLEZY HMOTNÉ KULTURY Z RENESANČNÍCH ODPADNÍCH JÍMEK Z PRAŽSKÉHO HRADU. DÍL I. KATALOG. Praha 2015. 613 s. Czech, English. 540 Kč / 20 €

Jan Frolík: CASTRUM PRAGENSE 14. POHŘEBIŠTĚ U KOSTELA PANNY MARIE A NA II. NÁDVOŘÍ PRAŽSKÉHO HRADU. DÍL I. KATALOG. Praha 2015. 211 s. Czech with English summary. 250 Kč / 9 €

Vladimír Salač: LATĚNSKÁ SÍDLIŠTNÍ KERAMIKA V SEVEROZÁPADNÍCH ČECHÁCH – Die latènezeitliche Siedlungskeramik in Nordwestböhmen. Praha 2015. 543 s. Czech, German. 540 Kč / 20 €

Jiří Militký: OPPIDUM HRADIŠTĚ U STRADONIC. KOMENTOVANÝ KATALOG MINCOVNÍCH NÁLEZŮ A DOKLADŮ MINCOVNÍ VÝROBY. Praha 2015. 735 s. Czech with English and German summaries. 1360 Kč / 50 €

Václav Moucha – Bořivoj Nechvátal – Ladislav Varadzin et al.: VYŠEHRAD. KNÍŽECÍ A KRÁLOVSKÁ AKROPOLE. SVĚDECTVÍ ARCHEOLOGIE. Praha 2015. 959 s. Czech with English and German summaries. 810 Kč / 30 €

Orders:

- Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Knihovna, Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1, Czech Republic knihovna@arup.cas.cz
- Beier & Beran – Archäologische Fachliteratur, Thomas-Müntzer-Str. 103, D-08134 Langenweissbach, Germany; verlag@beier-beran.de
- Kubon & Sagner, Buchexport-Import, P.O.Box 341018, D-80328 München, Germany postmaster@kubon-sagner.de
- Oxbow Books, Park End Place, Oxford OX1 1HN, United Kingdom
- Rudolf Habelt GmbH, Am Buchenhang 1, D-53115 Bonn, Germany; info@habelt.de

OBSAH

<i>Václav Hrnčář – Petr Květina, Archeologické poznání otroctví – Archaeological recognition of slavery</i>	431–476
<i>Vladimír Salač, Kvádové v nejstarších dějinách Čech a střední Evropy – Quaden in der ältesten Geschichte Böhmens und Mitteleuropas</i>	477–531
<i>Ivan Prchlik, Strabón a Tacitus o počátcích dějin České kotliny. Několik poznámek k otázkám znovunastoleným Vladimírem Salačem – Strabo and Tacitus on the beginnings of the history of the Czech Basin. Some notes on the issues reopened by Vladimír Salač</i>	532–543
<i>Petr Kočár – Pavel Šlězár – Romana Kočárová, Vegetace a ekonomika předvelkomoravské centrální lokality v Olomouci-Povelu – Vegetation and economy of the pre-Great Moravian central site of Olomouc-Povel</i>	544–575

NOVÉ PUBLIKACE

<i>Martin Kuna – Anna Kunová, Petr Květina – Jaroslav Řídký – Markéta Končelová – Pavel Burgert – Radka Šumberová – Ivan Pavlů – Hana Brzobohatá – Olga Trojánková – Petr Vavrečka – Jiří Unger: Minulost, kterou nikdo nezapsal (Červený Kostelec 2015)</i>	576–582
<i>Petr Květina, Viktor Černý: Po stopách 'Ádů. Jižní Arábie v čase a prostoru (Praha 2016)</i>	582–586
<i>Jan Bouzek, Zoja Benkovsky-Pivovarová – Bohuslav Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei (Nitra 2015)</i>	586–587
<i>Drahomíra Frolíková, F. Biermann – T. Kersting – A. Klammt (Hrsg.): Die frühen Slawen von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 81/1, 2 (Langenweissbach 2016)</i>	587–588
<i>Jan Kypka, Dějiny staveb 2015. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtinech konané ve dnech 20. 3. – 22. 3. 2015 (Plzeň 2015)</i>	588–590
<i>Jan Kypka, Frauke Witte: Bemalte Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum (Husum 2014)</i>	590

OBSAH ARCHEOLOGICKÝCH ROZHLEDŮ LXVIII/2016

591–596

Archeologické poznání otroctví

Archaeological recognition of slavery

Václav Hrnčič – Petr Květina

Cílem této práce je přispět k debatě o existenci otroctví v minulosti a představit možnosti jeho archeologického poznání. Základní aplikovanou metodou je mezikulturní výzkum neboli srovnávací analýza etnografických dat, pro niž byl vybrán vzorek 186 světových kultur, tzv. Standard Cross-Cultural Sample. V principu jde o hledání korelací mezi otroctvím a specifickou skupinou kulturních indikátorů. Výsledky ukázaly jednak vazbu otroctví na očekávané a známé domény (např. válčení, polygynie, společenská a politická integrace), jednak jeho vztah k metalurgii, což je možné považovat za inovativní zjištění. V textu je učiněn pokus o validaci této souvislosti. Konečná interpretace pak vychází z prokázané skutečnosti využívání otroků v průběhu různých etap operačního řetězce výroby kovů, z nichž na prvním místě byla těžba surovin.

otroctví – mezikulturní výzkum – metalurgie – těžba

This article aims to contribute towards the discussion of the existence of slavery in the past and present possibilities of its archaeological recognition. The principal method applied is the cross-cultural research – comparative analysis of ethnographic data, for which a sample of 186 world cultures was selected (the so-called Standard Cross-Cultural Sample). Essentially, this method involves search for correlations between slavery and a specific group of cultural indicators. Results showed connection between slavery and anticipated and known domains (such as warfare, polygyny, social and political integration), but also its relationship with metallurgy, which may be considered an innovative discovery. The text attempts to validate this relationship. The final interpretation is based on the proven fact of slaves' exploitation during different phases of metal production operational chain, above all raw material extraction.

slavery – cross-cultural research – metallurgy – mining

Úvod

Sociální realita v dlouhé historické perspektivě ukazuje na existenci specifické kategorie osob, které, ačkoliv se jeví být součástí dané společnosti, nejsou jejími pravými členy. Taková skupina se přitom nevyděluje na základě standardní společenské hierarchie, ale prostřednictvím odlišného mechanismu, který vytváří zcela novou kategorii lidí – otroků. Jde přitom o společenský jev, který v mnoha ohledech přímo ovlivňoval jak vysokou sféru ekonomiky, politiky a moci, tak čistě lidské osudy. Otroci byli prokazatelně součástí společností industriálního i archaického světa a neexistuje region, kde by se v nějakém období nevyskytovali (Goody 1980; Patterson 1982).

Skutečné pochopení instituce otroctví vyžaduje široký mezioborový přístup, v němž mají své pevné místo historie (včetně klasických studií), etnologie a sociologie. Nutný souběh informací několika oborů však není vždy dodržován, takže se při studiu otroctví mohou hlásit o slovo i kulturní a dějepisné stereotypy. Ty mohou hrát neblahou roli zvláště v prostředí, kde je v podvědomí usazená představa o otroctví jakožto evolučním společensko-ekonomickém stupni vývoje lidských formací (jako jeden z prvních např. Seligman 1901).

Obr. 1. Značky, které byly na Kubě v 18. století vypalovány otrokům na tělo (upravila K. Kleinová podle Ferreira – La Rosa 2015, 49–50).

Fig. 1. Marks burned on slaves' bodies at 18th century Cuba (after Ferreira – La Rosa 2015, 49–50).

Takové pojetí ovšem chybně počítá s jedinou podobou otroctví, zasazenou do prostředí starověkých mocenských útvarů. Ve skutečnosti je otroctví obecný a velmi obtížně definovatelný jev, který není historicky specifický a je spojen s různými ekonomickými či subsistenčními způsoby (Allain ed. 2012). I z tohoto důvodu není často jasné, jaké „otroky“ – jejichž stopy nalézají v souběhu písemných, epigrafických i archeologických pramenů – mají badatelé na mysli. Ještě větší problém nastává, pokud je studium zaměřeno na kontext předliterární minulosti, protože v něm je poznání otroctví pro všechny relevantní obory vysloveně metodologickou výzvou.

Odrazovým můstkem k identifikování otroctví bez dokladů v psaných či obrazových pramenech může být určení specifických kulturních korelátů, s nimiž se přítomnost otroků potenciálně pojí. V tomto článku pohlédneme na otroctví právě skrze takovéto nepřímé ukazatele, které se pokusíme nalézt prostřednictvím srovnávací analýzy etnografických dat. Jak představily podobně orientované studie (např. Nieboer 1900; Baks – Breman – Nooij 1966; Pryor 1977; Patterson 2012) takové souvislosti mohou poukázat na materiální vodítka, která lze použít i jako indikátory otroctví v archeologických pramenech.

Teorie výzkumu otroctví stručně a jasně

Přestože je instituce otroctví intenzivně studována, jednoduchá definice není k dispozici (viz např. Allain ed. 2012). Tradičně se otroctví jednoduše popisuje jako stav, kdy je člověk vlastnictvím jiné osoby.¹ Tím by měl být normativně vymezen rozdíl od dalších forem nsvobody, jako je poddanství či nevolnictví, i když v praxi jsou hranice těchto kategorií jistě méně ostré (de Ste. Croix 1988). K dalším typickým rysům patří, že otrok nemá legálně, a často ani společensky, žádné příbuzné a je považován za „outsidera“ či „společensky mrtvou osobu“ (Patterson 1982). To z něho často činí subjekt nacházející se v jakémsi podprahovém sociálním stavu mimo běžnou společenskou strukturu. Otrok je v očích svobodných lidí tvor bez cti, důstojnosti či respektu a tato jeho degradace naopak paraziticky zvyšuje moc a úctu jeho majitele, otrokáře.

Z hlediska míry znevolnění popsal klasik historického výzkumu otroctví Moses Finley (1968) imaginativní škálu, na jejíž jedné straně je člověk absolutně svobodný, a na druhé

¹ Příklady definice otroctví dle H. J. Niebera (2009, 29): „[...] the fact, that one man is the property or possession of another beyond the limits of the family proper [...]“; dle encyklopedie Britannica (heslo Slavery): „[...] condition in which one human being was owned by another.“; dle Úmluvy o otroctví Společnosti národů (165/1930 Sb.): „Otroctví jest stav nebo poměr osoby, nad níž se vykonávají některé nebo všechny složky práva vlastnického.“

straně zcela zbaven jakýchkoliv osobních práv. Přitom ani jednoho stavu jedinec za normálních okolností nedosahuje. Otročský stav totiž vykazoval historicky proměnlivou míru ujařmení, ale jen za určitých podmínek nabyl podoby absolutně bezprávní kasty, jejíž méněcennost hluboce zakořenila v myslích otrokářské, takzvaně nadřazené společnosti. Černí otroci na plantážích jihu USA jsou známým příkladem takové situace, která je pro pochopení obecné podoby otroctví nepřijemná právě tím, že není ani jediná, ani častější (*Finley 1968*, 308).

Aby bylo možné instituci otroctví lépe analyticky uchopit, pokusili se ji badatelé rozčlenit. Jako obvykle k tomu však každý zainteresovaný použil trochu jiná kritéria, takže vzniklo typologií několik. Pokusíme se zde vygenerovat jejich stručný průnik.

První členění akcentuje ekonomický význam otroků v celospolečenském až takřikajíc civilizačním měřítku. V základní rovině takto bývají odlišovány:

- a) Skutečně otrokářské společnosti, ke kterým např. patřila většina antického Řecka, starověký Řím, jih USA 18. a 19. století, koloniální Karibik a Brazílie, z méně známých pak islámské státy jako např. Umajjovská a Abbásovská říše nebo Sokotský chalífát. Z předstátních společností pak etnografická oblast severozápadního pobřeží Severní Ameriky a zřejmě i region nativních kultur povodí Mississippi. Pravděpodobně by do této skupiny mohla spadat i společnost raně středověké Skandinávie (*Karras 1988*).
- b) Společnosti s otroky, k nimž náleží starověký Přední Východ a Egypt, Indie, Čína a z recentní doby také většina etnograficky dokumentovaných otrokářských kultur (*Finley 1986*, 114–115; *Andreau – Descat 2011*, 23–27).

Rozdíl mezi oběma kategoriemi je možné zjednodušeně shrnout tak, že v otrokářské společnosti prvního typu je základní ekonomická produkce závislá na masové práci otroků. Ta rovněž zajišťuje i dlouhodobou pozici společenské elity, která z činnosti otroků maximálně tyje (*Finley 1968*, 310). Demografické měřítko je dalším kritériem, které indikuje skutečně otrokářskou společnost. V ní by podíl počtu nesvobodných měl dosáhnout jedné pětiny až jedné třetiny celkové populace ve společnosti (*Higman 2003*, 72). Např. pro období kolem přelomu letopočtu až po konec 1. století po Kr. se v Římské říši odhaduje počet otroků na deset miliónů, což je zhruba předpokládaná pětina veškerého jejího obyvatelstva (*Scheidel 1997*, 156). Neméně důležitým rysem otrokářské society je systémová institucionalizace otroctví. Právě v jejím rámci pracují mechanismy zajišťující pracovní výkon otroků a jejich kontrolu. Typicky masové využití otroků se přitom realizuje jen v několika málo ekonomických odvětvích, jimž vévodí zemědělství a těžba surovin, které následuje řemeslná výroba a domácí služby (*Finley 1968*, 310; *Karras 1988*, 16; *Morris – Papadopoulos 2005*, 169).

Všechna tato uvedená specifika pak postrádá druhý typ označovaný jako společnosti s otroky. Jakkoliv hluboko v nich může být otroctví zakořeněno, práce nesvobodných není ekonomicky klíčová. Postavení otroků se zde navíc obvykle liší od pozice, jíž mají jim podobní v otrokářských společnostech. Zatímco v nich je pozice otroků spojena v kognitivní a mnohdy i právní rovině s lidskými atributy (tj. otrok je člověk, byť nejnižšího možného řádu), ve společnostech s otroky tomu tak nemusí být. Abychom správně porozuměli, musíme se podívat na typologii otroctví postavenou právě na vnímání ztotožněných osob.

V jejím rámci je možné rozlišovat otroctví podomácké od otroctví tržního, majetkového² (*Kopytoff 1982*). Druhé jmenované je vývojově mladší, protože souvisí až s etablovanou

² V angličtině *domestic a chattel-like slaves*.

Cena v denárech	60 000			<i>muž</i>		
	50 000			<i>žena</i>	<i>muž</i>	
	40 000		<i>muž/žena</i>		<i>žena</i>	
	30 000	<i>muž</i>		<i>muž</i>		<i>muž</i>
	25 000			<i>žena</i>	<i>muž</i>	
	20 000	<i>žena</i>	<i>muž/žena</i>		<i>žena</i>	<i>žena</i>
	15 000	<i>muž</i>				<i>muž</i>
	10 000	<i>žena</i>				<i>žena</i>
	0–8 let	8–16 let	16–40 let	40–60 let	více než 60 let	
Věkové kategorie otroků						

Tab. 1. Maximální cena otroků a otrokyň stanovena Ediktem císaře Diokleciána z roku 301. Kvalifikovaní otroci a otrokyně jsou kurzívou. Podle *Salway 2010*, 8.

Tab. 1. Maximum price of male and female slaves as set by Caesar Diocletian in year 301. Qualified male and female slaves shown in italics. After *Salway 2010*, 8.

ekonomikou tržního charakteru. V ní má otrok status zvláštní kategorie movitého majetku, takže lze jasně stanovit jeho obchodní cenu (*tab. 1*). Protože má otrok svou cenu, je často i součástí právních norem, které ho vnímají jako objekt (např. v římském právním řádu horizontu 200 př. Kr. – 200 po Kr. patřili otroci do kategorie *res mancipi*, kam spadaly obecně všechny výrobní zemědělské prostředky; *Gardner 2011*, 416), a současně i lidský subjekt (např. ve stejném římském právu je celá řada opatření, která otroky chrání před krutým zacházením jejich majitelů; *Gardner 2011*, 433). Do tržního otroctví spadá také specifické dlužní otroctví. Jde o právní mechanismus, při němž je ztrátou svobody z důvodu nesplácení dluhu postížen dříve svobodný člen dané společnosti (*Patterson 1982*, 128).

Pro naprostou většinu předstátních archaických společností je typický druhý typ otroctví, které se označuje jako podomácké a má naprosto jiný charakter než výše popsané otroctví tržní. Jak už název napovídá, otroci jsou drženi v rámci jednotlivých domácností, kde slouží jako pracovní síla.

Ve společnostech bez polygynie je pro komunitu na úrovni domácnosti či celého sídla jednou z mála možností, jak zvýšit vlastní produkci, zapojit otrockou práci. Ženy a dívky v takovém případě vykonávají činnosti manželek a dcer, muži a chlapi zase činnosti synů a mláďenců, protože jen výjimečně získají společenský status dospělého muže, aby se sami mohli oženit (*Briggs 2002*, 157–158). Hlavní odlišnost podomáckého od tržního otroctví však spočívá v postavení, které je otrokům přisouzeno. Je důležité si uvědomit, že otrokem v takovém kulturním kontextu je vždy cizinec, což v pojetí sociální integrace archaických společností znamená kdokoli mimo úzký okruh příbuzensky spjaté skupiny, která tvoří základní rámec komunity či kmenu (*Finley 1968*, 308; *Květina et al. 2015*, 125). Osoby nepatřící k domácí jednotce nejen že nejsou považovány za její plnohodnotné členy, ale nemají dokonce vůbec lidský status. Protože se pak otroky typicky stávají váleční zajatci z cizích komunit, je snáze pochopitelné, že je na ně nahlíženo jako na nelidské bytosti a podle toho se s nimi také zachází. Na druhou stranu jsou v takových společnostech běžné mechanismy adopce otroků do rodiny a tím jejich začlenění do dané komunity. Někdy, jako v případě irokézských „truchlivých“ válek, bylo přímo cílem boje získat zajatce, kteří nahrazovali zemřelé členy domácností (*Starna – Watkins 1991*, 37–38). Další specifickou

kategorií otroctví byla forma podobná nevolnictví v předmoderní Evropě. To znamená, že nesvobodní lidé byli pevně spojeni s konkrétní zemědělskou půdou, na níž pracovali, a tudíž s nimi nebylo možné tržně manipulovat jako s movitým majetkem (příkladem byli *heilóti* v antické Spartě; *Oliva 1972*).

Řada badatelů se ve svých pracích soustředí na důvody a způsoby nabytí otroků. Otroci byli vždy pořizováni především z důvodů ekonomických, ale kromě toho i politických, prestižních, správních, rituálních a sexuálních. Z hlediska způsobů akvizice bylo pro archaiské společnosti typické zotročování válečných zajatců (*Kopytoff 1982; Cameron 2011*). U společností s malou mírou politické a sociální integrace se typicky jednalo o ženy a děti. Především ženy byly často přímým cílem válečných výprav a jejich unášení mohlo nabytí i masového měřítka, jak bylo např. etnograficky doloženo u tradičních společností v Amazonii (*DeBoer 1986*) a archeologicky zdokumentováno pro oblast jihozápadu dnešních USA 13. století (*Kohler – Turner 2006*). V ekonomicky i politicky složitějších společnostech měly vedle násilného nabytí (které však často zůstávalo na prvním místě) své místo i další způsoby, jako tržní prodej, akvizice v podobě daně, daru či tributu, trest za neplacení dluhů a některé zločiny, prodej vlastními rodiči a zotročení opuštěného dítěte nebo zotročení sebe sama. Protože otroctví bývalo zpravidla dědičné, významným zdrojem otroků byly též děti narozené nesvobodným rodičům. V souvislosti s tím bylo prokázáno, že od určitého množství je možné docílit samoudržovacího procesu velikosti otrocké populace (*Conrad – Meyer 1958*). Za tímto účelem vznikaly v 19. století v jižních státech USA jako Kentucky a Virginia specializované otrocké „líhně“, které dodávaly otroky do distribuční obchodní sítě (*Andrews – Fenton 2001*).

V teoretickém přístupu k otroctví pomocí typologických kritérií by bylo možné pokračovat, i když pro účely této práce by to asi bylo nadbytečné. Kapitulu stručné teorie výzkumu otroků lze shrnout tak, že instituce otroctví nejen že nabývala v různých společnostech odlišných forem, ale vnitřně se lišila i v rámci jedné společnosti (např. v období starověkého Říma měl otrok pracující v dole nepochybně jiný status než jeho vzdělaný protějšek sloužící v domě bohatého měšťana). Dále v textu se přidržíme široké definice, která otrokem rozumí nesvobodného člověka, který slouží svému pánu.

Dějiny otroctví a otrokářství Starého světa v kostce

Časová osa s absolutními daty není v případě kulturního fenoménu otroctví jediným vhodným měřítkem. Namísto obligátního chronologického vývoje se proto pokusíme historii otroctví rozparcelovat podle více kritérií. Prvním je způsob zajišťování obživy dané společností, který je i v jiných případech považován za vhodný parametr kulturní determinace (*Květina et al. 2015, 135–137*). Lovci-sběrači orientovaní na terestriální zdroje potravy si otroky programově nederželi, protože jim to nepřinášelo žádné ekonomické výhody. To už ale neplatí o společnostech subsistenčně využívajících vodní, především mořská loviště. V jejich komunitách mohli být otroci zastoupeni velmi početně, jak ukazuje případ etnografické oblasti severozápadního pobřeží Severní Ameriky (*Donald 1997; Ames 2001; 2008*). Pro produktivní způsoby zajišťování obživy je pak přítomnost otroků zcela běžná. Mimořádně významnou roli hrálo otrokářství u pastevců, takže někdy bývá tento typ hospodářství považován za typický korelát s nesvobodnou společenskou vrstvou (*Winter 1984*).

Prokázat přímé napojení otrokářství na určitý typ společenské organizace a konkrétní řídicí mechanismy je velmi obtížné. Definování takové typologické škály není snadné a škálování do tlup, kmenů, náčelnictví a států je spíše imaginativní než reálné (Květina *et al.* 2015, 118–122). Snad je možné opatrně konstatovat, že spolu se vzrůstem autoritativní vlády v náčelnických útvarech a raných státech roste i pravděpodobnost systémového propojení s otrokářstvím (Snell 2011, 6). Taková korelace však může být až druhotným projevem agregace válečnictví, které je jednak pro dané útvary velmi typické, jednak úzce propojené s otrokářstvím (Parker Pearson 2005).

Druhým kritériem členění je již v úvodu zmíněné a marxismem načichlé chápání otroctví ve smyslu evolučního stupně společensko-ekonomického vývoje (McKeown 2007). Ústředním tématem je v tomto pojetí střet společenských tříd, z nichž jedna je ovládající a druhá ovládaná. V něm by na prvobytně pospolnou společnost mělo navazovat otrokářství, které by pak ukončil nástup feudalismu, následně zardoušeného kapitalismem (Seligman 1901). Nejde však jen o samotný třídní boj, protože v jeho pozadí stojí nevyhnutelný posun celé společnosti k takzvaně vyšším formám. Nucená práce a otroctví je přirozenou součástí tohoto schématu, což klasik sociologie Herbert Spencer vyjádřil takto: „[...] v raných obdobích primitivní člověk postrádající disciplínu nebude pracovat soustavně, ledaže se ocitne v podmínkách, které ho donutí k takové píli, jež ho nakonec dovede k civilizaci“ (Spencer 1896, 465).

I když si tento dynamický vývojový rámec odmyslíme, klasické starověké otrokářství zůstává vedle jižanských plantáží v USA nejčastěji citovaným příkladem. Přitom se však zapomíná, že až přibližně do 6. století př. Kr. není masový výskyt otroků doložen a všechny tehdejší mocensko-politické útvary tak vlastně vůbec nespádají do kategorie skutečně otrokářských společností (Snell 2011). To samozřejmě neznamená, že by se v Mezopotámii, Egyptě, Izraeli, chetitské Anatolii a Egeidě otroci nevyskytovali. Jejich existenci prokazují písemné prameny, i když se správným porozuměním termínů, o nichž se předpokládá, že znamenají „otrok“, může být problém. Taková označení pocházejí už ze starobabylonského období, tj. asi 2000–1590 př. Kr. Také v Chamurabiho zákoníku, který se datuje přibližně k roku 1686 př. Kr., jsou otroci uvedeni (včetně zbavení svobody jako trestu za nesplácení dluhů), a to spolu s náznaky, že mohli být fyzicky označováni (např. tetováním, úcesem apod.; Snell 2011, 10–11; obr. 1). V Egyptě může být přítomnost tzv. doživotně ujařmených doložena zřejmě už pro období Staré říše (2575–2125 př. Kr.), ale s větší jistotou to můžeme tvrdit až pro chronologické úseky Střední říše (1975–1640 př. Kr.) a Nové říše (1558–1080 př. Kr.), kdy se do Egypta evidentně dostávaly větší počty válečných zajatců, kteří pak v textech vystupují jako prostí „pracovníci“. Jejich využití je indikováno spíše v rámci domácností, chrámů a paláců, takže masové nasazení v zemědělství, při veřejných stavbách nebo výrobě není příliš pravděpodobné (Eyre 2010, 302). V chetitské Anatolii období 1400–1200 př. Kr. sloužili otroci ponejvíce jako pasteveci dobytka svých pánů, přičemž nesvobodní lidé se zde dělili do tří kategorií zahrnující vyhnance, válečné zajatce a řemeslníky. Písemnými prameny je doložena tolerance sňatků otroka se svobodnou ženou, jejichž potomci zůstávali svobodnými lidmi. V Egejské oblasti doby bronzové (3. a 2. tisíciletí př. Kr.) je přítomnost otroků pouze usuzována, a to především z vyobrazení na freskách. Jde např. o známý panel procesí mužů tmavé pleti přistupujících z obou stran k bílé bohyni v Knóssu (1600–1500 př. Kr.), což může být interpretováno jako vyobrazení chrámových otroků (Snell 2011, 19–20). V následujícím mykénském období je díky porozumění textům

v lineárním písmu B už otroctví bezpečně doloženo, a to včetně od té doby rozšířené praxe využívání otroků jako veslařů na lodích (*Castleden 1993*, 25–26).

Zcela nový model ekonomického využití otroků nastává v Řecku od 6. století př. Kr. (*Finley 1959*; *Harris 2012*). Zdá se, že ještě v homérském období (tj. asi jedno nebo dvě století před počátkem vlády Solón v r. 594 př. Kr.) se otroctví v pevninském Řecku nijak nelišilo od výše popisovaného stavu ostatních starověkých říší. Pro období klasického Řecka však už bylo typické masivní zapojení otroků do hospodářství, které se tak stalo na produkci ujařmených osob vysoce závislé (*Rihll 2011*). Někdy bývá dokonce usuzováno, že takřka veškerá výroba i celý sektor služeb by zde bez otroků nefungovaly (*Cartledge 1993*). Naprostá většina otroků v Řecku byla v soukromém vlastnictví, a tudíž jejich nasazení bylo často spojeno s podnikatelskými záměry majitelů (*Sylvester 1999*, 41–42). Nejvýznamnějším výrobním odvětvím, v němž se ve velkém využívalo otrocké práce, bylo zemědělství. I když existuje určitá nejistota v tom, jak přesně byla zemědělská výroba organizována, alespoň pro region Athén se má za to, že zde existovaly současně menší usedlosti, kde pracovalo několik málo pracovníků, i velké vesnické komplexy s desítkami otroků (*Finley 1986*). Další významnou výrobní oblastí, která tyla z otrocké práce, byla těžba surovin a jejich následné zpracování včetně metalurgie (*Morris – Papadopoulos 2005*, 169). V písemných pramenech je doloženo, že doly po celém řeckém světě spotřebovávaly každoročně množství mužských otroků, takže Moses Finley předpokládá, že jen v Attice bylo na tuto práci nasazeno na 30 000 osob (*Finley 1959*, 150). Novější studie potom odhadují celkový počet otroků v Athénách klasického období na 100 000, což by bylo asi 40 % veškeré populace. Zajímavé je, že samotné antické písemné prameny uvádějí počet otroků jednotlivých městských států až čtyřnásobně vyšší než moderní kalkulace (*Rihll 2011*, 49–50). Vedle výrobních odvětví hráli otroci jistě roli i v jiných, služebných odvětvích. Bezvýznamné nebylo ani jejich angažování v oblasti sexuálních služeb. Zajímavá je v tomto smyslu Hérodotova věta, obvykle badateli citovaná jen v části před středníkem: „Thrákové mají ve zvyku prodávat své děti do ciziny; co se týče mladých panen, nijak je nehlídají, ale nechávají je souložit, s kým chtějí“ (*Hérodotos*, Dějiny, Kniha V, 6. 1.).

O tom, že otrokářství v antickém světě Řecka nebylo jednotného charakteru, svědčí případ spartských *heilóttů*. Na jejich specifickém postavení se shodovali již antičtí autoři, i když dodne není jasná geneze ani kompletní pozadí této nejnižší společenské vrstvy lakedaimónských. Podstatné je, že šlo o etnicky homogenní skupinu polosvobodných lidí, kteří byli pevně svázáni s půdou, kterou obhospodařovali. Z tohoto důvodu nešlo o typické tržní otroky, protože právě jejich spojení s půdou je vylučovalo z kategorie movitostí (*Cartledge 2011*).

V souvislosti s tím byla nedávno vyslovena hypotéza, že kamenné věže nazývané *pyrgos*, rozeseté po řeckém venkově a datované do klasického i helénistického období, sloužily jako ubikace pro otroky (*Morris – Papadopoulos 2005*). Nasvědčuje tomu na jedné straně skutečnost, že se vchody těchto staveb uzavíraly zvenčí (otvory pro závoru byly umístěny zvenku přede dveřmi), a současně i jejich geografická vazba na místa s doklady antické těžby a metalurgických aktivit. Proč je případ těchto staveb hodný zmínky i v tomto zkratkovitém přiblížení dějin otrokářství? Protože i přes extrémně velký podíl zotročených lidí v antické řecké populaci je jejich archeologická čitelnost takřka nulová. Ačkoliv legislativně tvořili svobodní občané a otroci dvě zcela rozdílné skupiny, navenek (např. oděvem, účesem či jinými materiálními ukazateli) se od sebe nijak neodlišovali (*Rihll 2011*, 54).

Jedním z pokusů o nalezení materiálního prahu mezi nimi je analýza předpokládaného hornického pohřebiště z těžební oblasti Lavreotiki, kde podle odhadů pracovalo okolo roku 420 př. Kr. 25 000 otroků (Morris 2011). Hlavní rozdíl oproti běžným pohřebištům byla převládající nepřítomnost milodarů: v 70 % hrobů dospělých a v 68 % dětských hrobů. Běžný hrob s výbavou zde měl méně než pětinu milodarů ve srovnání s hroby v oblasti Attiky. Prosté chudé hroby spolu s kamennými věžemi *pyrgos* by tak potenciálně představovaly naprosto ojedinělý archeologický doklad starověkého řeckého otrokářství.

Po antickém Řecku bychom se měli věnovat historii otroctví Říma, nejprve si však dovolíme odbočku k minulosti otroctví v předhistorickém evropském prostoru. Od starší doby železné se v širokém prostoru západní, severní, střední i východní Evropy předpokládá existence tržního otroctví. To je obvykle dáváno do souvislosti s dálkovým obchodem se světem Středomoří. „Výměnou za suroviny (cín, zlato, jantar) a zřejmě i otroky nebo dobytek získává halštatský svět včetně území Čech jako jedna z hlavních progresivních oblastí této doby prestižní zboží a spolu s ním také nové technologie a ideje“ (Venclová ed. 2008a, 12).

S tímto obdobím souvisí velmi úzce otázka otrokářství v etruském světě. Obecně se má za to, že Etruskové nevyužívali otroků v míře srovnatelné s antickým Řeckem a Římem. Alespoň do 2. století př. Kr., kdy už byla etruská kultura v úpadku a kdy sem byl z jihu importován ekonomický model produkce vína na velkých plantážích (Jolivet 2013, 162). Pro předcházející dlouhé období vývoje platí, že o existenci otroků v etruské společnosti nelze pochybovat, ale je obtížné dešifrovat jeho podstatu, a to tím spíše, že etruský výraz pro „otroka“ neznáme. Je však pravděpodobné, že etruské otroctví lze nejspíše řadit k domácímu typu. Vyloučit také nelze *heilotský* typ podobný Spartě, tedy zda bylo otrocké postavení primárně přisouzeno nějaké etnický homogenní skupině (Benelli 2013, 447).

Archeologie etruského otroctví je na tom s množstvím dokladů podobně jako i v jiných oblastech a obdobích starověku: je jich velmi málo. Přesto jsou to právě hmotné památky, které ukazují pojitko s ostatní, zatím stále prehistorickou Evropou. Jde o nástěnné malby v dobře zachovalých etruských hrobkách v Tarquinii (Steingraber 2006). V šesti z nich, datovaných do pozdního 6. století př. Kr., jsou vyobrazené postavy s výrazně světlou pleť, což spolu s blond a ruskými vlasy evokuje jejich severní původ (obr. 2). I když to není pravidlem, mají tito lidé v zobrazovaných scénách obvykle podřízenou, služebnou roli. Typicky se pak jedná o hostesky, sluhy a tanečnický při hostinách typu řeckých symposií. Tato skutečnost vede některé autory k svůdné interpretaci, která tato zobrazení považuje za doklad obchodu s otroky spojující starověké Středomoří s územím a lidmi žijícími na sever od něho (Briggs 2002, 131–163).

Pakliže je otroctví v halštatské společnosti pravděpodobné, pak by o jeho existenci v následující laténské společnosti už nemělo být pochyb, a to i vzhledem ke svědectví antických písemných pramenů. Ty ukazují, že Keltové otroky jednak znali jako součást svého vlastního světa (Daubigney 1979), jednak je považovali za regulérní obchodní artikl (Finley 1962). „Okruh směňovaného zboží sahá na laténské straně od osob (otroků), dobytka a potravin až po suroviny (zlato, cín, jantar), polotovary (železo, kůže a kožešiny) i konečné výrobky [...]“ (Venclová ed. 2008b, 142). Převládající pohled spatřuje zkrátka v otrocích keltský směnný ekvivalent luxusního zboží (včetně vína) ze Středomoří (Taylor 2001, 28; Peschel 1971). Lze se setkat i s názorem, že otroky Keltové nejen vyváželi, ale také dováželi (Venclová ed. 2008b, 144), což by svědčilo o významné ekonomické roli, kterou nesvobodní v laténské společnosti hráli.

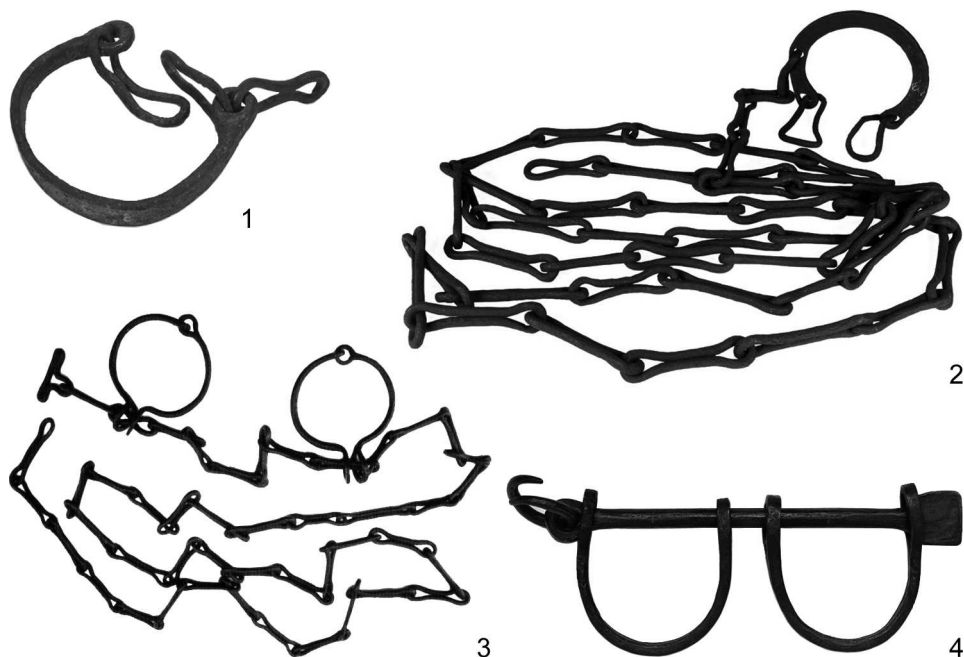
Obr. 2. Dívka s blondatými vlasy a světlou pletí ovívá svou paní při hostině. Detail etruské nástěnné malby z tzv. Hrobky štítů, Tarquinia, třetí čtvrtina 4. století př. Kr. (podle *Steingräber 2006*).

Fig. 2. Fair-skinned girl with blond hair is fanning her lady during a feast. Detail of an Etruscan wall painting from the so-called Tomb of The Shields, Tarquinia, 3rd quarter of the 4th century BC (after *Steingräber 2006*).

Z hmotných pramenů jsou z období mladší doby železné poprvé k dispozici okovy, a to v takovém počtu, že jsou (především s ohledem na analogie z koloniálního období a afrického otrokářství; *obr. 3*) obecně považovány za jeden z přímých dokladů zotročených osob (*Taylor 2001, 28; Parker Pearson 2005, 24; Schönfelder 2015*). Za zmínku také stojí zajímavé vysvětlení laténské kulturní zvláštnosti zdobit si krk masivními kovovými nákrčníky. Tyto ozdoby evokující otrocké obojky snad symbolizovaly podřízení nikoliv vůči jinému člověku, ale ve vztahu k nejvyšším nadpřirozeným bytostem. Takové vyjádření služebného postavení k bohům zároveň podtrhovalo svrchovanou svobodu dotyčného na zemi. Dobrovolné přisvojení obojku z drahého kovu potenciálně zdůrazňovalo vysoké sociální postavení nositele a kontrastovalo s otrockým statutem osob spojených se skutečnými okovy a pouty (*Taylor 2001, 39*). Laténské nákrčníky by tak mohly nepřímo dokládat otroctví jakožto běžnou součástí keltské společnosti.

Jsou nějaké doklady, že v prehistorické Evropě existovalo otroctví ještě dříve než v době železné? Pokud bychom se chtěli přidržet pouze přesvědčivých důkazů, pak musíme odpovědět negativně. Existují však indicie, které přítomnost vrstvy vyloučených a nesvobodných naznačují. Za prvé jde o intenzitu válečnictví, které je se zajatci a otroctvím silně propojené

Obr. 3. 1: vikinský otrocký obojek, St. John's Lane, Dublin. 2: vikinská pouta pocházející z dlabané kánoe potopené u *crannog* v Ardakillen Lake, konec 9. nebo začátek 10. století. 3: železný řetěz s pouty určený pro otroky v západní Africe, koloniální éra. 4: anglická kovaná pouta pro otroky, koloniální éra.
Fig. 3. 1: Viking slave collar, St. John's Lane, Dublin. 2: Viking cuffs coming from a dug-out canoe sunk at *crannog* in Ardkakillen Lake, end 9th or beginning 10th century. 3: iron chain with cuffs intended for slaves in West Africa, Colonial era. 4: English forged slave cuffs, Colonial era.

(Parker Pearson 2005, 25). Vezmeme-li proto za bernou minci archeologické doklady válečných nájezdů (např. *Vecl* 1999; *Golitko – Keeley* 2007), zdá se, že podmínky pro využívání násilím uzurpovaných osob byly nastoleny už v neolitu. Za druhé jsou možným náznakem přítomnosti sociálně vyloučené skupiny osob archeologické nálezy nestandardních pohřbů. Kristian Kristiansen ve své nejcitovanější knize v tomto smyslu poukazuje na souvislost s dobře známou specifickou skupinou pohřbů na sídlišťích knovízské kultury. Otrokům, kteří v nich mohli být pohřbeni, pak bez bližší specifikace přisuzuje práci v dolech (*Kristiansen* 1998, 116–117; *Cameron* 2011, 173). V této souvislosti se proto pro období konce doby bronzové a starší doby železné přímo nabízí ukázat prstem na rakouskou solnou komoru a za otroky označit horníky, kteří v místních dolech sůl dobývali. Pro tak přímočaré spojení však archeologické doklady nesvědčí: bohatými hroby známé pohřebiště v Hallstattu totiž nemá parametry nekropole sociálně vyloučených osob a zároveň byly na zde pohřbených skeletech antropologicky identifikovány markery svědčící o namáhavé práci zemřelých. Zdá se proto, že se společenským postavením hallstattských horníků to bylo složitější (*Wells* 1987, 208; *Briggs* 2003, 254).

Třetí oblastí potenciálních meta-důkazů jsou doklady materiální provenience na velké geografické vzdálenosti. Zajímavou a důležitou informací přinášejí izotopové analýzy kovů ze Skandinávie doby bronzové. Ve Švédsku jsou tak doloženy importy rudy mj. i ze známé

důlní oblasti Lavrion v Řecku, a to od starší doby bronzové (tj. 1700–1500 př. Kr.; *Ling et al. 2014*, 123). Spojení Středomoří se Skandinávií přitom dokládá i skalní umění, které např. na panelu č. 157 v Kville zobrazuje ingot v podobě zvířecí kůže (*Ling – Rowlands 2013*). Práci v dolech pozdějšího antického Lavrionu přitom podle písemných a částečně i archeologických pramenů zastávali výhradně otroci (*Thompson 2007*, 144–149). Pointa odvážné, ale přímými důkazy bohužel nepodložené konstrukce, je proto jasná: severští odběratelé mohli za ceněnou surovinu docela dobře platit bílým masem.

Abychom se však vrátili ke kořenům otroctví a otrokářství v evropské prehistorii: ještě jinou úroveň hypotetických dokladů je třeba hledat v interpretačním pozadí archaických společností. Je třeba si uvědomit, že z hlediska mocenské organizace jsou náčelnické útvary typickým představitelem jednotek s dlouhodobě etablovanou společenskou nerovností, která jde ruku v ruce s velkou mírou konkurence uvnitř i navenek politických jednotek. Pojem konkurence je přitom závažný: vzájemné střety mocenských útvarů poskytují přísun válečných zajatců, kteří jsou pak ekonomicky využíváni při majetkové agregaci osob aspirujících na vysoké společenské postavení. Tento proces byl etnograficky dobře dokumentován např. v oblasti severozápadního pobřeží Ameriky (*Ames 2001*). Otroci a otrokářství jsou proto považováni za systémový prvek náčelnických útvarů. K nim by podle převažujícího konsensu měly v pravěké Evropě typicky patřit společnosti doby bronzové (*Kristiansen 1998; Earle 1999*). Právě ty bychom proto mohli považovat za adepty sociálního a ekonomického systému s přirozenou existencí otroků.

Vrátíme se nyní k historii otroctví v období pokročilého antického světa. Ve společnosti klasického Říma bylo otroctví rozšířené a běžné po více než jedno tisíciletí, od počátku republiky do konce Římské říše (*Scheidel 2012*). Dokládá to řada zdrojů, ať již přímo písemných, jako jsou zákony, historické a filozofické texty, dopisy, dramata, próza, poezie, nebo epigrafických (*Joshel 2011*) a také hmotných. Těch posledních je však pohřichu málo a hlavní roli mezi nimi hrají spíše malířská a sochařská zobrazení než skutečné artefakty.

Otroci v antickém Římě existovali v ohromném množství po velmi dlouhé období, a tak není divu, že je tehdejší zřízení považováno za největší otrokářskou společnost v lidské historii. Odhadnout absolutní počty zotročených osob není jednoduché, ale i tak se čísla pohybují v enormních hodnotách: *Keith Hopkins (1978, 9)* usoudil, že na konci republikánského období bylo otroků dva až tři miliony, neboli zhruba 35 až 40 % celkové populace. Novější a pravděpodobně realističtější odhad je jeden až jeden a půl milionu otroků, představující 15 až 25 % tehdejší populace Apeninského poloostrova (*Scheidel 2011, 289*). Názory na absolutní počet otroků pro 1. století po Kr. se pohybují od šesti do deseti milionů (*Harris 1980, 118; Scheidel 1997, 158*).

Pokud se týká způsobu, jakým se z člověka mohl stát otrok, římské právo nám dává poměrně výstižnou odpověď: „Otroci jsou buď zrozeni, nebo vytvořeni“ (*Iustiniani Institutiones*, Kniha I, 3. 4.). Jinými slovy, člověk se mohl stát otrokem narozením, nebo zotročením. Římský právní systém je mimořádně propracovaný jak z hlediska definice práv a povinností otroků, tak jejich vztahu ke svobodným občanům. Pro potřeby této studie však postačí, když uvedeme, že od nejstarších římských právních norem, tzv. dvanácti desek (asi 450 př. Kr.), až po *Corpus Juris Civilis* (6. století po Kr.) jsou otroci považováni za hmotný majetek (*Gardner 2011*).

Kdy a jak Římané poprvé začali využívat otrockou práci, je obtížné určit. I když nesvobodný status existoval v prostoru Apeninského poloostrova jistě i dřív, fenoménem se práce

otroků stala od 4. století př. Kr. (Bodel 2011). Otroci obou pohlaví a všech věkových kategorií byli zapojeni do ohromné škály činností, o čemž svědčí písemné prameny dokumentující více než 160 konkrétních zaměstnání (Bodel 2011, 321). Otroci byli masově využíváni zejména v zemědělství a při těžbě surovin, ale pracovali také jako sluhové v domácnostech, řemeslníci (např. cihláři, hrnčíři, kováři, mlynáři, pekaři, krejčí, tesaři atd.), stavební dělníci, horníci, úředníci, učitelé, lékaři, správci nemovitostí, obchodní zástupci a mnoho dalších. V zásadě mohli plnit jakékoli úkoly, které si jejich pán přál. Na druhou stranu byli otroci více než jen pracovní síla. Byli vysoce ceněným majetkem, měřítkem bohatství a symbolem společenského postavení. Někteří z nich se navíc mohli stát ošetřovateli, společníky, partnery či rádci svých pánů a výrazně tak vystoupit z bezejmenné masy nádeníků (Bodel 2011, 312–313).

Samotných archeologických dokladů římského otrokářství je však žalostně málo. Skutečnost, že nesvobodní nevladnili téměř žádný majetek a vykonávali rozsáhlou škálu činností, které se nijak nelišily od činností svobodných pracujících, je činí archeologicky takřka neviditelnými. Ačkoli pokusy identifikovat otrocké skupiny podle typického materiálního inventáře spojeného s jejich původním kulturním (etnickým) pozadím existují, příliš slibné výsledky nepřinášejí. Zdá se, že lidé zotročení a vytržení ze svého domácího prostředí ztráceli v kontaktu s invazivní římskou kulturou své zvyky rychle (Webster 2008). Mezi materiálními kategorie signalizující otroky patří specifické epigrafické a ikonografické památky, kovová pouta, hypoteticky pohřby a také snad určité typy nemovitostí (Roymans – Zandstra 2011). Mezi epigrafické doklady otroků a osvobozených otroků patří kromě nápisů na náhrobcích a votivních objektech také tzv. *instrumentum domesticum* neboli soukromé nápisy umístěné obzvláště na předmětech denní potřeby. Dále sem spadají obojky a tzv. otrocké *bullae* (nákrční medailonky), které měly odrazovat od útěků a pomoci při znovudopadení uprchlých otroků (obr. 4). Každý z nich obsahoval odlišný text, hlavní zpráva říkala zhruba toto: „Chyťte mě. Utekl jsem. Vraťte mě mému pánovi“ (Petersen 2009, 190). Dalším dokladem jsou grafická znázornění na hrobových reliéfech či památnících, která lze vcelku spolehlivě interpretovat jako zobrazení zajatců či otroků (Thompson 2007).

K jednomu z nejpřímějších dokladů otroctví se obligátně počítají okovy (Thompson 1993), jejichž výskyt je zdokumentovaný i mimo území Římské říše. Početnost nálezů umožňuje základní funkční typologii okovů, které lze rozdělit do tří typů (Thompson 2003, 238): 1) krční, které mají největší průměr a společně se spojovacími řetězy sloužily pro přepravu otroků, 2) ruční a 3) nožní, které zabraňovaly v útěku, ale současně poskytovaly omezenou možnost pohybu. Nikdy samozřejmě nelze opomíjet kontext, ve kterém se okovy nalézaly, protože byly kromě otroků používány také pro zločince, zajatce i zvířata (Roymans – Zandstra 2011, 170).

Ačkoli otroci sloužili v mnoha, obzvláště ve velkých a bohatých domácnostech, kde vykonávali širokou škálu činností, jejich archeologické pozůstatky v římských domech jsou velmi limitované (George 1997). Důvodů je přirozeně několik: horní patra staveb jsou většinou špatně zachovaná nebo zničená, malé místnosti považované často za otrocké ubikace nelze odlišit od prostor sloužících jiným účelům a navíc žádné specifické otrocké ubikace nemusely vůbec existovat. V samotném městě Řím byly místnosti sloužící k ubytování otroků potenciálně rozpoznány pouze ve dvou domech (George 1997, 17). Třicet malých pokojů o rozměrech 1,8 × 1,5 metru a výškou dva metry, které mohly pojmout přibližně 50 otroků (a mnohem více, pokud by existovalo horní patro), bylo identifikováno v domác-

Obr. 4. Římská otrocká *bullae* s nápisem „Tene me ne fugia(m) et revoca me ad dom(i)num Viventium in ar(e)a Callisti“, což lze přeložit jako „Zadrž mě, pokud jsem utekl, a vrať mě mému pánu Viventiovi na Callistovo panství“. Uloženo v Britském muzeu (podle Thompson 2007, 239).

Fig. 4. Roman slave *bullae* with inscription “Tene me ne fugia(m) et revoca me ad dom(i)num Viventium in ar(e)a Callisti“, which can be translated as “Hold me, lest I flee, and return me to my master Viventius on the estate of Callistus“. Deposited in the British Museum (after Thompson 2007, 239).

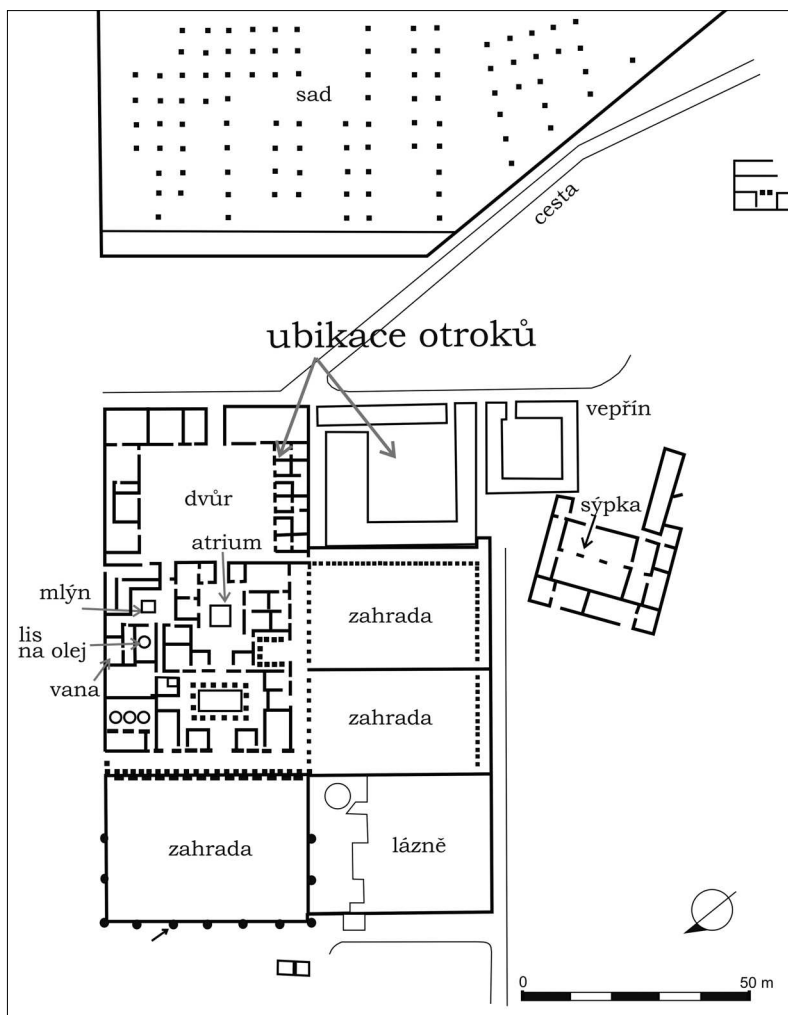

nosti Marka Aemillia Scaura na pahorku Palatin a šest malých místností, pravděpodobně také spojených s otroky, bylo nalezeno nedaleko Forum Romanum. Nejde však jen o městské prostředí. Obrovské množství nesvobodných lidí, kteří pracovali na venkově, muselo někde žít. Většina otrockých obydlí byla sice zřejmě konstruována tak, že nezanechala archeologickou stopu, ale několik příkladů kamenných staveb dává možnost získat základní představu. Otrocké ubikace *cellae* byly obvykle tvořeny řadou malých, vysoce standardizovaných místností bez jakýchkoli známek autonomie, tj. bez studní, skladovacích objektů, hospodářských přístavb či dokladů ustájení dobytka (Roymans – Zandstra 2011, 172). Modelovým příkladem zemědělské usedlosti s oddělenými prostory pro otroky je Villa Settefinestre datovaná od 1. stol. př. Kr. do 2. století po Kr. (obr. 5). Odhaduje se, že zde žilo okolo 68 otroků, přičemž dohromady ve vile pracovalo zhruba sto otroků (Thompson 2007).

Materiálním dokladem přítomnosti otroků mohou být také hroby a pohřebiště. I když opět spíše náznakově. Pokud pomíneme vzácně se objevující nápisy na náhrobcích zmiňující otrocký status, mohou být takovými indikátory nepřítomnost hrobové výbavy a demografická skladba zemřelých v rámci celých pohřebišť, obzvláště těch, které se nacházely poblíž důlních areálů. Příkladem může být pohřebiště v portugalské Valdoce, kde byly bez milodarů celé dvě třetiny z celkového počtu 500 hrobů (Thompson 2007, 131–186).

Pro další historický vývoj pozdější středověké Evropy byla mimořádně důležitá transformace otroctví spojená s problematickou ekonomickou situací v pozdní etapě vývoje Římské říše. V tomto období se totiž počet otroků drasticky snížil! Na vině byl patrně logický souběh dvou procesů: jednak postupného ztenčování možností přísunu nových otroků z ciziny, jednak hospodářská stagnace impéria. Výsledek této proměny se označuje jako kolonát pozdního římského impéria a charakterizuje skutečnost, kdy se ve 2. století po Kr. významná část původních otroků přeměnila v kolóny, to jest polosvobodné zemědělské nájemce pevně spojené s půdou (Le Goff 1986, 5). Kolóni (neboli *servi terrae*) povinně obdělávali půdu, na níž byli usazení, a jejímú vlastníkovi za nájem platili. Stát takový typ produkce podporoval, protože vlastníci půdy byli nuceni své kolóny daňově registrovat a odvádět za ně příslušné poplatky. Bylo by však chybou předpokládat, že se všichni bývalí otroci stali kolóny. Tradiční otroctví samozřejmě nikdy zcela nevymizelo, zvláště v jiných než zemědělských odvětvích. Navíc se typická podoba kolonátu ustálila až za vlády císaře Konstantina I. Velikého na začátku 4. století po Kr. (Grey 2011).

I po definitivním konci éry Římské říše řada jejích bývalých institucí přetrvávala do období raného středověku. Samozřejmě to platí o ještě dlouho živé východní polovině římského

Obr. 5. Půdorys vilového komplexu v Settefinestre s možnými otrockými ubikacemi (převzato z Webster 2008, 112).

Fig. 5. Ground plan of a villa complex in Settefinestre with possible slave barracks (adopted from Webster 2008, 112).

impéria, ale kontinuitu z hlediska přetrvávání otrocké sociální třídy lze také sledovat v evropských zemích, a to především v těch, které původně byly součástí Římské říše. Právě postřímských oblastí se týká většina dochovaných písemných zpráv a s touto územní exkluzivitou pramenů je spojeno i obvyklé geografické osekání historického poznání. Mluví-li proto historik o evropské raně středověké společnosti, nemá nejspíše na mysli celý geografický kontinent, ale nejspíše jeho tehdy rozvinutější části. Z písemných pramenů je zřejmé, že součástí tradic tohoto kulturního pásma bylo i námi sledované otroctví, i když určitě ne v tom smyslu, že by se u postřímských politických útvarů Evropy jednalo o jev zcela nepůvodní,

importovaný. Ba právě naopak. Budeme-li chtít věřit antickým učencům, podobala se nativní forma otroctví např. u Germánů více raně středověké exploataci nesvobodné pracovní síly než klasickému antickému systému (*Townshend 1894, 75–76*). Vlastním dokladem existující kontinuity antického základu tržního otroctví je legislativa několika raně středověkých království západní Evropy (*Le Goff 1986, 28*). Jde o známé barbarské zákoníky, z nichž právní kodifikaci otrockého stavu obsahuje např. salický zákoník – vznikl kolem r. 500 po Kr., burgundské – také počínaje kolem r. 500 po Kr. a anglosaské právo – 8. století (*Berkhofer 1997, 596*). Právě tyto normy dávají zřetelně najevo, že otroci byli naprosto běžnou součástí tehdejší společnosti a že takový stav zde přetrval až do 10. a 11. století.

Z hlediska významu otroků pro politický a hospodářský vývoj států raného středověku je možné odlišit několik horizontů. V 6. a 7. století zde byla otrocká práce zřejmě stále důležitou součástí ekonomiky. Od druhé poloviny 7. století však produkční význam práce nesvobodných klesal, a to ve prospěch specifického hospodářského odvětví spojeného s otroky: obchodem s nimi. Právě akvizice osob za účelem jejich prodeje je v průběhu 8. a 9. století považována za mimořádně významnou součást hospodářství raně středověkých politických útvarů, a to nejen západoevropských (např. *McCormick 2002; Latouche 2006*), ale i těch ležících dále na východ (např. *Třeštík 2000; Lutovský 2007, 7; Macháček 2015*). Dlouhý konec vlastního otrokářství v evropských zemích raného středověku se datuje zhruba od pozdního 10. až první poloviny 11. století, kdy se zřejmě pod vlivem souběhu geopolitických, ekonomických, ale i náboženských a morálních příčin klasičtí otroci z větší části domácí evropské společnosti vytrácejí. Historicky lze tento zánik specificky datovat pro různé geografické oblasti: nejméně patrný byl konec otrokářství ve Středomoří, protože vlastnictví domácích otroků zde přetrvávalo po celý středověk až do novověku (*Brooke 2006, 60*), v regionu italského Latia došlo k zániku otroctví mezi lety 950–1000, ve španělském Katalánsku v horizontu 1000–1035, ve francouzském Auvergne mezi 1000–1050, v severní Francii brzy po r. 1030 a v Anglii v souvislosti s normanským porobením v 11. století. Pro poslední jmenovanou zemi známe dokonce i počet otroků, protože zde byla v r. 1086 pořízena majetková evidence, známá jako *Domesday book*, která uvádí celkem 25 000 otroků, což bylo poměrově mezi jedním až šestnácti procenty obyvatel v různých anglických hrabstvích (*Berkhofer 1997, 596*).

Takto zjednodušeným způsobem však charakteristiku raně středověkého otroctví postihnout nelze. Ve skutečnosti jde o problém velmi složitý, takže není v moci tohoto textu do ní fundovaně proniknout. Ostatně jsou pro tyto účely k dispozici specializované studie starší (např. *Pirenne 1937; Bloch 1975*) i mladší generace moderních historiků (např. *Karras 1988; Berkhofer 1997; McCormick 2001; 2002*). Pokusme se zde alespoň načrtnout základní body.

Post-římské státy západní a jižní Evropy převzaly do značné míry hospodářství založené na zemědělské produkci nesvobodných osob. Tato praxe vedle sebe stavěla masu kolónů připoutaných k zemědělské půdě a klasických otroků. I když bychom rádi znali proces, jak se z obou kategorií vytvořila sociální vrstva středověkých poddaných, nejsme schopni tuto otázku uspokojivě rozklíčovat (*McCormick 2001, 734*). V každém případě se to stalo, takže pro období merovejské Francie jsme ještě informováni o zemědělství založeném na práci kolónů a domácích otroků, ale pro éru Karlovců už měli obyvatelstvo venkova tvořit poddaní. Jistě nelze sociální mapu překreslovat jen na základě změny pojmů v písemných pramenech, a to navíc u kategorií, jejichž úplný význam nám nemusí být úplně jasný, ale základní mechanismus správy zemědělské půdy a organizace práce na ní se asi opravdu

změnily. Ovšem o sociálním statusu samotných poddaných toho příliš nevíme a je dost pravděpodobné, že se jejich společenská pozice od minulých kolónů významně nelišila (Karras 1988, 12–14).

Trend ústupu otroků ve prospěch jiných forem vykořisťování práce nesvobodných v rané středověké Evropě byl však narušen dvěma procesy. Prvním byla aktivita Vikingů, jejichž kulturní habitus byl zřejmě s využíváním práce otroků velmi úzce spjatý. V době vikinské expanze, kterou lze vymezit roky 793–1000, byly útoky severských nájezdníků spojeny s odvláčením množství lidí a jejich zotročením (obr. 3: 1, 2). Nájezdy na kláštery a osady postihující především západní Evropu jsou dostatečně známou skutečností stejně jako prodej otroků franckého, anglosaského, velšského, irského či slovanského původu do Byzance a muslimského světa. Touto kapitolou se však budeme zabývat níže v souvislosti s exportem otroků z Evropy do zemí na jihu a jihovýchodě. Vikinská společnost si však zaslouží označení otrokářská také proto, že její vlastní domácí skandinávské hospodářství bylo na otrocké práci závislé. Sociální hierarchizace zde totiž byla velmi výrazná a vedle náčelníků a svobodných bojovníků a rolníků, zde existovala početná skupina otroků neboli *thrallů* či *þrallů* (Sawyer 2003, 39).

Existovalo několik způsobů zotročení (Karras 1988, 55). Otroctví u Vikingů, stejně jako u Římanů, bylo dědičné, což znamená, že děti otroků dědily jejich status při narození. Do otroctví též mohly být prodány nechtěné děti chudých rodičů. Otroctví bylo také někdy (dočasným) trestem za dluhy nebo určité druhy zločinu. Největší počet otroků však přesto vždy představovali váleční zajatci nebo unesené oběti nájezdů, pirátství či obchodu s lidmi.

Pracovní činnosti, které byly v severské společnosti otrokům přisouzeny, popisují místní starobylé ságy. V *Písni o Rígovi* se např. říká, že *þrallové* stavěli zdi, hnojili pole, pásli prasata a kozy a kopali rašelinu (Hollander 1928). Funkce otroků byla samozřejmě mnohem širší. Kromě práce na farmách pracovali v domácnostech nebo sloužili jako sluhové či úředníci (Brink 2008, 55). Otrokyně vykonávaly domácí práce jako mletí obilí, dojení, výrobu mléčných produktů, vaření či praní, a/nebo sloužily jako chůvy, osobní služky, konkubíny nebo prostě sexuální partnerky (Foote – Wilson 1974, 76; Karras 1988, 73). Na základě literárních pramenů a archeologických dokladů zemědělské organizace se Ruth Karras (1988, 69–95) pokusila odvodit význam otroctví ve vikinském zemědělském hospodářství. Došla k závěru, že vikinskí otroci sloužili primárně na úrovni domácností. Někteří zámožní jedinci mohli mít velké farmy s mnoha otroky, což se ale na severu zřejmě nikdy nestalo standardem. Průměrný počet otroků na domácnost je obtížné odhadnout, je však možné tvrdit, že přítomnost otroků na vikinských farmách byla běžná. Význam otrocké práce v domácnostech či komunitách mohl být přitom akcentován vždy, když byli muži na válečné výpravě.

Kromě funkce levné pracovní síly sloužili jako vysoce ceněná obchodní komodita, a dokonce i jako měna, např. při platbě některých dluhů (Karras 1988, 98). Současně byli symbolem prestiže a bohatství. Jejich peněžní hodnota je naznačena v zákonících, které udávají vyší odškodnění za zranění či zabití otroka, a v ságách, které zmiňují jejich tržní cenu. Například pokuta za zabití otroka se v Anglii rovnala ceně osmi krav a na Islandu osmi uncím stříbra (Jones 2001, 148).

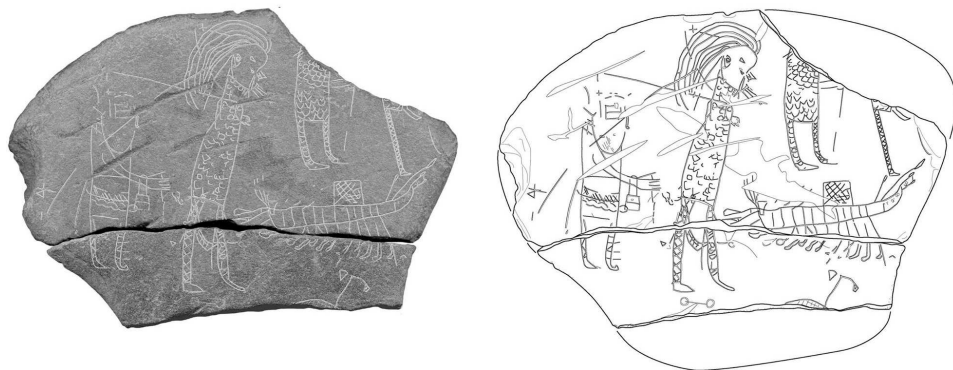
Otroctví v severní Evropě pokračovalo i po konci doby vikinské. Kvůli ideologickým (zejména odpor křesťanství), ekonomickým a společenským faktorům (viz Karras 1988, 134–163) však v jednotlivých oblastech v průběhu 12. až první poloviny 14. století postupně vymizelo (Foote – Wilson 1974, 77).

Druhým významným procesem, který otroky v Evropě vrátil na výsluní ekonomického zájmu raně středověkých politických útvarů, byla zahraniční poptávka po pracovní síle. Část otroků z Evropy směřovala do Byzantské říše, ale většina byla prodávána do islámského světa, kde stále přetrvával jejich klíčový hospodářský význam (Rotman 2009). Kolem poloviny 8. století začal být v chalífátu otroků nedostatek, což byl zřejmě následek epidemie dýmčejového moru, která v té době zdecimovala místní populaci (McCormick 2001, 775–776). Pravidla muslimského světa přitom zapovídala zotročovat příslušníky *Dar el Islam*, k nimž kromě muslimů patřili i křesťané a židé zde trvale usazení (Alexander 2001, 45). Poptávka po otrocích proto směřovala k *Dar el Harb*, a to především k zemím za severním pobřežím Středozemního moře.³ Tržní zájem muslimů zaznamenali křesťanští a židovští obchodníci a velmi rychle na něj zareagovali. K roku 748 je datována zmínka o benátských kupcích, kteří zprostředkovali prodej křesťanských otroků pohanům, a to přímo ve městě Řím (McCormick 2002, 28). Tato událost pobouřila tehdejšího papeže Zachariáše, který trh uzavřel a pokusil se otroky vykoupit zpět. Tím se nám poodkrývá opona nad jevištěm raně středověkého obchodu s otroky, kde se po celou dobu střídají totožné postavy a motivy: Benátčané oportunisticky tyjí z nastalé možnosti kapitálních zisků, židé využívají své postavení prostředníků mezi muslimy a křesťany a církev, která se potácí na hraně morálního dilematu. Křesťanská doktrína té doby otroctví z principu neodmítala a také sama církev byla vlastníkem velkého množství otroků pracujících na jejich latifundiiích. V roce 593 papež Řehoř I. protestoval proti prodeji křesťanských otroků židům (Rotman 2009) a i kupčení s nepokřtěnými lidmi církev přestala brzy považovat za bezproblémové. V rozmezí 6. až 8. století postupně převládlo mezi křesťanskými duchovními přesvědčení, že i pohanští otroci jsou nositeli duše, a jako takové je proto lze křtít a evangelizovat. Tento teologický postoj odstartoval konečný proces eroze starého vnímání otroků jakožto „mluvících nástrojů“ a movitého majetku, kteří tak nově už neměli mít v Evropě místo (Berkhofer 1997, 595). Na druhou stranu svědčí řada indicí o marnosti takového postoje, protože po celý raný středověk zde otroci, včetně křesťanských, fungovali, a mnohdy dokonce v přímém vlastnictví církve (Ježek 2011, 636–638).

Ale vraťme se k vlastnímu obchodu s lidmi. Zpočátku byli zřejmě zdrojem otroků dodávaných na trhy v muslimských zemích váleční zajatci, získávání v průběhu velkých výbojů Francké říše i lokálních konfliktů malých politických útvarů. Mimořádně velkou roli hrály v této době vikinské nájezdy, které se staly zdrojem obchodovatelné lidské komodity (obr. 6).

Vikingové spolu s neurovnanými poměry na Britských ostrovech také stáli za skutečností, že velký podíl otroků na exportních trzích byl právě z této oblasti. Na druhou stranu s tím, že by konkrétně váleční zajatci Franků standardně putovali do arabského otroctví, nesouhlasí např. Joachim Henning (2003, 272–273). Badatelský konsensus však panuje v tom, že zhruba od poloviny 9. století se hlavním zdrojem lidského zboží staly slovanské země (odlišně Ježek 2011, 635–637). Západními historiky je popisován masivní příliv zajatců slovanského původu, kteří směřovali přes řadu tranzitních míst (např. Verdun, Benátky, snad i Prahu) na velké trhy s otroky v muslimském Tunisu, Tripolisu, Alexandrii a Bagdádu (McCormick 2001, 770). Otázkou zůstává případná etymologická souvislost

³ Podle ortodoxního islámu je svět rozdělen na dvě hlavní oblasti: *Dar el Islam* („Dům islámu“) a *Dar el Harb* („Dům války“). První termín označuje území, ve kterém je ustanovena muslimská vláda a obyvatelé jsou podřízeni islámu, zatímco druhý představuje všechny ostatní oblasti (Insoll 1999, 128).

Obr. 6. *Hostage stone* z ostrova Inchmarnock ve Skotsku je datovaný do 8. nebo 9. století. Výjev podle nejčastější interpretace zobrazuje vlečení spoutaného člověka na loď. Vzhledem k tomu, že se na lokalitě nacházel raně křesťanský klášter, je možné, že jde o dobové vyobrazení přepadení místního konventu (podle Lowe 2014, 100–101).

Fig. 6. *Hostage stone* from the Inchmarnock island in Scotland, dated to the 8th or 9th century. The most common interpretation holds that the depiction represents dragging of a tied person onto a boat. With regard to the existence of an early Christian monastery on the site, it may be a depiction of a raid of the local convent (after Lowe 2014, 100–101).

mezi germánským označením pro otroka (*Sklave, slave*) a etnonymem *Slovan* (viz např. McCormick 2001, 737; Brooke 2006, 60; Latouche 2006, 124). Na výše uvedená časová ukotvení se však nesmíme nijak fixovat. Je pravděpodobné, že slovanští otroci ze střední Evropy se na velkých trzích objevovali už mnohem dříve – ať už jako vedlejší produkt válečných tažení, nebo přímý výsledek komerčního lovu na otroky (k tomu kriticky Ježek 2011, 635–638). Obvykle je v této souvislosti zmiňován známý příběh kupce Sáma a události, které vyústily v odvezení velkého množství slovanských zajatců po válce s Alamany a Langobardy v roce 632 (McCormick 2001, 739).

Prodej a distribuce slovanských otroků do muslimských zemí (zvaných zde *Šaqāliba*) dosáhly vrcholu v 9. a 10. století. Právě do Čech a do Prahy bývá lokalizován primární obchodní uzel masivního transportu lidí ze střední Evropy. Jejich nedobrovolná cesta odtud pokračovala buď do Benátek a dále po moři na jih, nebo přes Koblenz do Verdunu (kde je k r. 986 uváděno centrum pro kastraci otroků; Rotman 2009, 73) a dále přes Lyon a Arles do muslimského Španělska. Cesta však mohla vést i na druhou stranu a propojovat tak Prahu s Krakovem, „[...] což není nic jiného než úsek veliké evropské obchodní cesty z Cordóbského kalifátu přes Kyjev na chazarské trhy na dolní Volze a přes Chorézm dále do východoarabského světa a do Číny [...]“ (Třeštík 2000, 52). O takovém propojení a vzájemné kompatibilitě západní komerční oblasti s východní (Dánsko, Švédsko, Pobaltí, Polsko, Rusko...) však existují důvodné pochyby vycházející z odlišného pojetí monetárních platidel (Jankowiak 2013).

Roli prostředníků mezi křesťanskou a muslimskou středověkou civilizací hráli zřejmě často židé (obr. 7). Konkrétně je v písemných pramenech při kupčení se slovanským světem zmiňována skupina židů Radhanitů (aniž bychom měli přesnější povědomí, co tento termín znamenal). Ti jsou zmiňováni v raffelstettenském celním statutu z let 903–906 na Dunaji, kde obchodovali s otroky a dalším zbožím (Třeštík 2000, 52–53; Štefan 2011, 341). Ale

Obr. 7. Sv. Vojtěch se u polského knížete Boleslava I. Chrabrého přimlouvá za osvobození dvou otroků z rukou židovských lidokupců. Bronzový reliéf z 12. století na dveřích katedrály v Hnězdně (podle *Dobrzeńiecki 1953*, il. 8).

Fig. 7. St. Adalbert intercedes with Polish prince Bolesław I the Brave for the liberation of two slaves from the hands of Jewish slave traders. Bronze relief from the 12th century at the Gniezno cathedral portal (after *Dobrzeńiecki 1953*, fig. 8).

obchod s lidmi nebyl jistě jen výsadou židovských kupců. Z dochovaných písemných památek tušíme, že výdělečného podniku zaměřeného na transport a prodej otroků se účastnili i křesťanští Anglosasové a Frankové, obyvatelé Apeninského poloostrova (zvláště lidé z Benátek, Neapole a Říma), křesťané ze severní Afriky a sami Slované (*McCormick 2002*, 52–53). Roli domorodých Slovanů a jejich politických elit na trhu s otroky je ostatně v poslední době přisuzován velký význam, a to především z hlediska jejich ekonomického a s tím logicky souvisejícího politického vývoje (např. *Třeštík 2000*; *Macháček 2015*; *Štefan 2011*, 341; srov. *Ježek 2011*, 635–638). Na druhou stranu je třeba přiznat, že informace, odkud pocházeli slovanští otroci prodávaní muslimům, nejsou jednoznačné. Jediný odkaz spojující naše země přímo s tímto obchodem se týká prodeje dvou stovek Metodějových následovníků židovským kupcům roku 885/886. Ti je odvedli do Benátek, kde je prodali do otroctví. Před neblahým osudem je zachránil byzantský vyslanec, který slovanští duchovní vykoupil a odvezl do Konstantinopole (*Třeštík 2000*, 52; *McCormick 2001*, 765–766; *Rotman 2009*, 72).

Množství archeologických dokladů raně středověkého otrokářství nevybočuje z obvyklé minimální míry. Za nejdůležitější ukazatel jsou považovány železné okovy, které se nejpočetněji vyskytují na periferii Francké říše (*Henning 2008*). Otrocká pouta se běžně nenacházejí v zemědělských lokalitách, ale naopak na opevněných místech, k nimž patří např. švédský Trelleborg (etymologie názvu pravděpodobně odkazuje na „otrocký hrad“), dánské Haithabu, irské umělé ostrovy na jezerech *crannog* a některá slovanští hradiště (*Henning 2008*, 48). V souvislosti s tím *Jiří Macháček (2015, 475)* nedávno zveřejnil hypotetickou interpretaci staveb na mikulčickém předhradí jako ubytoven pro zajatce určené k prodeji

za otroky. Většina míst s nálezy železných pout a obojků je historicky považována za regionální centra dálkového obchodu, který spojoval evropská proto-města navzájem i se světem za dalším obzorem.

Vyznění předchozích odstavců by mohlo navodit dojem, že otroctví a otrokářství v Evropě skončilo spolu s raným středověkem. To by však byla závažná mýlka! Obecně celá oblast Středomoří byla zónou, kde se s lidmi nejen obchodovalo, ale kde se otrokářské práce běžně využívala po celý středověk až do novověku. Byzantská říše zůstala až do svého zániku roku 1453 otrokářským státem. V roce 1248 byly muslimské (saracénské) dívky nabízeny k prodeji na trhu v Marseilles.⁴ V italském Janově se k roku 1381 počítá, že otroci tvořili kolem 15 % obyvatel města, v roce 1480 v Palermu to bylo 12,7 %. Na Mallorce bylo k roku 1328 na 21 000 otroků a v roce 1428 ještě stále tvořili zemědělství otroci bezmála 18 % ostrovní populace (*Verlinden 1988*, 339–340).

Oproti lidokupectví raného středověku se v následujícím období směr distribuce lidské komodity ve Středomoří znepřehlednil. Muslimští piráti z území dnešního Turecka unášeli křesťanské obyvatele z pobřeží a prodávali je do otroctví. Křesťané stejným způsobem plundrovali muslimské země, a to dokonce s oficiálním církevním pozhánáním, takže se vyhlášenými lovci muslimů staly *Řád rytířů svatého Jana v Jeruzalémě* (maltézští rytíři) a *Řád sv. Štěpána, papeže a mučedníka*. Předpokládá se, že jen mezi roky 1568–1688 pochytali příslušníci posledně jmenovaného řádu na 20 000 lidí (*Clarence-Smith – Eltis 2011*, 141). Nájezdy otrokářů v té době nejvíce trpěly pobřežní oblasti dnešního Turecka, Řecka, Albánie, Dalmácie a jižního Ruska. Nejvýznamnějším regionálním odběratelem křesťanských otroků byla Osmanská říše, jejíž spotřeba nesvobodných pracovníků byla enormní. Mezi roky 1500–1600 sloužilo v sultánově paláci na 20 000 otroků. Každý z vyšších státních úředníků vlastnil od 500 do 1000 otrockých sluhů. Mnoho otroků také vlastnili lokální vládcí, úředníci a obchodníci. Nelze nezpomenout elitu armády – janičáry, jejichž jednotky čítající na 40 000 mužů byly sestavovány z řad odvrácených křesťanských chlapců. Počítáme-li, že standardní galéra potřebovala asi 150 veslařů a k tomu 20 mužů k plachtám, dojdeme k odhadu, že turecké válečné námořnictvo využívalo na 80 000 otroků, které bylo navíc třeba periodicky obměňovat. Sečteno a podtrženo se pro uvedené období v rámci Osmanské říše počítá s obratem v řádu milionů otroků (*Gordon 2016*, 22–23). Křesťanská Evropa měla přitom spotřebu o mnoho řádů nižší. Muslimští otroci zde byli využíváni v domácnostech, v zemědělství (např. při rozmáhajícím se pěstování cukrové třtiny na Kypru, Krétě a Sicílii), v dolech a při veřejných pracích. Podobně jako u Osmanů zde otroci sloužili také na křesťanských galérách jako permanentně nedostatkoví veslaři (*Clarence-Smith – Eltis 2011*, 138).

V porovnání se Středomořím byla severozápadní Evropa k roku 1500 oblastí bez otroků (i když ne absolutně). Během středověku v podstatě vymizelo otrokářství na domácí půdě v Anglii, Francii, Nizozemí a Německu (*Gordon 2016*, 26–27). To ovšem neznamená, že by se obchodníci a přepravci ze západní Evropy spolu se svými profesními kolegy ze Středomoří přestali na výnosném obchodu podílet. Pouze se přeorientovali na jiné komerční trasy, kterým od 16. století suverénně vévodila transatlantická cesta. Od této doby také otroci původem z Afriky masově převrstvili ostatní regionální, etnické nebo náboženské skupiny ujařmenců. Mezi roky 1500 až 1870 bylo z Afriky přes Atlantik přepraveno dvanáct milionů lidí, což z tohoto období dělá nejzrozsáhlejší komerční systém založený na otroctví v historii.

⁴ <http://sourcebooks.fordham.edu/halsall/source/1248serfs5.asp>, přístup 22. 9. 2016.

V britské severní Americe počet otroků stoupal od 330 000 v roce 1700 přes tři milióny v roce 1800 až po šest miliónů v roce 1850, čímž tento počet pravděpodobně přesáhl množství otroků Římské říše v 1. století př. Kr. (*Blackburn 1997, 3*).

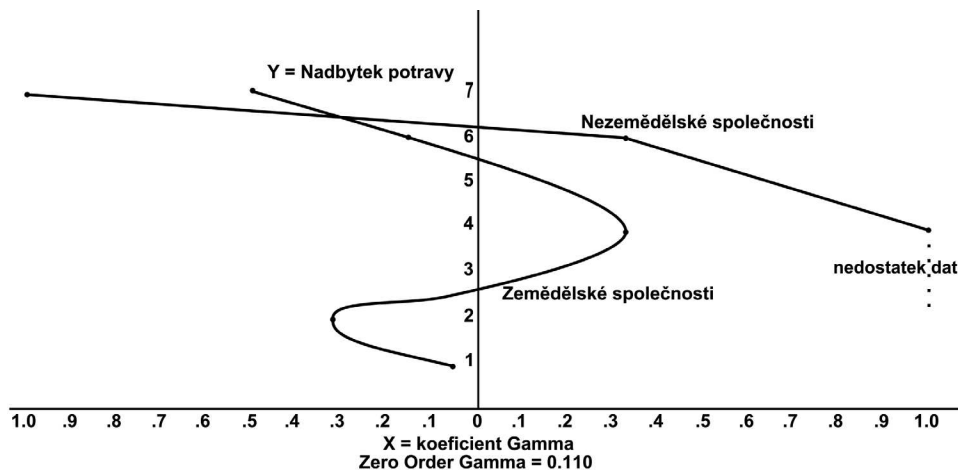
Okolo roku 1800 se Britské ostrovy stejně jako Francie pyšnily tím, že jsou zeměmi svobodných lidí. Víme však, že to bylo silně pokrytecké stanovisko. Obě země vlastnily rozsáhlé kolonie, kde bylo otrokářství zcela legální, a to ještě po celou první třetinu 19. století. V průběhu tohoto století bylo pak otroctví postupně rušeno ve všech evropských koloniích v Asii i Americe. K posledním státům, které zrušily vlastnictví osob, patřily Spojené státy americké (1865), Brazílie (1888), Osmanská říše (počátek 20. století), Etiopie (1936), Tibet (1959) a Saúdská Arábie (1969). V některých částech světa, např. v Indii nebo subsaharské Africe, je otroctví faktickým stavem dodnes (*Gordon 2016, 27*).

Archeologické indikátory otroctví a jeho mezikulturní výzkum

Největší nesnáz při zkoumání otroctví v prehistorických společnostech představuje archeologická neviditelnost otroků. Existuje jen velmi málo materiálních indicií, které mohou být spojovány s jejich existencí. Nejčastěji bývají v tomto kontextu uváděny železné řetězy, pouta a okovy, které jsou z hlediska materiální zřetelnosti zajatých nebo zotročovaných lidí artefaktem číslo jedna (*obr. 3*). Celkem bylo dosud v Evropě identifikováno na 400 okovů od latěnu po rok 1500 po Kr. (např. *Henning 1992; Thompson 1993; Henning 2008, 35*), což tedy nezahrnuje artefakty z období koloniálních impérií. Není snad třeba uvádět, že okovy samozřejmě nemusí být nutným dokladem otroctví, ani že jejich nepřítomnost naznačuje jeho absenci. K dalším potenciálním dokladům otroctví patří sídelní pozůstatky v podobě zvláštních ubikací. Jejich identifikace je však velmi obtížná, jak bylo ilustrováno výše na příkladu antického Říma. Totéž platí pro způsob pohřbívání, který se u otroků hypoteticky mohl od zbytku společnosti lišit.

Existence otroků nicméně nemusí být doložitelná pouze skrze přímé materiální doklady. Podobně jako další společenské instituce není otroctví izolovaný kulturní jev a nepochybně souvisí s dalšími kulturními projevy, z nichž mnohé již archeologicky doložitelné jsou. Právě v tomto ohledu je možné využít metodu mezikulturního výzkumu neboli srovnávací analýzy etnografických dat (*Ember – Ember 2009*). Na myslí máme především komparace rozměrných datových souborů, při nichž jsou využívány standardní statistické metody sloužící především k vyhledávání korelací. Přestože se právě ve spojení s etnografií jedná v české archeologii o poměrně málo využívaný postup (výjimku představují např. *Sosna 2007; Sosna – Galeta – Sládek 2011*), jde z hlediska obecného studia archaických společností o standardní metodu (pro přehled viz *Ember 1995; Peregrine 2001; 2004*).

První mezikulturní analýzu otroctví provedl před více než sto lety *Herman Nieboer (1900)*. Za hlavní příčinu jeho vzniku označil tzv. otevřenost/uzavřenost přírodních zdrojů a s tím související ekonomické komplikace. Za společnosti s otevřenými zdroji považoval *Nieboer* ty, v nichž je lidská práce hlavní hybnou silou produkce a kde je jedinec schopen zajistit si obživu, i když *de facto* nevládní nic jiného než své dovednosti. U společností s uzavřenými zdroji závisí obživa na omezených možnostech (daných např. přírodním prostředím, anebo společenskými okolnostmi) a lidé jsou podřízeni vlastníkům těchto zdrojů. *Nieboer* argumentoval, že pro tento druhý typ společností není otroctví typické, protože

Obr. 8. Vztah mezi korelací otroctví-hustota zalidnění (koeficient Gamma na ose X) a nadbytkem potravin (osa Y) v závislosti na míře zemědělství. Hodnoty na ose Y vyjadřují škálu od stálého nedostatku potravin (hodnota 1) přes jejich dostatečné množství (hodnota 4) až po pravidelný nadbytek (hodnota 7; převzato a upraveno z *Patterson 1977a*, 23).

Fig. 8. Analysis of the relationship between slavery and population density (coefficient Gamma on axis X) and food surplus (axis Y) related to the degree of agriculture. Values on axis Y represent the range from constant lack of food (value 1) through sufficient food availability (value 4) to regular surplus (value 7; adapted from *Patterson 1977a*, 23).

zdrojem pracovní síly jsou zde chudí svobodní lidé. Institucionalizovaná forma otroctví je naopak běžná pro society s otevřeným typem přírodních zdrojů, které podněcují kompetitivní chování, snahu o akumulaci majetku a tím zvýšenou potřebu lidské síly, které se dosahuje získáním většího množství otroků.

Z Nieboerovy práce o něco později vyšel Leonard Hobhouse s kolegy, kteří při své evolucionistické klasifikaci společností demonstrovali, že výskyt otroků roste spolu se zvyšováním ekonomické complexity od tzv. nižších lovců-sběračů po plně rozvinuté zemědělství (*Hobhouse – Wheeler – Ginsberg 1915*, 233–237). Tématu otroctví se ve své práci okrajově dotkl i hlavní protagonista perspektivy mezikulturního výzkumu *Peter Murdock (1949, 87)*, který ukázal, podobně jako *Christiaan Baks* s kolegy o několik let později (*Baks – Breman – Nooij 1966*), že přítomnost otroctví vedle ekonomické úrovně souvisí výrazně také s existencí společenské stratifikace.

S podobnou hypotézou jako *Herman Nieboer* přišel o 70 let později i *Evsey Domar (1970)*, jenž své výsledky odvodil na základě studia ruského nevolnictví 16. a 17. století. Za klíčovou proměnu označil poměr půdy a pracovní síly, tzv. *land-labor ratio*. Tento poměr ve zkratce vyjadřuje tendenci, kdy dostatek půdy inhibuje existenci volně dostupné námezdní pracovní síly. Majitelé velkých pozemků pak usilují o získání nucené pracovní síly, ať už v podobě nevolnictví nebo otroctví.

Popsaná teorie, později pojmenována po svých tvůrcích jako *Nieboer-Domarova hypotéza*, však byla brzy podrobena kritice (*Engerman 1973; Patterson 1977a*, 433–436; *1977b; Pryor 1977*). Místo korelace půdy a práce spatřovali oponenti rozhodující faktor pro vznik otroctví v existenci potravinových přebytků (*obr. 8*). U zemědělských společností se daný

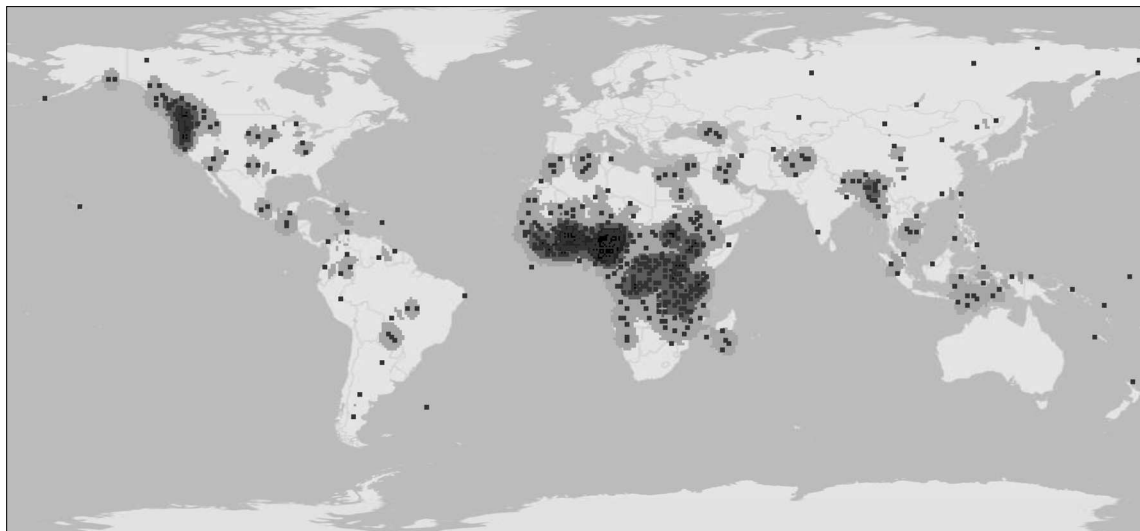
vztah liší podle množství potravy, které je populace schopna zajistit. Není-li potravin dostatek, neexistuje ani korelace mezi hustotou osídlení a otroctvím. Pokud je k dispozici adekvátní množství jídla, začne být velmi vysoký i koeficient hustoty osídlení a existence otroků. Ten se však opět sníží až na hranici významnosti, když se potravinové přebytky stanou kulturním pravidlem. Posledně jmenovaný statistický výsledek však zřejmě není indikátorem neexistence otroků, ale spíše ukazatelem změny společenských parametrů jejich vlastnictví (*Patterson 1977a*, 24). U nezemědělských ekonomik je trend podobný, ovšem s tím rozdílem, že pro příklady otrokářských společností s nedostatkem potravy nejsou k dispozici data.

Ekonom *Frederic Pryor (1977)* dospěl k názoru, že konkrétní faktory určující existenci otroctví nelze studovat bez upřesnění konkrétního typu nesvobodného statusu. Poukázal v tomto směru na rozdíl mezi otrokem jako ekonomickým a jako sociálním kapitálem. Otroci jsou považováni za ekonomický kapitál, pokud tvoří výraznou část pracovní síly ve společnosti, která je nutně potřebuje k zajištění hospodářství a současně je striktně vyděluje jako své nečleny. Sociálním kapitálem se otroci stávají, pokud v dané společnosti zastávají pozice, jež suplují aktivity jinak vykonávané určitou a specifickou vrstvou svobodných. Typicky může jít o genderově (např. ženské činnosti v domácnosti) či statusově (např. úkoly nesezdaných mužů) vázané práce, které jsou otroky vykonávány, pokud odpovídající svobodná skupina není k dispozici (např. vinou úmrtí) nebo se místo toho věnuje jiným aktivitám. Za hlavní kulturní proměnné indikující sociální kapitál otroctví označil F. Pryor velkou koncentraci politické moci a genderově nevyvážený podíl práce v rámci základní ekonomie domácnosti.

O zjištění korelace mezi subsistenčními praktikami a otroctvím se pokusil *Jack Goody (1980, 25–26)*. Jeho analýza podle očekávání potvrdila, že otroctví se téměř nevyskytovalo u lovců-sběračů (pouhá 3 % společností), ale rostlo spolu s rozvojem produktivního hospodářství. U raných a zahradních zemědělců se otroctví vyskytovalo sice jen v 17 % společností, avšak až 40 % polnohospodářů využívalo práci nesvobodných. Trend, který by mohl být vysvětlen i v intencích oblíbeného interpretačního klíče zvyšování sociální complexity, však narušují další zjištění. Překvapivě se ukázalo, že vysoký podíl otročké práce (34 %) využívaly společnosti, jejichž obživa byla založena na rybolovu, a extrémně vysoké zastoupení otroctví (73 %) bylo zjištěno také u pastevců.

Kulturní historik *Orlando Patterson (2012)* nedávno zdůraznil genderovou stránku otroctví, a to spolu s ústředním významem těla ve vztahu otroka a jeho pána. Ženy-otrokyňe byly vnímány ve třech rovinách: jako pracovní síly, jako matky dalších otroků a jako ženská „těla“. Tím vším byla jejich pozice protikladná se svobodnými ženami v otrokářské společnosti, jejíž nastavení se v řadě úrovní (ekonomické, psychologické, právní a právě i genderové) lišilo od našeho kulturního prostředí. Podstatu této jinakosti pak Patterson doložil i mezikulturní analýzou, která ukázala, že otroctví souvisí s přítomností polygynie, platbou za nevěstu a částečně i s relativním podílem žen na pracovní síle.

S výjimkou prací O. Pattersona však antropologický výzkum otroctví v posledních třiceti letech, zdá se, ustrnul. Ne tak ale u historiků ekonomie (pro přehled viz *Fenske 2013, 1380–1382*). Z takto orientovaných prací stojí za zmínku model *Nils-Petera Lagerlöfa (2009)*, založený na podobné myšlence jako výše zmíněná *Nieboer-Domarova hypotéza*. Za dvě hlavní proměnné, které určujícím způsobem ovlivňují existenci otroctví, označil tento autor zemědělskou produktivitu (související také s pokročilostí agrární technologie)

Obr. 9. Geografická lokalizace otrokářských společností obsažených v Etnografickém atlase (Murdock 1967). Mapa de facto zobrazuje přítomnost otroctví ve světě za hranicemi Západu počínaje dobou zámořských objevů a konče počátkem 20. století. Z hlediska existence otrokářství zřetelně vystupuje africký kontinent a severozápadní pobřeží severní Ameriky. V ostatních částech světa je zastoupení otrokářských a neotrokářských společností rovnoměrnější. Výjimkou je Austrálie, kde se nejspíše domorodé otrokářství nikdy nevykytovalo, protože zde před příchodem Evropanů žili pouze tzv. *immediate-return* lovci-sběrači (Goody 1980, 25; Woodburn 1982, 432–433).

Fig. 9. Geographic location of slaveholding societies listed in Ethnographic atlas (Murdock 1967). As a matter of fact, the map charts the existence of slavery beyond the borders of the West starting from the Age of Discovery to the early 20th century. The African continent and the Northwest Coast of North America stand out clearly in regard to the existence of slavery. The representation of slaveholding and non-slaveholding societies is more balanced in other parts of the world. Australia is an exception where indigenous slavery probably never occurred, since before the arrival of the Europeans only *immediate-return* hunter-gatherers lived there (Goody 1980, 25; Woodburn 1982, 432–433).

a hustotu populace. Na to navázal další ekonomický historik James Fenske (2013), který zkoumal, zda určité geografické aspekty mohou předpovídat otroctví, hustotu zalidnění či právo na držbu půdy, tzv. *man-land ratio*. Data ze vzorku čítajícího 1205 společností odhalila vztah, v němž se vzrůstající hustotou zalidnění četnost otroctví roste, avšak v určitém bodě (zhruba od hustoty 100 obyvatel na míli čtverečnou) opět klesá. Protože jsou však obě proměnné do jisté míry formovány stejnými geografickými proměnnými, testoval zmíněný autor ještě míru, po kterou je otroctví a historická hustota obyvatel jaksi předem nastavena aspekty přírodního prostředí. Nalezl pozitivní, avšak nízkou korelaci mezi kvalitou dostupné půdy a otroctvím. Celkové výsledky Fenskeho analýzy silně deformovala přítomnost dat ze severozápadního pobřeží Severní Ameriky (šlo o známé lovecko-sběračské populace, které však vzhledem k bohatství místních přírodních a zvláště mořských zdrojů dokázaly vybudovat mimořádně komplexní společnost včetně instituce otroctví). Z tohoto důvodu byl následně celý studovaný vzorek statisticky vážen korelací k rybolovu. Po této korekci se původně indikovaná souvislost mezi dostupností zemědělské půdy a otroctvím výrazně zesílila a geograficky se zjištěná závislost nejvíce projevila v prostoru subsaharské Afriky.

Kromě toho nalezl Fenske silnou pozitivní korelaci otroctví s průměrnou denní teplotou a rozšířením malárie. Dále se otroctví ukázalo být běžnější u velkých řek, v rozeklanějších krajinách a dále od rovníku (ačkoliv poslední dvě korelace neplatí v rámci Afriky). Ke geografickým a environmentálním proměnným, které naopak zdá se existenci otroctví neovlivňují, patří vliv dešťových srážek, vzdálenost od pobřeží, nadmořská výška či aridita prostředí. Fenske svou studii v obecné interpretační rovině uzavřel tím, že přítomnost otroctví může být environmentálně indikována zhoršenou dostupností zemědělské půdy, která vyvolává potřebu více pracovních sil. Jedním dechem však připustil, že historická i geografická variabilita studovaného fenoménu ukazuje na řadu jiných příčin, z nichž mohlo otrokářství vzejít.

Pokud bychom měli na tomto místě shrnout dosavadní výsledky bádání, můžeme rozlišit dva teoretické směry. První vysvětluje existenci otroctví primárně ekonomickými okolnostmi (vývoj technologie, nedostatek pracovní síly, nadbytek potravy), zatímco druhý připisuje vliv větší škále společensko-kulturních jevů (polygynie, společenská stratifikace, četnost válčení). Zásadním nedostatkem mnoha výše uvedených studií je pak problém reprezentativnosti zkoumaného vzorku. Badatelé většinou používali data o všech dostupných společnostech namísto toho, aby z nich zvolili náhodný výběr. To mohlo vést ke zkreslení výsledků ve smyslu Galtonova problému, který spočívá v nesnázích s identifikováním kulturních nebo institucionálních vzorů (které hledáme) od jiných příčin, jež mohou být způsobeny tím, že jednotlivá data mezikulturního vzorku nebyla na počátku analýzy navzájem statisticky nezávislá.

Analýza otroctví v rámci standardizovaného mezikulturního vzorku

Pro zde prezentovanou analýzu byl vybrán vzorek 186 světových kultur tzv. standardního mezikulturního vzorku (*Standard Cross-Cultural Sample*; Murdock – White 1969; 2008; Divale ed. 2000; 2007).⁵ Tento výběr je stratifikovaný a disproporční, aby poskytl rovnoměrné zastoupení všech kulturních oblastí světa a minimalizoval se tak výše zmíněný Galtonův problém (*Ember – Ember 2009*, 107–110). Přestože jednotlivé kultury nebyly vybrány náhodně, ale úsudkově, J. P. Gray (1996) shledal, že tento vzorek pravděpodobně vykazuje pouze minimální autokorelační zkreslení.

Data o přítomnosti otroctví pocházejí ze studie *Orlanda Pattersona* (1982, appendix B). Ačkoli lze otroctví dělit do různých kategorií – např. dědičné/nedědičné, v malém/velkém měřítku či otrok jako ekonomický/společenský kapitál –, pro potřeby této práce, kdy je naším cílem identifikovat jakoukoliv formu otroctví, budeme rozdělovat společnosti pouze na dvě skupiny: 1) s přítomností otroctví a 2) bez přítomnosti otroctví.

Ze 186 společností standardního mezikulturního vzorku jich Patterson určil 71 (38 %) s přítomností otroctví. Pro srovnání z 1267 společností zahrnutých do Etnografického atlasu G. P. Murdocka (1967) byla alespoň nějaká forma otroctví určena u 573 (45 %) společností (*obr. 9*), u 524 (41 %) společností bylo otroctví vzácné či nepřítomné a u 170 (14 %) chyběly dostatečné informace (Gray 1998).

⁵ <http://eclectic.ss.uci.edu/~drwhite/courses/index.html>

		Písmo a záznamy					Celkově
		Žádné (0)	Mnemotech. pomůcky (1)	Nepsané záznamy (2)	Písmo; bez záznamů (3)	Písmo; se záznamy (4)	
Otroctví	Ne	45 61,6%	35 71,4%	13 61,9%	4 33,3%	18 58,1%	115 61,8%
	Ano	28 38,4%	14 28,6%	8 38,1%	8 66,7%	13 41,9%	71 38,2%
Celkově		73 100,0%	49 100,0%	21 100,0%	12 100,0%	31 100,0%	186 100,0%

Tab. 2. Analýza vztahu mezi otroctvím a psanými záznamy (Cramerovo $V=0,183$; $p>0,1$). (0) písmo, komplexní záznamové techniky ani mnemotechnické pomůcky se v žádné podobě nevyskytují nebo o nich není etnografická zpráva; (1) písmo ani komplexní záznamové techniky se nevyskytují, ale lidé využívají mnemotechnické pomůcky, např. jednoduché značky; (2) společnost postrádá skutečné písmo, ale využívá komplexních záznamových technik (např. obrázkový záznam, uzlové písmo apod.); (3) společnost má vlastní systém písma, ale postrádá významné množství psaných záznamů, nebo alternativně používá písmo převzaté od cizinců; (4) společnost má vlastní systém písma a vlastní psané záznamy (podle *Murdock – Provost 1973a, 379–380*).

Tab. 2. Analysis of the relationship between slavery and written sources (Cramer's $V=0,183$; $p>0,1$). (0) writing nor complex record keeping techniques or mnemonic devices exist in any form or there are no ethnographic records; (1) writing nor complex record keeping techniques exist, but mnemonic devices such as simple signs are used; (2) the society lacks real writing, but makes use of complex record keeping techniques (e.g. pictographic records, knotted string records); (3) the society has its own writing system, but the amount of written records is insignificant, or alternatively, it uses foreign writing system; (4) the society has its own writing system and written records (after *Murdock – Provost 1973a, 379–380*).

Provedené analýzy prokázaly, že u neliterárních společností je zhruba stejná šance výskytu otroctví jako u společností s dochovanými literárními prameny (tab. 2).

Dále se ukázalo, že neexistuje žádný společenský rys, který by byl nezbytnou podmínkou přítomnosti otroctví. To se například týká i kontaktu s cizí společností či endemického válčení. Ačkoli mají kulturně izolované společnosti otroky vzácně, existují mezi nimi i otrokářské výjimky (tab. 3). V těchto případech může otroctví vzniknout například pod vlivem mezikomunitních konfliktů odehrávajících se v rámci jedné populace (antropologické kultury). Samotná přítomnost čteného válčení je přitom jedním z nejvýznamnějších indikátorů otroctví – jeho výskyt je výrazně vyšší u společností, kde je válečný stav běžnou součástí života lidí. Za těchto podmínek se otroky stávali váleční zajatci, z čehož však nelze opakem usuzovat, že nepřítomnost či zřídka válčení ukazuje na neexistenci otroků (tab. 4).

Především právě z archeologického hlediska je zajímavý vztah mezi otroctvím a tzv. „propustností osídlení“, která je definována jako počet různých překážek nutných ke vstupu do nejnvtitnější části osídlení (např. plot, příkop či dveře; *Peregrine 1993; 1994*). Ukázalo se, že otroctví je málo čtené ve společnostech, které svá sídla nijak výrazně neohrazují a žijí v jednoduchých obydlích (kódové hodnoty 1 a 2), a je naopak časté, když je osídlení standardně bariérově vymezeno a domy jsou solidní (kódové hodnoty 3 a 4; *obr. 10*). Tyto výsledky nicméně platí pouze pro nepastevecké společnosti, neboť pastevcí obvykle používají odlišné strategie zamezení přístupu a opuštění tábora.

Nezbytnou podmínkou otroctví není ani existence společenské stratifikace (*obr. 11*). Zhruba čtvrtina otrokářských společností se totiž nevyznačuje společenskými rozdíly mezi

		Kontakt s ostatními společnostmi			Celkově
		Zřídka či žádný (0)	Příležitostný (1)	Častý (2)	
Otroctví	Ne	13 92,9%	18 64,3%	22 48,9%	53 60,9%
	Ano	1 7,1%	10 35,7%	23 51,1%	34 39,1%
Celkově		14 100,0%	28 100,0%	45 100,0%	87 100,0%

Tab. 3. Analýza vztahu mezi otroctvím a kontaktem s cizími společnostmi (Cramerovo $V=0,319$, $p<0,05$; Kendalllovo $\tau_b=0,287$, $p<0,01$). (0) kontakt s cizinci se odehrává zřídka či nikdy; (1) ke kontaktu s cizinci dochází příležitostně, ale ne příliš často; (2) kontakt s cizinci je častý, např. prostřednictvím obchodu, válčení, cestování atd. Data dostupná pro 87 společností (podle Ross 1983, 181).

Tab. 3. Analysis of the relationship between slavery and foreign societies (Cramer's $V=0,319$, $p<0,05$; Kendall's $\tau_b=0,287$, $p<0,01$). (0) contact with foreigners is rare to none; (1) contact with foreigners occurs occasionally, but not very frequently; (2) contact with foreigners is frequent, e.g. through trade, warfare, travel, etc. Data available only for 87 societies (after Ross 1983, 181).

svobodnými členy. I přesto však můžeme se společenskou stratifikací počítat jako s jedním z významných prediktorů otroctví.

Se stratifikací souvisí i politická organizace společnosti. Vztah mezi touto kulturní charakteristikou a otroctvím byl zkoumán prostřednictvím dvou datově dostupných parametrů: úrovní politické organizace (tab. 5) a nativního pojetí politické moci (tab. 6). Obě proměnné ukázaly ve vztahu s otroctvím souvislost, která je však nižší, než by se zdála být. Úroveň politické organizace víceméně koreluje se společenskou stratifikací a šlo by je spojit do jednoho vysvětlujícího faktoru. Nevýhodou obou politických proměnných je jejich velmi obtížná archeologická doložitelnost.

		Četnost válčení					Celkově
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
Otroctví	Ne	37 80,4%	16 76,2%	9 42,9%	10 43,5%	22 44,9%	94 58,8%
	Ano	9 19,6%	5 23,8%	12 57,1%	13 56,5%	27 55,1%	66 41,3%
Celkově		46 100,0%	21 100,0%	21 100,0%	23 100,0%	49 100,0%	160 100,0%

Tab. 4. Analýza vztahu mezi otroctvím a četností válčení (Cramerovo $V=0,352$; Kendalllovo $\tau_b=0,279$; $p<0,01$). (1) válčení pravděpodobně nepřítomné či vzácné; (2) k válčení dochází jednou za tři až deset let; (3) k válčení dochází nejméně jednou za dva roky; (4) k válčení dochází každý rok, ale obvykle pouze během určitého ročního období; (5) válčí se téměř nepřetržitě bez ohledu na roční období. Data dostupná pro 160 společností (podle Divale ed. 2000, 286; Ember – Ember 1992).

Tab. 4. Analysis of the relationship between slavery and frequency of warfare (Cramer's $V=0,352$; Kendall's $\tau_b=0,279$; $p<0,01$). (1) warfare is absent or rare; (2) warfare occurs once every 3 to 10 years; (3) warfare occurs at least once every 2 years; (4) warfare occurs every year, but usually only during a particular season; (5) warfare occurs almost constantly disregarding the time of the year. Data available only for 160 societies (after Divale ed. 2000, 286; Ember – Ember 1992).

		Úroveň politické integrace					Celkově
		(0)	(1)	(2)	(3)	(4)	
Otroctví	Ne	8 72,7%	51 71,8%	25 53,2%	18 64,3%	13 44,8%	115 61,8%
	Ano	3 27,3%	20 28,2%	22 46,8%	10 35,7%	16 55,2%	71 38,2%
Celkově		11 100,0%	71 100,0%	47 100,0%	28 100,0%	29 100,0%	186 100,0%

Tab. 5. Analýza vztahu mezi otroctvím a úrovní politické integrace (Cramerovo $V=0,216$, $p<0,1$; Kendallovo $\tau_b=0,164$, $p<0,05$). (0) společnost je bezstátní a politická autorita není centralizovaná ani na lokální úrovni; (1) společnost je bezstátní, ale je složena z politicky organizovaných autonomních lokálních komunit; (2) existuje jedna administrativní úroveň nad lokální komunitou, například náčelnický systém s jediným náčelníkem vládoucím několika lokálními komunitám; (3) dvě administrativní úrovně nad lokální komunitou, například malý stát rozdělený do administrativních oblastí; (4) tři a více administrativních úrovní nad lokální komunitou, například velký stát rozdělený do provincií, které jsou dále rozděleny do krajů (upraveno na základě *Murdock – Provost 1973a*, 382).

Tab. 5. Analysis of the relationship between slavery and political integration level (Cramer's $V=0.216$, $p<0.1$; Kendall's $\tau_b=0.164$, $p<0.05$). (0) the society is stateless, and political authority is not centralized even on the local level; (1) the society is stateless but is composed of politically organized autonomous local communities; (2) one administrative level exists above that of the local community, e.g. a paramount chief ruling over several local communities; (3) two administrative levels exist above that of the local community, e.g. a small state divided into administrative districts; (4) three or more administrative levels exist above that of the local community, e.g. a large state consisting of provinces which are further subdivided into districts (modified after *Murdock – Provost 1973a*, 382).

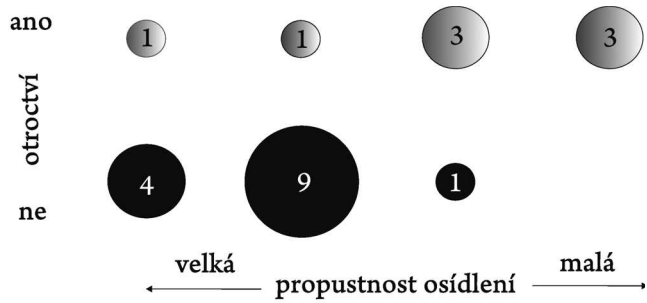
Další analýzy se soustředily na vztah mezi otroctvím a způsobem obživy. Výsledky zobrazené v *tabulce 7* nejsou obecně nijak překvapivé. Přítomnost otroků je velmi vzácná mezi lovci-sběrači. Podobně zřídka je otroctví mezi zahradními zemědělci. Naopak u rybářů je již doloženo častěji, zejména u těch anadromních. U stěhovavých zemědělců velmi záleží na materiální pokročilosti používaných nástrojů: společnosti znající kov mají otroky častěji. U pastevců a jízdních lovců se otroctví vyskytuje zhruba v polovině případů. U intenzivních zemědělců pak pravděpodobnost otroků mírně klesá s přítomností pluhu.

Poměrně lineární závislost ukazuje vztah mezi otroctvím a způsobem obživy dle hodnoty zdroje, jak ho klasifikovali *Karen a Jeffery Paigeovi (1981; obr. 12)*. Se způsobem obživy souvisí i další proměnné, jako jsou skladování zásob a potravinové přebytky, které je možné tímto způsobem zajistit. Zatímco převážná většina otrokářských společností vytváří zásoby (88,4 %), jen asi třetina z nich je schopna generovat potravinové přebytky. A naopak 75 % neotrokářských společností deklaruje potenciál vytvářet a využívat nadbytek potravy.

Pozoruhodný a z hlediska inovativního potenciálu této práce nejdůležitější výsledek přinesla analýza vztahu otroctví a technologické specializace, resp. metalurgie (*obr. 13*). Otroctví je výrazně častěji přítomno ve společnostech, kde se zpracování kovů vyskytuje (60,5 %), než v těch, kde tato činnost chybí (17,2 %). Ačkoli ze zkoumaných korelací tato patří mezi nejsilnější, je obtížné ji vysvětlit. Detailnější analýzy totiž ukázaly, že tato souvislost není ovlivněna žádným z ostatních společenských rysů (např. společenskou stratifikací, četností válčení, zemědělstvím, politickou integrací, hustotou obyvatel, mnohoženstvím ani stálostí osídlení). Oproti starším názorům, které v metalurgii viděly těžkou, špinavou,

Obr. 10. Analýza vztahu mezi otroctvím a propustností osídlení (Cramerovo $V=0,720$; Kendallovo $\tau_b=0,541$; $p<0,01$).

Fig. 10. Analysis of the relationship between slavery and settlement permeability (Cramer's $V=0.720$; Kendall's $\tau_b=0.541$; $p<0.01$).

a proto málo respektovanou práci, je současný pohled jiný. Etnografická i historická evidence svědčí o tom, že zpracovatelé kovů byli vysoce ceněnou společenskou skupinou, v některých kulturách měli dokonce kastovní status (*David et al. 1989*).

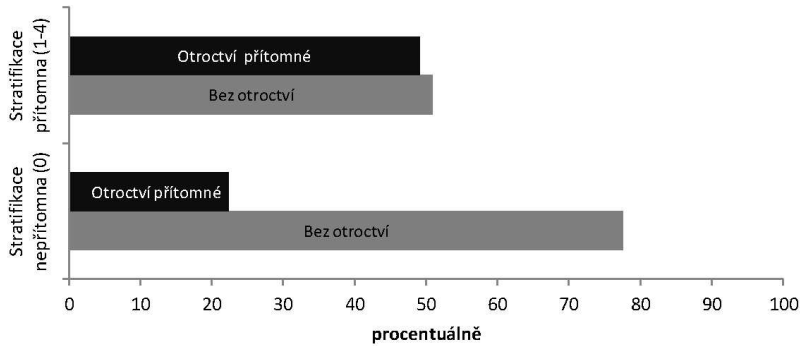
Pokud by se indikovaný vztah mezi metalurgií a přítomností otroků ukázal být platný, jednalo by se z archeologického hlediska o velmi významnou korelaci, protože doklady metalurgie jsou relativně snadno identifikovatelné. Z tohoto důvodu se interpretací zjištěné korelace budeme speciálně zabývat v následující kapitole.

Z dalších korelací kulturních proměnných pak analýzy potvrdily souvislost otroctví s mnohoženstvím a platbou za nevěstu (srov. *Patterson 2012*), což jsou však rysy archeologicky prakticky nedoložitelné. Překvapivý výsledek poskytla proměnná vyjadřující poměr pohlaví ve společnosti. Ačkoliv bylo prokázáno, že ženské otrokyně většinou převažovaly nad mužskými (54 % společností), zatímco mužští převažovali nad ženskými v pouhých 29 % (*Patterson 1982*, 119), analýza ukázala přesně opačný vztah. Přestože mohou existovat určitá vysvětlení, například že ženy byly uneseny při nájezdech okolních (rovněž otrokářských) sousedů, jako nejpravděpodobnější se jeví nesprávnost dat. Bylo totiž upozorňováno, že mohou podléhat chybám v etnografické dokumentaci (*Divale ed. 2000*, 101). Je též možné, že otrokyně ve své době nebyly započítány do soupisů obyvatel, protože

		Nativní pojetí politické moci			Celkově
		Moc slabá (1)	Moc limitovaná (2)	Moc silná (3)	
Otroctví	Ne	26 70,3%	20 69,0%	10 41,7%	56 62,2%
	Ano	11 29,7%	9 31,0%	14 58,3%	34 37,8%
Celkově		37 100,0%	29 100,0%	24 100,0%	90 100,0%

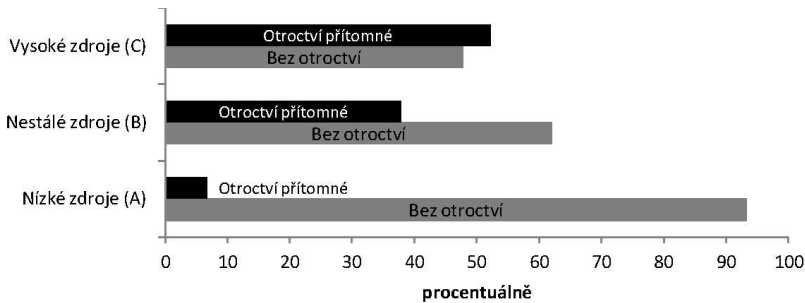
Tab. 6. Analýza vztahu mezi otroctvím a nativním pojetím politické moci (Cramerovo $V=0,256$, $p<0,1$; Kendallovo $\tau_b=0,204$, $p<0,05$). (1) politická moc vůdců je vnímána jako slabá; (2) vůdci a vládci disponují politickou mocí, která však může být situačně značně limitovaná; (3) politická moc vládce je silná. Data dostupná pro 90 společností (podle *Ross 1983*, 176).

Tab. 6. Analysis of the relationship between slavery and native perceptions of political power (Cramer's $V=0.256$, $p<0.1$; Kendall's $\tau_b=0.204$, $p<0.05$). (1) leaders' political power is perceived as weak; (2) leaders and rulers have political power which however may be substantially limited depending on a particular situation; (3) ruler's political power is strong. Data available only for 90 societies (after *Ross 1983*, 176).

Obr. 11. Analýza vztahu mezi otroctvím a společenskou stratifikací (Cramerovo $V=0,270$; $p<0,01$). (0) mezi svobodnými (muži) neexistuje členění na společenské třídy, a to na základě ani připsaných, ani získaných atributů; (1) existují společenské rozdíly založené na vlastnictví majetku, ale nevytvořily se dědičné sociální třídy; (2) existuje elita, která se vyděluje od ostatních členů společnosti a jejíž postavení je dědičné; (3) postavení elity je navíc spojené s dědičnou držbou klíčových přírodních zdrojů; (4) komplexní společenská stratifikace (podle Murdock 1967, 165–166).

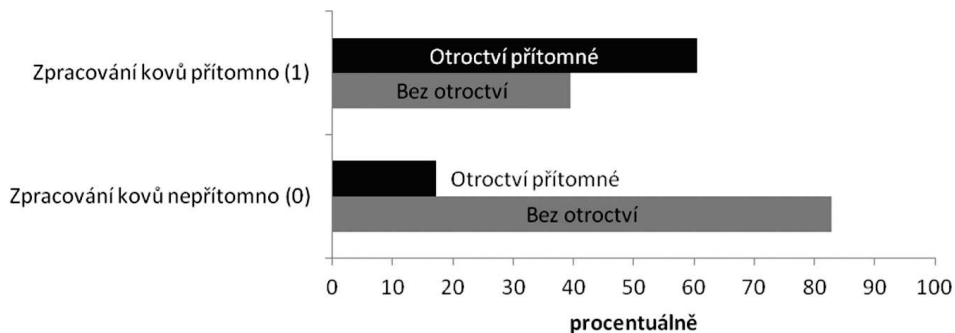
Fig. 11. Analysis of the relationship between slavery and social stratification (Cramer's $V=0.270$; $p<0.01$). (0) no social stratification exists among (male) freemen, based neither on ascribed or achieved attributes; (1) social differences based on wealth possession exist, but have not transformed into hereditary social classes; (2) elite exists, its status is hereditary and separates it from other members of the society; (3) in addition, elite status is linked with hereditary possession of key natural resources; (4) complex social stratification (after Murdock 1967, 165–166).

Obr. 12. Analýza vztahu mezi otroctvím a převážujícím způsobem obživy s využitím klasifikace dle typu zdrojů (Cramerovo $V=0,314$; Kendalllovo $\tau_b=0,280$; $p<0,01$). (A) zdroje s nízkou hodnotou (v tab. 7 kategorie 1, 2, 3); (B) nestálé zdroje (v tab. 7 kategorie 4, 5, 7, 9, 10); (C) zdroje s vysokou hodnotou (v tab. 7 kategorie 6, 8, 11; podle Paige – Paige 1981).

Fig. 12. Analysis of the relationship between slavery and predominant subsistence type, using resource type classification (Cramer's $V=0.314$; Kendall's $\tau_b=0.280$; $p<0.01$). (A) low-value resources (categories 1, 2, 3 in tab. 7); (B) unstable resources (categories 4, 5, 7, 9, 10 in tab. 7); (C) high-value resources (categories 6, 8, 11 in tab. 7; after Paige – Paige 1981).

nebyly považovány za řádné členy společnosti. Pokud jde o teorii hustoty osídlení (Fenske 2013) neboli tzv. *man-land ratio*, ta se nepotvrdila. Vztah mezi otroctvím a hustotou populace není ve studovaném vzorku příliš významný, neboť je zřejmě z velké části ovlivněn způsobem obživy, respektive schopností generovat potravinové přebytky.

Obr. 13. Analýza vztahu mezi otroctvím a zpracováním kovů (Cramerovo $V=0,432$; $p<0,01$; upraveno na základě *Murdock – Provost 1973b*).

Fig. 13. Analysis of the relationship between slavery and metal processing (Cramer's $V=0.432$; $p<0.01$; adapted from *Murdock – Provost 1973b*).

U kočovných a polokočovných společností se místo „propustnosti osídlení“ zdá být významným indikátorem otroctví přítomnost koní. Za otrokářské lze totiž označit zhruba 64 % společností s nestálým osídlením, které svou mobilitu založily na využití koňské síly. V některých geografických oblastech využívalo koně až devět z deseti neusedlých otrokářských společností. To je třeba připad afrického Sahelu, kde bylo jezdeckto často používáno k otrokářským nájezdům. Současně zde byli koně často nakupováni za otroky, což vzájemnou provázanost obou kulturních parametrů zdůrazňuje (*Haour 2007*, 80 a 87).

Provedeny byly také analýzy dalších proměnných, jejichž výsledky však nebyly statisticky významné, proto budou zmíněny jen krátce. Na základě analýz výše uvedeného vzorku společností se zdá, že otroctví nemá významnou statistickou souvislost se stálostí osídlení, kompaktností osídlení, velikostí sídelních komunit, velikostí rodiny, mužskou nadvládou, podílem ženské práce na obživě nebo manželskou posvatební lokací.

Korelace mezi proměnnými byly identifikovány i prostřednictvím vícerozměrné statistiky. Aplikována byla metoda analýzy hlavní komponenty (PCA byla provedena v programu IBM SPSS Statistics verze 19). Výsledky potvrdily, že otroctví vykazuje výraznou souvislost s těmito proměnnými: četnost válčení, metalurgie (a technologická specializace), mnohoženství, platba za nevěstu, zdroje obživy (ve smyslu silné korelace k tzv. vysokým zdrojům), politická integrace a společenská stratifikace (*tab. 9, obr. 14*). Vzájemné korelace těchto proměnných vyjadřuje též *tab. 8*.

Otroctví, metalurgie a těžba surovin

Výsledky mezikulturní analýzy provedené na rozsáhlém vzorku a prezentované výše poukázaly na některé významné kulturní koreláty otroctví. Většina zjištění není překvapivá a v té samé i či modifikované podobě byla prezentována již dříve (např. *Nieboer 1900; Murdock 1949; Patterson 1977a; 2012; Pryor 1977*). K takovým očekávaným a pro otroctví typicky souběžným kulturním rysům patří frekventované válečnictví, rozvinutá sociální stratifikace nebo specifické způsoby subsistence. Co z námi prezentované analýzy vyplynulo

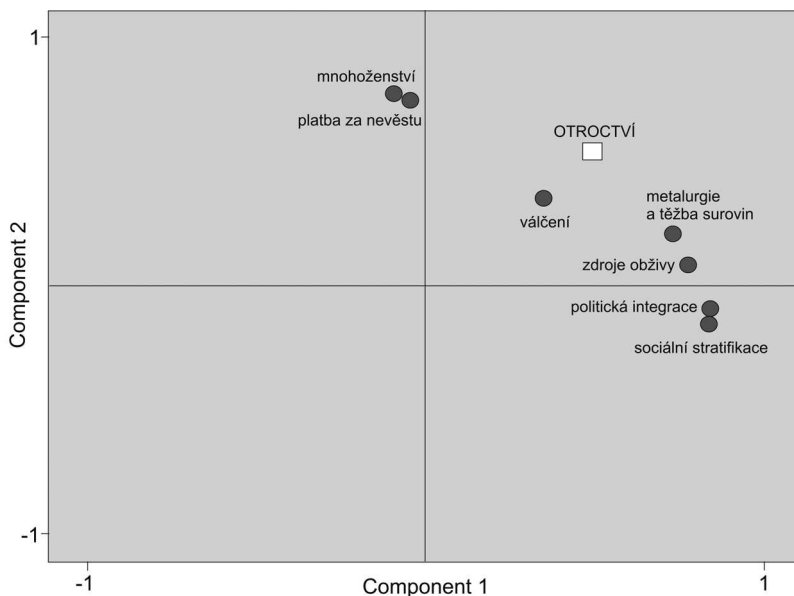
		Otroctví		Celkově
		Ne	Ano	
Převažující způsob obživy	Sběračství (1)	9 100,0%	0 0,0%	9 100,0%
	Pěší lov a/nebo lov mořských živočichů (2)	9 100,0%	0 0,0%	9 100,0%
	Rybolov (3)	10 83,3%	2 16,7%	12 100,0%
	Anadromní rybolov, tj. lov tažných ryb (4)	2 25,0%	6 75,0%	8 100,0%
	Jízdní lov (5)	2 40,0%	3 60,0%	5 100,0%
	Pastevectví (6)	8 44,4%	10 55,6%	18 100,0%
	Stěhovavé zemědělství, s rycími holemi nebo dřevěnými motykami (7)	23 69,7%	10 30,3%	33 100,0%
	Stěhovavé zemědělství, s kovovými motykami (8)	5 26,3%	14 73,7%	19 100,0%
	Zahradní zemědělství (9)	17 94,4%	1 5,6%	18 100,0%
	Intenzivní zemědělství, bez pluhu (10)	10 43,5%	13 56,5%	23 100,0%
	Intenzivní zemědělství, s pluhem (11)	20 62,5%	12 37,5%	32 100,0%
Celkově	115 61,8%	71 38,2%	186 100,0%	

Tab. 7. Korelace vztahu mezi otroctvím a převažujícím způsobem obživy (Cramerovo $V=0,485$; $p<0,01$). Analýza nesplňuje podmínky chi-kvadrát testu, a proto výsledná hodnota Cramerova V není dostatečně spolehlivá (podle *Divale ed. 2000*, 136–137).

Tab. 7. Analysis of the relationship between slavery and subsistence type (Cramer's $V=0,485$; $p<0,01$). The analysis does not fulfil the Chi-squared test conditions, and hence the resulting value of Cramer's V is not sufficiently confident (after *Divale ed. 2000*, 136–137).

jako nové a zřejmě dosud neformulované kulturní propojení, je korelace mezi otroctvím a metalurgií. Jednou věcí je však prokázat statistickou souvislost a druhou toto zjištění interpretovat. Jinými slovy visí nad naším zjištěním otázka: proč by zrovna zpracování kovů mělo být spojováno s otroky?

Jak již bylo uvedeno výše, jednoduché vysvětlení stavějící na potřebě hutnictví využívat nucenou pracovní sílu problematizují historické a etnografické argumenty. Ty upozorňují, že zpracovatelé kovů, k nimž počítáme společně metalurgy i kováře, byli v archaických společnostech obvykle skupinou s významným či vyděleným společenským postavením (*David et al. 1989*). „Kováři v subsaharské Africe zastávají poněkud matoucí postavení, protože se pohybují ve dvou společenských dimenzích. Jsou nejednou a současně oslavováni i opovrhováni, lidé se jich obávají a straní se jich, těší se zvláštním výsadám, ale musí se řídit specifickými zákazy“ (*Haour 2013*, 87). Práce metalurgů a kovářů byla zároveň

Obr. 14. Grafické znázornění výsledku PCA vyjadřující vztah mezi otroctvím a vybranými proměnnými.
 Fig. 14. Graphic representation of the PCA result expressing the correlation between slavery and certain selected variables.

natolik kvalifikovaná – po technologické i spirituální stránce –, že využívání nekvalifikovaných otroků je těžko odůvodnitelné (*van der Merwe – Avery 1987; Chirikure 2015*). Alespoň tedy přímo při samotném procesu hutnění. Jenže celý operační řetězec výroby kovů čítá mnohem více pracovních kroků. A v tom zřejmě spočívá i jádro zjištěné korelace. Metalurgie v pojetí datové evidence standardního mezikulturního vzorku v sobě evidentně skrývá větší balíček obsahující různé druhy činnosti i surovin (např. *Hauptmann 2006, 126*).

Jaké to jsou, nám pomůže rozklíčovat příklad vycházející z etnoarcheologického výzkumu tradiční výroby železa v Africe, kde se technologie přímé tavby udržela až do 20. století. Celý proces úspěšného metalurgického podniku byl zdokumentován např. v roce 1995 v Mali (*Huysecom et al. 1997*). Získání adekvátního množství železné rudy nejprve vyžadovalo založení nové těžební šachty. Její vykopání trvalo řádově desítky dnů, protože vrstva železné rudy o dostatečné mocnosti byla objevena až v hloubce sedmnácti metrů pod povrchem. Pro potřeby jedné tavby bylo z dolu vytěženo 242 kilogramů rudy. Dále bylo třeba zajistit dřevěné uhlí sloužící jako palivo pece. Ze tří suchých stromů ho bylo vyrobeno asi 300 kilogramů a toto množství uhlí bylo třeba následně přepravit k místu tavby. Protože metalurgický proces byl pro vlastní pec destruktivní, bylo ji třeba před každou tavbou pracně opravit. Současně platilo, že až na výjimky nebyly zakládány nové pece, ale byly rekonstruovány staré. Konkrétní technologická stavba použitá pro popisovanou revokaci výroby železa byla založena někdy na konci 18. století a poslední tavba zde proběhla kolem roku 1960. Oprava pece a příprava na vlastní tavbu zabraly dva týdny intenzivní práce, jejímž výsledkem byla stavba o průměru 2,6 metrů, vysoká 2,3 metrů. Vlastní metalurgická výroba železa pak trvala 40 hodin a bylo při ní získáno 69 kilogramů železné houby.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Otroctví (1)	1 n186	,432** n186	,279** n160	,280** n186	,280** n186	,207** n186	,216** n186	,164* n186
Metalurgie (2)		1 n186	,152* n160	,429** n186	,511** n186	-,046 n186	,183* n186	,425** n186
Četnost válčení (3)			1 n160	,162* n160	,165* n160	,144* n160	,051 n160	,183** n160
Společenská stratifikace (4)				1 n186	,445** n186	-,090 n186	-,040 n186	,563** n186
Zdroje obživy (5)					1 n186	,008 n186	,110 n186	,530** n186
Mnohoženství (6)						1 n186	,298** n186	-,052 n186
Platba za nevěstu (7)							1 n186	-,023 n186
Úroveň politické integrace (8)								1 n186

Tab. 8. Vzájemné korelace vybraných proměnných vyjádřené koeficientem Kendallovo tau-b. *Korelace je významná na hladině 0,01 (2-tailed). **Korelace je významná na hladině 0,05 (2-tailed).

Tab. 8. Mutual correlation of selected variables expressed by coefficient Kendall's tau-b. *Correlation is confident at 0.01 level (2-tailed). **Correlation is confident at 0.05 level (2-tailed).

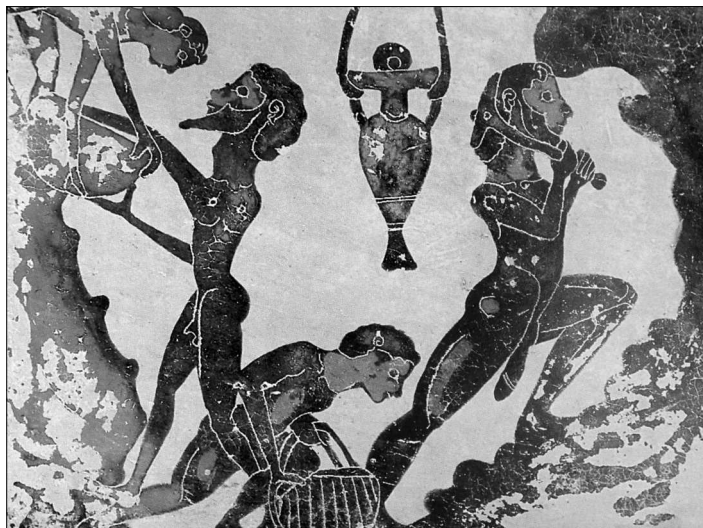
Z uvedeného vyplývá, že vlastní metalurgický akt byl podmíněn nejméně třemi jinými činnostmi: těžbou suroviny, výrobou dřevěného uhlí a stavbou či rekonstrukcí pece. Při všech těchto aktivitách se mohli otroci uplatnit velice dobře, ale jen pro první jmenovanou máme k dispozici historické i etnografické důkazy, že se tak skutečně dělo. A to nejen v rovině specifických kazuistik, ale pravidelně a masově.

Přestože o otrocích v prehistorické Evropě nejsou přímé důkazy, někteří autoři o jejich existenci vážně uvažují (např. *Arnold 1988; Cameron 2011*). Že jsou takové hypotézy oprávněné, naznačuje fakt, že u archaických společností dokumentovaných etnograficky se otroctví běžně vyskytuje. Před objevem kovů asi nelze s využitím nucené práce v souvislosti s těžbou suroviny počítat. I když zajímavou indicií může být zjištění z oblasti severozápadního pobřeží Tichého oceánu, kde se shoduje trasa, kterou putovali otroci a obsidián – oboje považované za prestižní komodity (*Ames 2008*, 146). S počátky metalurgického zpracování kovů v Evropě doby bronzové jsou pak spojeny úvahy o využívání otroků v dolech, i když ani v tomto případě nejsou doklady jednoznačné (*Kristiansen 1998*, 116–117). Stejně je tomu v případě starověkých říší. V Egyptě kolem roku 2350 př. Kr. jsou písemné náznaky o práci otroků při těžbě smaragdů, ale jde o údaj z mravoučného textu vezíra Ptahhotepa, který je plný alegorických a symbolických odkazů (*Ptahhotepovo naučení*).

První jasně doložené masivní využívání otroků k důlní činnosti pochází z 5. století př. Kr. z oblasti řecké Attiky, kde vedle zemědělství vytvářela těžba surovin největší poptávku po otročské práci (*Finley 1968*). V této době zde také byly osoby zabývající se těžbou největšími individuálními vlastníky otroků. Především v oblasti Lavreotiki, kde se nacházel proslulý antický důl Laurium (*obr. 15*), tvořili otroci většinu veškerého obyvatelstva: předpokládá se,

Obr. 15. Otroci pracující ve stříbrných dolech Laurium (podle Thompson 2007, 148).

Fig. 15. Slaves at work at the Laurium silver mines (after Thompson 2007, 148).

že v r. 420 př. Kr. zde bylo 50–70 % lidí nesvobodných a v roce 340 př. Kr. to mohlo být i více než 90 % (Morris 2011, 179). O úzké vazbě mezi (stříbrnými) doly a otrockou prací psal okolo roku 355 př. Kr. Xenofón (Taylor 2001, 30) a odhaduje se, že ve vrcholném období rudu dobývalo na 30 000 otroků (Finley 1959, 149). Z hmotných památek, které otrocké dolování a následně zpracování vytěžené suroviny dodnes připomínají, jde pravděpodobně o kamenné věže *pyrgos*. Jejich prostorové vazby na staré doly a areály s doklady metalurgické činnosti si všimli již badatelé v 19. století (Morris – Papadopoulos 2005, 169).

O praktikách při dolování píše Diodorus Sicilský (asi 90–27 př. Kr.), který výslovně uvádí, že se těžbou zabývali zajatci, zločinci a otroci v řetězech pracující ve dne i v noci (Diodorus Sicilský, Historie, kniha III, 12–13). Snad už do tohoto období je možné položit počátky dolování mědi v oblasti Wadi Faynan v jihozápadním Jordánsku, kde pak masivní těžba a metalurgické zpracování pokračovaly až do 4. století po Kr. a zcela ukončeny byly *de facto* až na počátku 16. století (Grattan et al. 2004; Hauptmann 2006). Pracovní podmínky zde byly doslova vražedné, o čemž svědčí dobové písemné prameny i toxikologický obraz dochovaných koster tehdejších horníků ze 4. až 7. století (Grattan et al. 2002).

Hromadné nasazení otroků v dolech a metalurgii pokračovalo i v době antického Říma, kde se nucenými pracovníky stávali i odvěčeni obyvatelé barbarské Evropy (Briggs 2003; Mattingly 2010). Řada římských autorů přímo zmiňuje, že dolování zajišťovali otroci, ať už máme na mysli např. největší římský důl na zlato Las Médulas, který ve své době zaměstnával až 60 000 pracovníků, nebo doly na železnou rudu, měď a stříbro v oblasti Rio Tinto (Rickard 1928; Lewis – Jones 1970).

K nucené práci otroků v dolech a následnému zpracování rudy docházelo i v pořímském období. O vložení této praxe jsme informováni především z prostoru ovládaného muslimy (Heck 1999; Alexander 2001). O využívání otroků k těmto účelům v raně středověké Evropě se obvykle neuvažuje, kromě jediné výjimky, týkající se raně středověké Prahy. Důkazy o metalurgické produkci v Praze 10. až 12. století s písemnými zprávami o přítomnosti otroků v této centrální lokalitě interpretačně propojil Martin Ježek (2011).

Matice rotovaných komponent		
Kulturní proměnné	Component	
	1	2
% of variance	37,3	19,8
Metalurgie	,733	,208
Četnost válčení	,347	,346
Mnohoženství		,774
Úroveň politické integrace	,841	
Společenská stratifikace	,838	
Otroctví	,492	,537
Zdroje obživy	,774	
Platba za nevěstu		,746

Tab. 9. Výsledek PCA u daných proměnných: dvě extrahované komponenty, které vyjadřují míru korelace jednotlivých kulturních parametrů vzhledem k existenci otroctví. Extrahovány byly komponenty s vlastním číslem kovarianční matice (eigenvalue) větším než 1. Metodou extrakce je analýza hlavní komponenty (PCA). Metodou rotace je Varimax.

Tab. 9. Result of the PCA for given variables: two extracted components which express the degree of correlation between particular cultural variables and existence of slavery. Components with eigenvalue higher than 1 were extracted. Principal component analysis (PCA) is used as the extraction method. Varimax is used as rotation method.

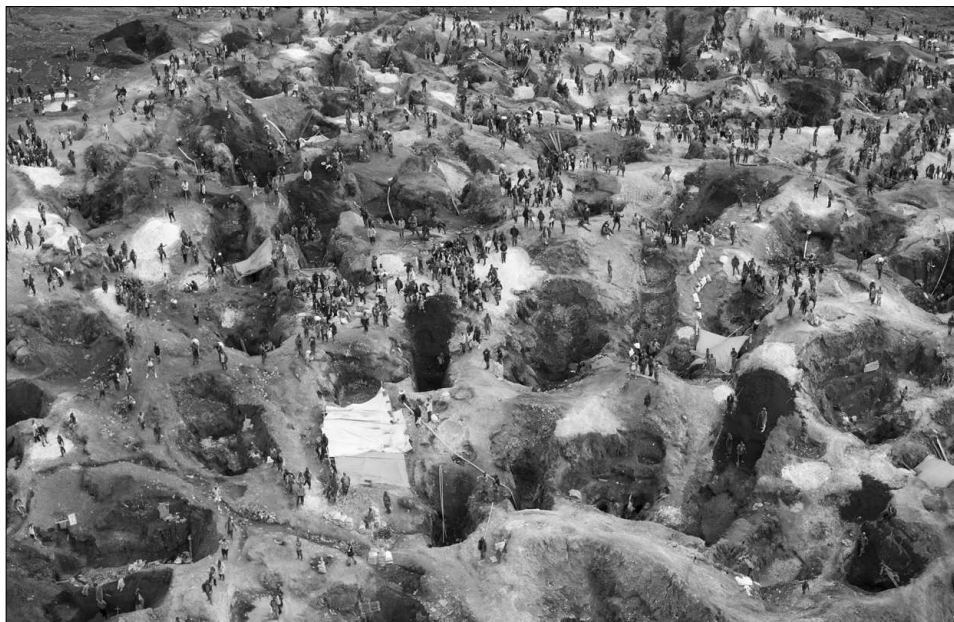
V souvislosti s plošnou produkcí železa a enormní potřebou pracovního nasazení je tedy možné, že zde otroci byli využíváni zejména pro potřeby výroby.

Období novověku a industriální éry je ve znamení masového nasazení otroků na plantážích v zámořských koloniích. I tam však byli ujařmení pracovníci nuceni podílet se na těžbě nerostů a jejich zpracování (*Conrad – Meyer 1958; Guimarães et al. 2015*). A bylo by chybou domnívat se, že využívání otroků při důlní činnosti skončilo s triumfem abolitionismu. V evropských totalitních režimech 20. století periodicky docházelo k nucenému nasazování svobody zbavených osob v dolech (*Gordon 2016, 28*). I v současnosti je otrocká práce spojována s těžbou nerostů, a to především v zónách nefunkčních a zkolabovaných států. Typicky jde o dolování vzácných surovin typu coltan (*obr. 16*), které jsou na globálním trhu urgentně nedostatkové a poptávané (*Crane 2013, 58*).

Ve světle provedené stručné rešerše se statisticky zjištěná kulturní vazba mezi otroctvím a metalurgií (které je však třeba chápat široce jako rejstřík aktivit souvisejících s těžbou a zpracováním nerostných surovin) jeví jako skutečné a logicky interpretovatelné spojení. Archeologicky dobře čitelné doklady metalurgie, zvláště jsou-li početné a svědčí tak o intenzivní činnosti, pak mohou být indikátorem přítomnosti jinak prakticky neviditelné společenské vrstvy nesvobodných.

Závěr

Poznání sociální stratifikace u archaických společností, jejíž možnou součástí je existence vrstvy nesvobodných lidí, je bez možnosti konfrontace s písemnými prameny mimořádně obtížné. Odraz otroků v dochované materiální kultuře je naprosto nejasný i v tak rozsáhlé otrokářské společnosti, jakou byla Římská říše (*Thompson 2007*), v níž za celou dobu jejího

Obr. 16. Důl na coltan, Luwovo, Severní Kivu, Demokratická republika Kongo, 2014. © MONUSCO Photos.
 Fig. 16. Luwovo coltan mine, North Kivu, Democratic Republic of the Congo. Photographed 2014. © MONUSCO Photos.

trvání žilo snad přes sto milionů otroků (Scheidel 2012). O to těžší je pak identifikace této instituce v méně vyspělých předliterárních společnostech, kde se otroci mohli vyskytovat v mnohem menších počtech. Ačkoli neexistuje žádný typ archeologického nálezu, který by šlo stoprocentně interpretovat jako doklad otroctví, v předchozím textu bylo naznačeno, že některé druhy kulturně specifických parametrů, která materiální vodítka nepostrádají, mohou přítomnost otroctví z větší či menší míry naznačit.

Zde provedené analýzy 186 světových kultur (*Standard Cross-Cultural Sample*) odhalily korelace některých kulturních proměnných s fenoménem existence nesvobodné společenské vrstvy. Za indikátory otroctví lze považovat četné válčení, existenci metalurgie, polygynní manželské svazky, které jsou spojeny s platbou za nevěstu, vyšší míru společenské a politické integrace. K subsistenčním strategiím, které nahrávají přítomnosti otroctví, patří všechny využívající tzv. zdroje s vysokou hodnotou (Paige – Paige 1981). Patří k nim pastevečství, stěhovavé zemědělství s využitím kovových nástrojů a intenzivní zemědělství. Vlastní otroctví bylo přítom v provedené analýze pojímáno v obecné rovině bez toho, že bychom jej dále typově členili. Právě vzhledem k tomu je třeba připomenout, že odlišnost příčiny otroctví mohla záviset na jeho specifikaci. Za určující kritérium lze např. považovat odlišení podomáckého otroctví od otroctví tržního (Kopytoff 1982) a kulturní pojetí otroků buď jako společenského, nebo ekonomického kapitálu (Pryor 1977). Orlando Patterson (1977b, 15) také poukázal na trend, kdy v menších a méně komplexních společnostech hrají větší roli kulturní a politické proměnné, naopak ve větších a komplexnějších společnostech jsou důležitější ekonomické proměnné. Na druhou stranu případ otrokářských

lovecko-sběračských společností na severozápadním pobřeží Severní Ameriky naznačuje, že existují i výjimky odlišující se od obecných trendů (*Ames 2001; 2008*) a že i dlouho přetrvávající odborné názory o povaze otroctví v konkrétní společnosti nemusejí být vždy správné (*Donald 1997*).

Zde prezentovaná studie může být chápána jako určitý vstupní krok k možnostem poznání otrockého stavu u společností bez písma. Metodicky v ní bylo využito v našem prostředí nepříliš obvyklého postupu etnologického mezikulturního srovnání za použití velkého množství komparačních dat. Právě z hlediska vybraného tématu jde o ojedinělý pokus i mimo rámec národního oborového diskursu. Cílem představených analýz nebylo nalézt univerzální příčiny otroctví, spíše jen zmapovat korelace s dalšími společenskými jevy. I přes neúplnost a nikoliv bezproblémový charakter informací, které vstupovaly do analýzy, byly zjištěny inspirativní souvislosti.

Je třeba upozornit, že uvedené hodnoty výsledků nelze brát jako samostatná fakta, neboť jsou závislá na vybraném kulturním vzorku, jakkoliv úspěšné bylo primární úsilí o jeho standardizaci. Podobně jako ostatní mezikulturní výzkumy, i zde prezentovaný exkurz slouží zejména jako doplněk dalších metod a testování pracovních hypotéz (*Harris 2001, 615–617*). Kombinací mezikulturního výzkumu a archeologických pramenů lze dojít k přesvědčení, že historicky mohlo otroctví reálně existovat od počátků neolitu a s jeho rozvojem bychom měli počítat v eneolitu a době bronzové. Pro pozdější období bychom pak o přítomnosti vrstvy nesvobodných neměli příliš pochybovat.

Na úplný závěr zkusme obrátit obvyklou výzkumnou otázku, která se ptá po historickém a kulturním pozadí společností, jež využívaly skupin nesvobodných lidí. Jak už bylo řečeno, komplexní instituce, jakou je otroctví, nemá jistě jen jedinou příčinu vzniku a naopak se vyskytuje v mnoha odlišných typech společností. Na základě toho pak není neodůvodnitelné pracovat s myšlenkou, kterou již dříve formulovala řada badatelů, a to, že místo otázky po důvodu existence bychom měli hledat příčiny nepřítomnosti otroctví (srov. *Kopytoff 1982, 218; Taylor 2005, 232*). Jinými slovy bychom měli vycházet z předpokladu, že otroctví ve všech svých formách je spíše pravidlem a historicky počátečním stavem. To by pak také znamenalo hledat kulturní a společenské podmínky, které ho vylučují.

Tato práce vznikla v rámci projektu Specifického výzkumu – studentské grantové soutěže Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové 2015. Autoři by dále rádi poděkovali profesoru Orlando Pattersonovi z Harvardské univerzity za konzultace a poskytnutí aktualizovaného seznamu otrokářských společností uvedených ve Standard Cross-Cultural Sample.

Prameny

- Diodorus Sicilský*: Diodorus Siculus. Translation C. J. Oldfather. The Library of History. Loeb Classical Library Edition. Harvard University Press 1935. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/3A*.html. Přístup 6. 6. 2016.
- Hérodotos*: The history of Herodotus. Translation G. C. Macaulay. London: MacMillan 1914. <http://www.gutenberg.org/files/2456/2456-h/2456-h.htm>. Přístup 18. 7. 2016
- Iustiniani Institutiones*: Iustiniani Institutiones, Justinianiánské instituce. Přeložil M. Skřejpek. Praha: Karolinum 2010.
- Ptahhotepovo naučení*: Records of the Past, 2nd series, Vol. III. Ed. A. H. Sayce. London: Bagster 1890. http://www.sacred-texts.com/ane/rp/rp203/rp20306.htm#fn_86. Přístup 4. 10. 2016

Literatura

- Alexander, J. 2001:* Islam, Archaeology and Slavery in Africa. *World Archaeology* 33, 44–60.
- Allain, J. ed. 2012:* The Legal Understanding of Slavery: From Historical to the Contemporary. Oxford: Oxford University Press.
- Ames, K. M. 2001:* Slaves, Chiefs and Labour on the Northern Northwest Coast. *World Archaeology* 33, 1–17.
- 2008: Slavery, Household Production and Demography on the Southern Northwest Coast: Cables, Tacking and Ropewalks. In: C. M. Cameron ed., *Invisible Citizens: Captives and Their Consequences*, Salt Lake City: University of Utah Press, 138–158.
- Andreau, J. – Descat, R. 2011:* The Slave in Greece and Rome. *Wisconsin Studies in Classics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Andrews, S. C. – Fenton, J. P. 2001:* Archaeology and the Invisible Man: The Role of Slavery in the Production of Wealth and Social Class in the Bluegrass Region of Kentucky, 1820 to 1870. *World Archaeology* 33, 115–136.
- Arnold, B. 1988:* Slavery in late prehistoric Europe: recovering the evidence for social structure in Iron Age society. In: M. N. Geselowitz – D. Blair Gibson eds., *Tribe and Polity in Late Prehistoric Europe: Demography, Production and Exchange in the Evolution of Complex Social Systems*, New York: Plenum Publishing Corporation, 179–192.
- Baks, C. – Breman, J. C. – Nooij, A. T. J. 1966:* Slavery as a System of Production in Tribal Society. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 122 (1), 90–109.
- Benelli, E. 2013:* Slavery and manumission. In: J. M. Turfa ed., *The Etruscan World*. Abingdon and New York: Routledge, 447–456.
- Berkhofer, R. 1997:* Slavery in Medieval Europe. In: J. P. Rodriguez ed., *The Historical Encyclopedia of World Slavery*, Santa Barbara etc.: ABC–CLIO, 595–596.
- Blackburn, R. 1997:* The Making of New World Slavery. From the Baroque to the Modern: 1492–1800. London and New York: Verso.
- Bloch, M. 1975:* Slavery and Serfdom in the Middle Ages. Los Angeles: University of California Press.
- Bodel, J. 2011:* Slave labour and Roman society. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., *The Cambridge World History of Slavery Volume 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge: Cambridge University Press, 311–336.
- Briggs, D. N. 2002:* Servants at a Rich Man's Feast: Early Etruscan Household Slaves and Their Procurement. *Etruscan Studies* 9, 153–176.
- 2003: Metals, Salt, and Slaves: Economic Links Between Gaul and Italy From the Eighth to the Late Sixth Centuries BC. *Oxford Journal of Archaeology* 22, 243–259.
- Brooke, Ch. 2006:* Evropa středověku v letech 962–1154. Praha: Vyšehrad.
- Cameron, C. M. 2011:* Captives and Culture Change. Implications for Archaeology. *Current Anthropology* 52, 169–209.
- Cartledge, P. 1993:* Like a Worm i' the Bud? A Heterology of Classical Greek Slavery. *Greece & Rome* 40, 163–180.
- 2011: The Helots: a contemporary review. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., *The Cambridge World History of Slavery. Volume I. The Ancient Mediterranean World*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 74–90.
- Castleden, R. 1993:* Minoan Life in Bronze Age Crete. London and New York: Routledge.
- Clarence-Smith, W. G. – Eltis, D. 2011:* White Servitude. In: D. Eltis – S. L. Engerman eds., *The Cambridge World History of Slavery. Volume 3: AD 1420 – AD 1804*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 132–159.
- Conrad, A. H. – Meyer, J. R. 1958:* The Economics of Slavery in the Ante Bellum South. *Journal of Political Economy* 66, 95–130.
- Crane, A. 2013:* Modern Slavery as a Management Practice: Exploring the Conditions and Capabilities for Human Exploitation. *Academy of Management Review* 38, 49–69.
- Daubigny, A. 1979:* Reconnaissance des formes de la dépendance Gauloise. *Dialogues d'Histoire Ancienne* 5, 145–193.
- David, N. – Heimann, R. – Killick, D. J. – Wayman, M. 1989:* Between bloomery and blast furnace: Mafa iron-smelting technology in Northern Cameroon. *African Archaeological Review* 7, 183–208.

- DeBoer, W. R. 1986:* Pillage and Production in the Amazon: A View through the Conibo of the Ucayali Basin, Eastern Peru. *World Archaeology* 18, 231–246.
- de Ste. Croix, G. E. M. 1988:* Slavery and Other Forms of Unfree Labour. In: L. J. Archer ed., *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, London and New York: Routledge, 19–32.
- Divale, W. ed. 2000:* Pre-Coded Variables for the Standard Cross-Cultural Sample. New York: York College, CUNY.
- 2007: Standard Cross-Cultural Sample Spss files. *World Cultures electronic journal*. Dostupné online: <http://eclectic.ss.uci.edu/~drwhite/sccs/SCCSvar1-2008Map.sav> [16. 1. 2015].
- Dobrzeńiecki, T. 1953:* Drzwi Gnieźnienskie. Kraków: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Domar, E. D. 1970:* The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis. *The Journal of Economic History* 30, 18–32.
- Donald, L. 1997:* Aboriginal Slavery on the Northwest Coast of North America. Berkeley: University of California Press.
- Earle, T. 1999:* Production and exchange in prehistory. In: G. Barker ed., *Companion encyclopedia of archaeology*, London: Routledge, 608–636.
- Ember, C. R. – Ember, M. 1992:* Codebook for "Warfare, Aggression, and Resource Problems: Cross-Cultural Codes". *Behavior Science Research* 26, 169–186.
- 2009: *Cross-Cultural Research Methods*. Lanham: AltaMira Press.
- Ember, M. – Ember, C. R. 1995:* Worldwide Cross-Cultural Studies and Their Relevance for Archaeology. *Journal of Archaeological Research* 3, 87–111.
- Engerman, S. L. 1973:* Some Considerations Relating to Property Rights in Man. *The Journal of Economic History* 33, 43–65.
- Eyre, Ch. 2010:* The Economy: Pharaonic. In: A. B. Lloyd ed., *A Companion to Ancient Egypt*, Oxford and Malden: Blackwell, 291–308.
- Fenske, J. 2013:* Does Land Abundance Explain African Institutions?. *The Economic Journal* 123 (573), 1363–1390.
- Finley, M. 1959:* Was Greek Civilization Based on Slave Labor?. *Historia* 8, 145–164.
- 1962: The Black Sea and Danubian Regions and the Slave Trade in Antiquity. *Klio* 40, 51–59.
- 1968: Slavery. In: D. L. Sills ed., *The International Encyclopedia of the Social Sciences*. Volume 14, New York: The Macmillan Company & The Free Press, 307–313.
- 1986: *Economy and Society in Ancient Greece*. London: Penguin Books.
- Gardner, J. F. 2011:* Slavery and Roman Law. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., *The Cambridge World History of Slavery*. Volume I. *The Ancient Mediterranean World*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 414–437 (1. vydání 1953).
- George, M. 1997:* Servus and Domus: the Slave in the Roman House. In: A. Wallace-Hadrill – R. Laurence eds., *Domestic Space in the Roman World*. *Journal of Roman Archaeology*. Supplementary series no. 22, 15–24.
- Golitzko, M. – Keeley, L. H. 2007:* Beating ploughshares back into swords: warfare in the Linearbandkeramik. *Antiquity* 81, 332–342.
- Goody, J. 1980:* Slavery in Time and Space. In: J. L. Watson ed., *Asian and African Systems of Slavery*, Berkeley: University of California Press, 16–42.
- Gordon, S. 2016:* *Shackles of Iron: Slavery Beyond the Atlantic*. Indianapolis – Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Grattan, J. – Huxley, S. – Abu Karaki, L. – Toland, H. – Gilbertson, D. – Pyatt, B. – al Saad, Z. 2002:* 'Death ... more desirable than life'? The human skeletal record and toxicological implications of ancient copper mining and smelting in Wadi Faynan, southwestern Jordan. *Toxicology and Industrial Health* 18, 297–307.
- Grattan, J. P. – Gillmore, G. K. – Gilbertson, D. D. – Pyatt, F. B. – Hunt, C. O. – McLaren, S. J. – Phillips, P. S. – Denman, A. 2004:* Radon and 'King Solomon's Miners': Faynan Orefield, Jordanian Desert. *Science of The Total Environment* 319, 99–113.
- Gray, J. P. 1996:* Is the Standard Cross-Cultural Sample Biased? A Simulation Study. *Cross-Cultural Research* 30, 301–315.
- 1998: *Ethnographic Atlas Codebook*. *World Cultures* 10, 86–136.
- Grey, C. 2011:* Slavery in the Late Roman World. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., *The Cambridge World History of Slavery*. Volume I. *The Ancient Mediterranean World*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 482–509.

- Guimarães, C. M. – de Morais, C. F. – de Assis Roedel, L. 2015: Slavery, Conflicts, and Archaeology in Eighteenth-Century Minas Gerais, Brazil. In: P. P. A. Funari – C. E. J. Orser eds., *Current Perspectives on the Archaeology of African Slavery in Latin America*, Heidelberg and New York: Springer, 61–76.
- Haour, A. 2007: *Rulers, warriors, traders, clerics: the central Sahel and the North Sea, 800–1500*. Oxford: Oxford University Press.
- 2013: *Outsiders and Strangers. An Archaeology of Liminality in West Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Harris, E. M. 2012: Homer, Hesiod, and the 'Origins' of Greek Slavery. *Revue des Etudes Anciennes* 114, 345–366.
- Harris, M. 2001: *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Harris, W. V. 1980: Towards a Study of the Roman Slave Trade. *Memoirs of the American Academy in Rome* 36, 117–140.
- Hauptmann, A. 2006: Mining Archaeology and Archaeometallurgy: The Mining Districts of Faynan and Timna. In: P. Bienkowski – K. Galor eds., *Crossing the Rift: Resources, Routes, Settlement Patterns and Interaction in the Wadi Arabah*. *Levant Suppl. Series 3*, Oxford: Oxbow Books, 125–133.
- Heck, G. W. 1999: Gold Mining in Arabia and the Rise of the Islamic State. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42, 364–395.
- Henning, J. 1992: Gefangenenfesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jh.: Archäologisches zum Bedeutungswandel von "sklabos-sakaliba-sclavus". *Germania* 70, 403–426.
- 2003: Slavery or freedom? The causes of early medieval Europe's economic advancement. *Early Medieval Europe*, 12, 269–277.
- 2008: Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First Millennium AD. In: J. R. Davis – M. McCormick eds., *The Long Morning of Medieval Europe: New Directions in Early Medieval Studies*, Aldershot and Burlington: Ashgate, 33–54.
- Higman, B. W. 2003: *The Invention of Slave Society*. In: B. L. Moore – B. W. Higman – C. Cambell – P. Bryan eds., *Slavery, Freedom and Gender. The Dynamics of Caribbean Society, Barbados, Jamaica, Trinidad and Tobago*: University of the West Indies Press, 57–75.
- Hobhouse, L. T. – Wheeler, G. C. – Ginsberg, M. 1915: *The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples: An Essay in Correlation*. London: Chapman & Hall, Ltd.
- Hopkins, K. 1978: *Conquerors and Slaves*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huysecom, E. – Augustoni, B. – Godel, A. – Saparelli, B. 1997: *Inagina: The Last House of Iron*. Movie 52 mins. Watertown, MA: Documentary Educational Resources.
- Chirikure, S. 2015: *Metals in Past Societies. A Global Perspective on Indigenous African Metallurgy*. Heidelberg: Springer.
- Insoll, T. 1999: *The Archaeology of Islam*. Oxford: Blackwell.
- Jankowiak, M. 2013: Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th century. In: M. Bogucki – M. Rębkowski eds., *Economies, monetisation and society in the West Slavic lands 800–1200 AD*. *Wolińskie Spotkania Mediewistyczne II*, Szczecin: Szczecin University, 137–148.
- Ježek, M. 2011: A Mass for the Slaves: from Early Medieval Prague. In: J. Macháček – Š. Ungerman Hrsg., *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 623–642.
- Jolivet, V. 2013: The long twilight (396–90 BC). "Romanization" of Etruria. In: J. M. Turfa ed., *The Etruscan World, Abingdon and New York: Routledge*, 151–179.
- Joshel, S. R. 2011: Slavery and Roman literary culture. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., *The Cambridge World History of Slavery 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge: Cambridge University Press, 214–240.
- Karras, R. M. 1988: *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kohler, T. A. – Turner, K. K. 2006: Raiding for women in the prehispanic Northern Pueblo Southwest? A pilot examination. *Current Anthropology* 47, 1017–1025.
- Kopytoff, I. 1982: Slavery. *Annual Review of Anthropology* 11, 207–230.
- Kristiansen, K. 1998: *Europe before history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Květina, P. – Řídký, J. – Končelová, M. – Burgert, P. – Šumberová, Š. – Pavlů, I. – Brzobohatá, H. – Trojánková, O. – Vavrečka, P. – Unger, J. 2015: *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Lagerlöf, N.-P. 2009: Slavery and Other Property Rights. *The Review of Economic Studies* 76, 319–342.

- Latouche, R. 2006:* The Birth of Western Economy. Economic aspects of the Dark Ages. London and New York: Routledge.
- Le Goff, J. 1986:* Medieval Civilization 400–1500. Oxford: Blackwell Publishers.
- Lewis, P. R. – Jones, G. D. B. 1970:* Roman Gold-Mining in North-West Spain. *The Journal of Roman Studies* 60, 169–185.
- Ling, J. – Rowlands, M. 2013:* Structure from the North content from the South. Rock art, metal trade a cosmopolitical codes. In: E. Anati ed., *Art as a Source of History*, XXV Valcamonica Symposium Capo di Ponte, September 20–26, 2013, Capo di Ponte: Edizioni del Centro, 187–196.
- Lowe, Ch. 2014:* The Inchmarnock "Hostage Stone". In: S. M. Sindbaek – A. Trakadas eds., *The World in the Viking Age*, Roskilde: The Viking Ship Museum, 100–101.
- Lutovský, M. 2007:* Počátky českého státu, *AntropoWEBZIN* 1 (2007), <http://www.antropoweb.cz/cs/pocatky-ceskeho-statu>. Přístup 4. 7. 2016.
- Macháček, J. 2015:* O Velké Moravě, archeologii raného středověku i o nás samých. *Archeologické rozhledy* 67, 464–494.
- Mattingly, D. 2010:* The Imperial Economy. In: D. S. Potter ed., *A Companion to the Roman Empire*, Oxford and Malden: Wiley-Blackwell, 283–297.
- McCormick, M. 2001:* The Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD300–900. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- 2002: New Light on the 'Dark Ages': How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy. Past and Present. *A Journal of Historical Studies* 177, 17–54.
- McKeown, N. 2007:* The Invention of Ancient Slavery?. London: Duckworth Publishers.
- Morris, I. 2011:* Archaeology and Greek Slavery. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., *The Cambridge World History of Slavery*. Volume I. The Ancient Mediterranean World, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 176–193.
- Morris, S. P. – Papadopoulos, J. K. 2005:* Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation. *American Journal of Archaeology* 109, 155–225.
- Murdock, G. P. 1949:* Social Structure. New York: Macmillan.
- 1967: Ethnographic Atlas: A Summary. *Ethnology* 6, 109–236.
- Murdock, G. P. – Provost, C. 1973a:* Measurement of Cultural Complexity. *Ethnology* 12, 379–392.
- 1973b: Factors in the Division of Labor by Sex: A Cross-Cultural Analysis. *Ethnology* 12, 203–225.
- Murdock, G. P. – White, D. R. 1969:* Standard Cross-Cultural Sample. *Ethnology* 8, 329–369.
- 2008: Standard Cross-Cultural Sample: <http://eclectic.ss.uci.edu/~drwhite/pub/SCCS1969.pdf>. Přístup 11. 12. 2014.
- Nieboer, H. J. 1900:* Slavery as an industrial system: ethnological researches. Hague: M. Nijhoff.
- Oliva, P. 1971:* Sparta and Her Social Problems. Praha: Academia.
- Paige, K. E. – Paige, J. M. 1981:* The Politics of Reproductive Ritual. Berkeley: University of California Press.
- Parker Pearson, M. 2005:* Warfare, violence and slavery in later prehistory: an introduction. In: M. Parker Pearson – I. J. N. Thorpe eds., *Warfare, violence and slavery in prehistory: proceedings of a Prehistoric Society conference at Sheffield University*. BAR international series 1374, Oxford: Archaeopress, 19–33.
- Patterson, O. 1977a:* Slavery. *Annual Review of Sociology* 3, 407–449.
- 1977b: The Structural Origins of Slavery: a Critique of the Nieboer-Domar Hypothesis from a Comparative Perspective. *Annals of the New York Academy of Sciences* 292, 12–34.
- 1982: Slavery and Social Death: A Comparative Study. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 2012: Trafficking, Gender and Slavery: Past and Present. In: *Allain ed. 2012*, 322–359.
- Peregrine, P. N. 1993:* An archaeological correlate of war. *North American Archaeologist* 14, 139–151.
- 1994: Raoul Naroll's Contribution to Archaeology. *Cross-Cultural Research* 28, 351–363.
- 2001: Cross-Cultural Comparative Approaches in Archaeology. *Annual Review of Anthropology* 30, 1–18.
- 2004: Cross-Cultural Approaches in Archaeology: Comparative Ethnology, Comparative Archaeology, and Archaeoethnology. *Journal of Archaeological Research* 12, 281–309.
- Peschel, K. 1971:* Zur Frage der Sklaverei bei den Kelten während der vorrömischen Eisenzeit. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 12, 527–539.
- Petersen, L. H. 2009:* "Clothes Make the Man": Dressing the Roman Freedman Body. In: T. Fögen – M. Lee eds., *Bodies and Boundaries in Graeco-Roman Antiquity*, Berlin and New York: Walter de Gruyter, 181–214.

- Pirenne, H. 1937: Economic and Social History of Medieval Europe. New York: Harcourt Brace and Company.*
- Pryor, F. L. 1977: A Comparative Study of Slave Societies. Journal of Comparative Economics 1, 25–49.*
- Rickard, T. A. 1928: The Mining of the Romans in Spain. The Journal of Roman Studies 18, 129–143.*
- Rihll, T. E. 2011: Classical Athens. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., The Cambridge World History of Slavery. Volume I. The Ancient Mediterranean World, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 48–73.*
- Ross, M. H. 1983: Political Decision Making and Conflict: Additional Cross-Cultural Codes and Scales. Ethnology 22, 169–192.*
- Rotman, Y. 2009: Byzantine Slavery and the Mediterranean World. Cambridge, MA and London, UK: Harvard University Press.*
- Roymans, N. – Zandstra, M. 2011: Indications for rural slavery in the northern provinces. In: N. Roymans – T. Derk eds., Villa Landscapes in the Roman North: Economy, Culture and Lifestyles, Amsterdam: Amsterdam University Press, 161–178.*
- Salway, B. 2010: MANCIPIVM RVSTICVM SIVE VRBANVM: The Slave Chapter of Diocletian's Edict on Maximum Prices. Bulletin of the Institute of Classical Studies 53, 1–20.*
- Sawyer, P. H. 2003: Kings and Vikings: Scandinavia and Europe AD 700–1100. London and New York: Taylor & Francis.*
- Seligman, R. A. 1901: The Economic Interpretation of History. I. Political Science Quarterly 16, 612–640.*
- Scheidel, W. 1997: Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire. The Journal of Roman Studies 87, 156–169.*
- 2011: The Roman slave supply. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., The Cambridge World History of Slavery: 1. The Ancient Mediterranean World, Cambridge: Cambridge University Press, 287–310.
- 2012: Slavery. In: W. Scheidel ed., The Cambridge Companion to the Roman Economy, Cambridge: Cambridge University Press, 89–113.
- Schönfelder, M. 2015: Sklaven und Sklavenketten in der jüngeren Latènezeit: zu neuen Nachweismöglichkeiten. In: S. Wefers Hrsg., Waffen – Gewalt – Krieg. Beiträge zur internationalen Tagung der AG Eisenzeit und der des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.–22. September 2012. Beiträge zu Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 79, Langenweißbach: Beier und Beran, 83–91.*
- Slavery. 2015: Encyclopædia Britannica Online. Dostupné online: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/548305/slavery> [25. 6. 2015].*
- Snell, D. C. 2011: Slavery in the Ancient Near East. In: K. Bradley – P. Cartledge eds., The Cambridge World History of Slavery. Volume I. The Ancient Mediterranean World, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 4–21.*
- Sosna, D. 2007: Sekundární pohřební aktivita: srovnávací studie. In: V. Králová ed., Antropologické sympodium V, Ústí nad Labem: Dryada, 169–182.*
- Sosna, D. – Galeta, P. – Sládek, V. 2011: Narušování hrobů ve starší době bronzové: modelové scénáře. In: S. Stuchlík ed., Materiály o pohřebním ritu: Druhotné zásahy v hrobech, Opava: Slezská univerzita, 91–103.*
- Spencer, H. 1896: The Principles of Sociology. Volume III. New York: Appleton.*
- Starna, W. A. – Watkins, R. 1991: Northern Iroquoian Slavery. Ethnohistory 38, 34–57.*
- Steingräber, S. 2006: Abundance of Life. Etruscan Wall Painting. Los Angeles: Getty Publications.*
- Sylvester, T. L. 1999: Slavery Throughout History Reference Library: Almanac. New York and London: UXL.*
- Štefan, I. 2011: Great Moravia, Statehood and Archaeology. In: J. Macháček – Š. Ungermaier Hrsg., Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 333–354.*
- Taylor, T. 2001: Believing the Ancients: Quantitative and Qualitative Dimensions of Slavery and the Slave Trade in Later Prehistoric Eurasia. World Archaeology 33, 27–43.*
- 2005: Ambushed by a Grottesque: Archaeology, Slavery and the Third Paradigm. In: M. Parker Pearson – I. J. N. Thorpe eds., Warfare, Violence and Slavery in Prehistory. BAR International Series, Oxford: BAR publishing, 225–233.
- Thompson, H. 1993: Iron Age and Roman Slave-Shackles. Archaeological Journal 150, 57–168.*
- 2007: The archaeology of Greek and Roman slavery. London: Duckworth.
- Townshend, K. B. 1894: The Agricola and Germania of Tacitus. London: Methuen.*
- Třeščík, D. 2000: Veliké město Slovanů Praha. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století. In: L. Polanský – J. Sláma – D. Třeščík eds., Přemyslovský stát kolem roku 1000, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 49–70.*

- van der Merwe, N. – Avery, D. 1987: Science and magic in African technology: traditional iron smelting in Malawi. Africa 57, 143–172.*
- Vencl, S. 1999: Stone Age warfare. In: J. Carman – A. Harding eds., Ancient Warfare, Stroud: Sutton, 57–72.*
- Venclová, N. (ed.) – Drda, P. – Chytráček, M. – Koutecký, D. – Michálek, J. – Vokolek, V. 2008a: Archeologie pravěkých Čech 6. Doba halštatská. Praha: Archeologický ústav AV ČR.*
- Venclová, N. (ed.) – Drda, P. – Michálek, J. – Militký, J. – Salač, V. – Sankot, P. – Vokolek, V. 2008b: Archeologie pravěkých Čech 7. Doba laténská. Praha: Archeologický ústav AV ČR.*
- Verlinden, Ch. 1988: Slavery, slave trade. In: J. R. Strayer ed., Dictionary of the Middle Ages. Volume 11, New York: Scribner, 334–340.*
- Webster, J. 2008: Less beloved. Roman archaeology, slavery and the failure to compare. Archaeological Dialogues 15, 103–123.*
- Winter, M. 1984: Slavery and the Pastoral Twareg of Mali. Cambridge Anthropology 9, 4–30.*
- Woodburn, J. 1982: Egalitarian societies. Man 17, 431–451.*

Archaeological recognition of slavery

Social reality in the long historic perspective points out the existence of a specific category of men – slaves. They were probably part of societies of both industrial and archaic world, and there is not a region where slaves would not be found in some period (*Goody 1980; Patterson 1982*). Slavery is a universal and very difficult to define a phenomenon, historically unspecific and connected with different economic and subsistence forms (*Allain 2012*). For this reason, it is often not obvious, which “slaves” – whose traces are found concurrently in written, epigraphic and archaeological sources – scholars mean. It is even more problematic to study this phenomenon in the context of the preliterate past, as detection of slavery then becomes an utter methodological challenge for all relevant disciplines.

The concept of slavery not only acquired different forms in different societies, but varied internally also within a single society (e.g. in Ancient Rome, a slave working in a mine had undoubtedly different status than his educated counterpart serving in a house of a wealthy burgher). For the sake of simplification, this text will adhere to a broad definition of slave as an unfree person serving their master.

The biggest trouble in studying slavery in prehistoric societies consists in the archaeological invisibility of slaves. There are very few material indications that refer to slaves' existence. Among the most frequently listed items in this context are: iron chains, cuffs and shackles that are artefact no. 1 with reference to captured or enslaved people (*fig. 3*). It goes without saying that shackles are not necessarily an attribute of slavery, or that their absence proves non-existence of slavery. Other potential proofs of slavery include epigraphic and iconographic relics, settlement remains in the form of special barracks, or distinct burial form. Their identification and proving their connection with slavery are nonetheless very difficult, even for such a vast slaveholding society as Ancient Rome (*Thompson 2007*).

Existence of slaves is however provable not only by direct material evidence. As other social institutions, slavery is not an isolated cultural phenomenon, but no doubt relates to other cultural manifestations, many of which are archaeologically identifiable. It is in this respect that inter-cultural research method or comparative analysis of ethnographic data is appropriate (*Ember – Ember 2009*).

A sample of 186 world cultures, the so-called Standard Cross-Cultural Sample (*Murdock – White 1969; 2008; Divale ed. 2000; 2007*), was selected for the present analysis, where data on slavery occurrence come from the study of *Orlando Patterson (1982, Appendix B)*. Although it is possible to classify slavery into different categories – e.g. hereditary/non-hereditary, small/large scale or slave as economic/social capital – for the purpose of this study which aims to detect any form of slavery we will classify societies into two groups only: 1) where slavery occurs, and 2) where slavery does not occur.

Here however it needs to be pointed out that differences in causes of slavery may relate to its detailed specification. Some researchers consider as decisive e.g. distinguishing between home and

market slavery (*Kopytoff 1982*), or differentiate between cultural notion of slaves as either social or economic capital (*Pryor 1977*). *Patterson (1977b, 15)* referred to trend according to which cultural and political variables play major role in smaller and less complex societies, while economic variables are more important in larger and more complex societies. However, slaveholding hunter-gatherer societies on the north-west coast of Northern America indicate that exceptions from the general trends exist (*Ames 2001; 2008*) and that long-persisting scholarly views on the nature of slavery in a particular society may not be always correct (*Donald 1997*).

Looking at the studied data generally, out of the 186 societies in the Standard Cross-Cultural Sample, 71 (38 %) were determined to feature slavery. By way of comparison, out of a total of 1267 societies included in the *G. P. Murdock's ethnographic atlas (1967)*, 573 (45 %) societies featured at least some form of slavery (*fig. 9*), while in 524 (41 %) societies slavery was rare or absent, and not enough information was available for 170 (13 %) societies (*Gray 1998*).

Results of inter-cultural analysis performed on this sample highlighted some important cultural correlates of slavery. Most of these findings are not surprising and have been in one form or another presented previously (e.g. *Nieboer 1900; Murdock 1949; Domar 1970; Patterson 1977a; 2012; Pryor 1977; Goody 1980*). Among the cultural features anticipated and typical for slavery belongs frequent warfare, developed social stratification, polygynous marital bonds linked with bride price, higher level of political integration or specific subsistence forms (*fig. 14*).

The new and so far unformulated cultural connection that became evident in our analysis is the correlation between slavery and metallurgy (*fig. 13*). However, one thing is to ascertain statistical link and another is to interpret this finding. In other words, our finding is subject to the question 'why should metal processing be connected with slaves?'

A simple explanation based on the need of forced manpower exploitation in metallurgy is contradicted by historical and ethnographic arguments. These point out that metal processors including metallurgists and smiths as a group usually enjoyed significant or special social status in archaic societies (*David et al. 1989*). Metallurgists' and smiths' work was at the same time so qualified – both in technological and spiritual sense – that exploitation of unqualified slaves is difficult to account for (*van der Merwe – Avery 1987; Chirikure 2015*). Slave work could be perhaps employed at least during the very process of smelting – however, metal processing operational chain involves many more work stages. And this is where the crux of the detected correlation lies! The very metallurgic act is actually conditioned by at least three other activities where slave work was very well positioned: raw material extraction, charcoal production and furnace construction or reconstruction.

Historical evidence attests especially for the connection between slavery and raw material extraction. The earliest well documented massive slave exploitation for mining dates back to 5th century BC in Greek Attica, where along with agriculture mining created the biggest slave work demand (*Finley 1959; 1968*). Large-scale employment of slaves in mines and metallurgy continued in Ancient Rome, where captured inhabitants of barbarian Europe became forced workers (*Briggs 2003; Mattingly 2010*). Post-Roman period logically also featured forced slave work in mines and subsequent ore processing. The boom of this practice is best documented from Muslim-dominated areas (*Heck 1999; Alexander 2001*). Modern period and industrial era saw large-scale employment of slaves at overseas colonial plantations. Even there, however, forced workers had to take part in mineral extraction and processing (*Conrad – Meyer 1958; Guimarães et al. 2015*). European 20th century totalitarian regimes periodically employed people deprived of their freedom in mines (*Gordon 2016, 28*) and even today is slave work linked with mineral extraction, especially in non-functional or collapsed states. Typically, this concerns extraction of rare raw materials like coltan (*fig. 16*), which are urgently needed and demanded on global market (*Crane 2013, 58*).

In this light, the statistically ascertained cultural link between slavery and metallurgy (understood widely as a range of activities connected with extraction and processing of mineral resources) appears to be genuine and logically interpretable connection. Archaeologically well visible evidence for metallurgy, especially when abundant and therefore intensive, may then indicate the existence of the otherwise virtually imperceptible social class of the unfree.

Looking at prehistoric Europe, there is no direct evidence for slaves. Some authors nonetheless take their existence in serious consideration (e.g. *Arnold 1988; Cameron 2011*). Legitimacy of such hypotheses is supported by the fact that ethnographically documented archaic societies commonly feature slavery. Exploitation of forced work for raw material extraction is probably out of question before the discovery of metal. However, an interesting indication comes from the Northwest coast of the Pacific, where slave and obsidian routes coincided and both were considered prestige goods (*Ames 2008*, 146). The origins of metallurgy in Europe's Bronze Age associate with reflections on slave exploitation in mines, although the evidence is not unambiguous in this case (*Kristiansen 1998*, 116–117). The same applies for classical empires. Written mentions of slave work at emerald extraction in Egypt date to approx. 2350 BC, but they belong to a moralising text of the Vizier Ptahhotep, full of allegoric and symbolic references (*The Instruction of Ptahhotep*).

Combination of intercultural research and archaeological sources suggests that slavery may have historically existed since the beginnings of the Neolithic when there are first indications of war raids (e.g. *Vencel 1999; Golitko – Keeley 2007*), and that it developed in the Aeneolithic and Bronze Age. There is little doubt of the existence of the unfree for later periods.

To conclude, let us reverse the usual research question about the historical and cultural background of societies that employed groups of unfree people. As already said, a complex institution such as slavery certainly did not arise for a single reason, and conversely it does exist in many diverse types of society. Therefore, it is justifiable to consider the idea formulated earlier by many scholars, that instead of asking for the reasons of slavery existence, we should search for causes of slavery absence (comp. *Kopytoff 1982*, 218; *Taylor 2005*, 232). In other words, our premise should be that slavery in all its forms is more of a rule and historical starting point. This would then imply searching for cultural and social conditions that preclude it.

English by *Sylvie Květinová*

Kvádové v nejstarších dějinách Čech a střední Evropy

Quaden in der ältesten Geschichte Böhmens und Mitteleuropas

Vladimír Salač

Článek se zabývá možností, že nositeli první vlny germánské migrace do Čech byli Kvádové. Opírá se o Strabónovu zmínku, že Marobud přivedl své Markomany (a další kmeny) ke svěbským Kolduům, kde se usídlil. Text podává přehled vývoje názorů na Strabónův text, zvláště s ohledem na možnost, že Kolduové jsou vlastně Kvádové, jejichž jméno bylo zkomoleno středověkým kopistou. Autor se přiklání k názoru, že se jedná o původní Strabónovu zprávu, která tak představuje nejstarší zmínku o Kvádech vůbec. Tato zmínka nejlépe odpovídá dnešním archeologickým poznatkům, které prokazují, že v době Marobudova příchodu do České kotliny, v ní již několik desetiletí sídlili Germáni. V další části článku se řeší otázka původu Kvádů i Markomanů. Na základě zhodnocení antických písemných pramenů a pramenů archeologických je vyslovena hypotéza, že oba kmeny před svým odchodem do Čech sídlili na územích severně od Durynského lesa.

Boiohaemum – Strabón – Keltové – Germáni – Kolduové/Kvádové – Markomani – Marobud

The Quadi in the earliest history of Bohemia and Central Europe. The article looks into the possibility that the first wave of Germanic migration into Bohemia was conducted by the Quadi. This is based on Strabo's mention that Maroboduus brought his Marcomanni (and other tribes) to the Suebian Coldou, where they settled. The text provides an overview of the development of opinions on Strabo's text, especially in view of the possibility that the Coldou are actually Quadi, whose name was distorted by a medieval copyist. The author tends towards the opinion that this involves the original Strabo communication, which thus presents the earliest mention of the Quadi ever. This mention best corresponds to modern archaeological knowledge, which demonstrates that during the time of Maroboduus' arrival in the Bohemian basin, it had already been settled for several decades before by the Germanic peoples. Another part of the article looks into resolving the issue of the origin of the Quadi and Marcomanni. Based on an evaluation of ancient written sources and archaeological sources, a hypothesis is put forward that both tribes were settled in territories north of the Thuringian Forest prior to their migration to the Bohemian area.

Boiohaemum – Strabo – Celts – Germanic peoples – Coldou/Quadi – Marcomanni – Maroboduus

Pravda, já utvořil soud; teď však on utváří mne.

F. Nietzsche

1. Boiohaemum v písemných pramenech

Ač to bývá nezřídka přehlíženo, počínají dějiny České kotliny již na přelomu letopočtu. Tehdy se totiž poprvé v písemných pramenech objevuje území zvané Boiohaemum (Búitaimon), které lze ztotožnit s Čechami. Boiohaemum tehdy ovládal markomanský král Marobud, který Římanům překážel v jejich snahách ovládnout území severně od Dunaje. Díky této skutečnosti jsme řeckými a římskými autory o událostech na přelomu letopočtu v Boiohaemu poměrně podrobně informováni. Více zpráv o dění v Čechách je poté k dispozici až z 10. století. O samotném Boiohaemu se písemné prameny zmiňují ovšem pouze okrajově a mlhavě.

Ve všech antických pramenech je toto jméno uvedeno všehovšudy třikrát, a pro další úvahy proto bude nejsnazší si všechny tři zmínky doslovně uvést.

Strabón, Geógrafika (7,1,3)

... ἐνταῦθα δ' ἔστιν ὁ Ἐρκύνιος δρυμὸς καὶ τὰ τῶν Σοίβων ἔθνη, τὰ μὲν οἰκοῦντα ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ: καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῦων ἐν οἷς ἔστι καὶ τὸ **Βουίαιμον**, τὸ τοῦ Μαροβόδου βασιλείου, εἰς ὃν ἐκεῖνος τόπον ἄλλους τε μετανέστησε πλείους καὶ δὴ καὶ τοὺς ὁμοεθνεῖς ἑαυτῶ Μαρκομάνους... – ... *Tam je také Hercynský les a kmeny Svěbů, které v něm zčásti žijí, jako například Kvádové; u nich se nachází Βούιαιμον, sídlo Marobudovo, který tam přestěhoval vedle četných jiných především své soukmenovce Markomany ...*¹

Velleius Paterculus, Historia Romana (2,109,5)

Hunc virum et hanc regionem proximo anno diversis e partibus Ti. Caesar adgredi statuit. Sentio Saturnino mandatum, ut per Cattos excisis continentibus Hercyniae silvis legiones **Boiohaemum** (id regioni, quam incolebat Maroboduus, nomen est), ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est. – *Na tohoto muže (Marobuda – pozn. V. S.) a na tuto oblast se Tiberius Caesar rozhodl zaútočit následujícího roku z různých směrů. Sentius Saturninus dostal rozkaz táhnout s legiemi přes území Chattů a prorazit cestu přilehlými lesy Hercynského pohoří do Boiohaema (tak se jmenuje ta země, kde Maroboduus sídlil) a on sám vyrazil proti Markomannům s oddíly sloužícími v Illyriku od Carnunta v norickém království, které bylo z té strany nejbližší.*²

Tacitus, Germania (28)

igitur inter Hercyniam silvam Rhenumque et Moenum amnes Helvetii, ulteriora Boii, Gallica utraque gens, tenuere. manet adhuc **Boihaemi** nomen significatque loci veterem memoriam quamvis mutatis cultoribus. – *A tak mezi Hercynským lesem, řekou Rýnem a řekou Mohanem sídlili Helvétiové, dál za nimi Bojové, oba kmény galské. Jméno Boiohaemum trvá dosud a svědčí o dávných dějinách země, i když se obyvatelstvo změnilo.*³

Nepočítáme-li území kmene *Bainochaimů* a snad i kmene *Baimů*, která uvádí Klaudios Ptolemaios (*Geógrafiké hyfégésis* 2,11,10–11), jedná se o veškeré zmínky o *Boiohaemu* v antických textech. Dnes již nelze zjistit, zda byla dříve sepsána zpráva Strabónova, jak se domnívají někteří archeologové (*Venclová ed. 2008, 9*)⁴ či Velleia Patercula, kterého označil za nejstaršího svědka *J. Dobiáš (1960a, 49)*. Strabónův údaj mohl být zaznamenán až po

¹ Řecká citace pochází z edice Geógrafik, kterou připravil S. Radt (*Hrsg. 2002–2011*), český text představuje překlad autora tohoto příspěvku z německé translace S. Radta (*Hrsg. 2003, 234–237*). Radt ovšem upozorňuje, že v základní edici Strabónovy práce vydané G. Kramerem (1844, 3) se uvádí, že Κοαδοῦων (Kvádové) je opravené jméno κολδοῦων (Kolduové či Koldulové), které obsahují původní dochované středověké přepisy (k problematice viz níže).

² Latinsky citované pasáže z Velleia Patercula v tomto příspěvku pocházejí z vydání M. Giebel (*Hrsg. 1989*), autorkou uváděných českých překladů je B. Mouchová (2013).

³ Latinsky citované pasáže z Tacitovy Germánie pocházejí, pokud není uvedeno jinak, z vydání E. Fehrlého (*Hrsg. 1959*). Autorem českých překladů je V. Bahník (*Minařík – Hartmann – Bahník 1976*).

⁴ Ovšem zde uvedené tvrzení, že informaci o *Boiohaemu* převzal Strabón z Poseidónia, nelze nijak doložit. Naopak, Strabónova zpráva se jednoznačně vztahuje k Marobudovi, takže od Poseidónia zemřelého v roce 51 př. Kr. pocházet nemůže. Také sdělení, že po Strabónovi uvádí *Boiohaemum* Velleius Paterculus a další autoři, je zavádějící – zbývá totiž právě jen jediná zmínka u Tacita.

Varově porážce v roce 9, kterou zmiňuje v jednom z následujících odstavců, či dokonce až po Germanikově triumfu v roce 17, o kterém také píše (7,1,4). Velleius Paterculus popisuje v souvislosti s *Boiohaemem* události roku 6, a jeho text tak musel vzniknout po tomto datu (Dobiáš 1964, 75–148, s další lit.). V každém případě byly oba záznamy sepsány v rozmezí několika málo let na počátku nového letopočtu, přičemž Strabón i Velleius Paterculus byli současníci událostí, ke kterým se zmínky o *Boiohaemu* vztahují. Velleius Paterculus byl nadto velmi dobře obeznámen s prostředím střední Evropy, kde tehdy působil jako vysoký důstojník římské armády (Kehne 2009; Salač 2009). Oba autory lze proto považovat za dobře informované a jejich zprávy o *Boiohaemu* za věrohodné.

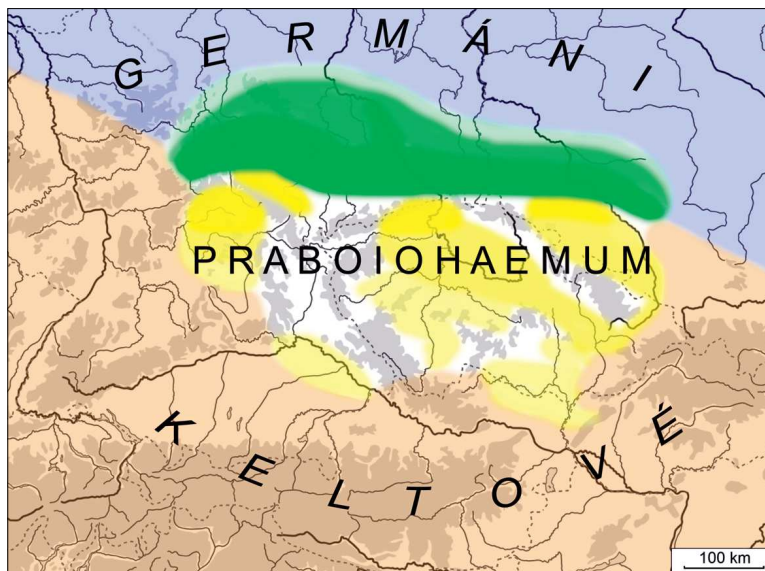
Z téměř o sto let mladší Tacitovy Germánie (zveřejněna roku 98) je již cítit větší časový odstup a zmínka o Labi naznačuje i ztrátu užšího kontaktu s územími ležícími za Rýnem a Dunajem: „In Hermunduribus Albis oritur, flumen inclutum et notum olim, nunc tantum auditur. Iuxta Hermunduribus Naristi ac deinde Marcomani et Quadi agunt. Praecipua Marcomanorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes pulsus olim Boiis virtute parta ... – V kraji Hermundurů vyvěrá Labe, řeka kdysi slavná a známá; teď o ní slyšíme jen tu a tam. Vedle Hermundurů sídlí Naristové a dále Markomani a Kvádové. Obzvláštní je sláva a moc Markomanů. I samotná svá nynější sídla získali statečností, vyhnáním Bojů ...“ (Germania 41–42).⁵

U Tacita je ovšem zářejší, že ač ve svých pozdějších Letopisech (vydány mezi lety 110 a 120) věnuje Marobudovi a s ním spojeným událostem velkou pozornost (*Annales* 2,26; 2,44–46; 2,62–63; 2,88; 3,88), označení *Boi(o)haemum* již nikdy neuvádí. Užil je právě jedinkrát v obecném spise o Germánech (Germania 28), ovšem bez souvislosti s Marobudem či Markomany. A naopak v místech, kde se píše o Kvádech a statečnosti Markomanů, *Boi(o)haemum* zmíněno není (Germania 42).

2. *Boiohaemum* a Čechy

První zprávy o *Boiohaemu* vznikly až na počátku letopočtu, tedy v době, kdy na územích severně od Dunaje již nelze prokázat laténskou kulturu, která bývá, byť s výhradami (např. Collis 2003), připisována Keltům. Značná část naddunajského prostoru zůstávala na přelomu letopočtu dle současných archeologických zjištění neosídlená. Tak tomu bylo ve středním a horním Pomohání, jižních Čechách, Bavorsku, na Moravě a v rakouských oblastech severně od Dunaje. Pouze úrodná území v severní polovině Čech byla obsazena tzv. polabskými Germány s archeologickou kulturou počínajícího stupně Ř B1 (např. Völling 2005; Salač 2008). Toto osídlení zde ovšem navazovalo na předchozí kulturu großromstedtskou, která je rovněž připisována Germánům, jejichž příchod do Pomohání a Čech se dnes zpravidla datuje do doby po roce 50 př. Kr. Choronym *Boiohaemum* v době svého zaznamenání v písemných pramenech tedy v Čechách dávno nemělo svůj původní obsah a název *Země Bojů* byl již zhruba půl století anachronismem.

⁵ Obě věty následují bezprostředně po sobě, byť první náleží ještě k odstavci 41 a druhá již k odstavci 42. Nutno ještě dodat, že údaj o prameni Labe nelze přebírat nekriticky, neboť o znalosti Římanů o poloze (dnes uznaného) pramene této řeky se silně pochybuje. Býval prý zaměňován nejen za pramen Vltavy, ale zřejmě i Sály. Někdy se prý za počátek Labe považovalo jeho vyústění z labských pískovců na česko-saském pomezí (k problematice např. Horák 1925; Dobiáš 1964; Deininger 1997; Johne 2006; Kehne 2012).

Obr. 1. Pomezí keltského a germánského světa v posledních staletích př. Kr. Žluté území, na něž, popř. na jeho část, se mohl vztahovat výraz *Boiohaemum*, zelené území, kde toto pojmenování mohlo vzniknout.

Abb. 1. Die Grenze zwischen der keltischen und germanischen Welt in den letzten Jahrhunderten v. Chr. Gelb – Gebiet, auf das bzw. dessen Teil sich die Bezeichnung *Boiohaemum* beziehen könnte. Grün – Das Gebiet auf dem diese Bezeichnung entstanden sein könnte.

Ač se tedy v úvahách o období před našim letopočtem Čechy s *Boiohaemem* běžně ztotožňují a toto slovo se překládá a interpretuje jako vlast či pravlast Bójů, nejsou z této doby pro spojení *Boiohaema* s Českou kotlinou, ba ani pro samotnou existenci tohoto pojmenování, žádné doklady. Přesto se i nadále pracuje s předpokladem, že pojmenování *Boiohaemum* již v době laténské označovalo Čechy, kde sídlili Bójové. Z tohoto nedoloženého, protože nedoložitelného předpokladu, se následně vyvozují barvitě hypotézy o úloze Bójů v českých a evropských dějinách ve staletích před změnou letopočtu, včetně např. představy o zakládání oppid v Čechách právě Bóji vracejícími se po porážkách od Římanů z Itálie do své původní vlasti (např. Bouzek 2007; Drda – Rybová 1998; Kruta 2000; 2006a; 2006b; podrobně k tématu Salač 2015; přehled současných názorů viz Karwowski – Salač – Sievers Hrsg. 2015).

Ztotožnění vlasti Bójů v době laténské s *Boiohaemem* a následně s Čechami se postupně stalo axiomem (nejen) české historie a archeologie (zevrubně Kysela 2015), který se dále nezkoumá a neověřuje. Ve skutečnosti je tato představa opřena pouze o zpětnou projekci a interpretaci výše uvedených zmínek v Tacitově *Germánii* (28; 42). Přitom Tacitovy informace nelze přejímat bez výhrad (viz níže). Zvláště zpráva o tom, že Markomani získali své území poté, co z něj vyhnali Bóje, je krajně nepravděpodobná. Nelze ostatně zapominat, že text *Germánie* byl zveřejněn až 150 let po té, co v Čechách laténská kultura uvolnila prostor germánské kultuře großromstedtské.

Zásadní ovšem je, že lingvisté se vzácně shodují v názoru, že slovo *Boiohaemum* je germánského původu (*Baia-heim*) a označuje nikoliv (pra)vlast kmene Bójů, ale jejich aktuální

území ve smyslu „tam, kde žijí Bójové“ (např. Schumacher 2007, 185; Tiefenbach 1995, 777).⁶ V každém případě jde o germánské pojmenování, tedy o označení z vnějšku, nikoliv o bójský či obecně keltský název vlastního území. Nelze tedy tvrdit, že Bójové dali jméno České kotlině, naší vlasti apod., jak se to pravidelně opakuje v odborné i populární literatuře. Je s podivem, že se tato skutečnost v historických či archeologických interpretacích vůbec nezohledňuje. Kdy a kde pojmenování *Boiohaemum* vzniklo a jaké území vlastně označovalo, nelze z citovaných zmínek zjistit (obr. 1; podrobně Salač 2015).

Předmětem tohoto příspěvku ovšem není samotné *Boiohaemum*. Zůstaňme proto u konstatování, že jeho ztotožnění s Českou kotlinou v době laténské je nejisté, a proto by bylo lépe pro toto období mluvit a psát o *Praboiohaemu*. Naproti tomu *Boiohaemum* z písemných pramenů, tedy z počátku našeho letopočtu, kdy v něm vládl markomanský král Marobud, lze do Čech jednoznačně lokalizovat (blíže Dobiáš 1964, 23–72; Salač 2015).

3. Kvádové v *Boiohaemu* v české a evropské historiografii

V době laténské a římské lze pochopitelně v *Boiohaemu* doložit pouze ty kmeny, které písemné prameny výslovně jmenují – Bóje, Markomany a Kvády.⁷ Zároveň ovšem přítomnost dalších keltských a germánských kmenů prameny nejen nevyklučují, ale přímo zmiňují, že se v *Boiohaemu* zdržovaly i kmeny jiné, jejich jména však neuvádějí (např. Strabón 7, 1, 3).⁸ O přítomnosti Bójů a Markomanů v Čechách se až na výjimky (Rieckhoff 2009) nepochybuje a prakticky nediskutuje. Pobyť keltských Bójů v (Pra)Boiohaemu samozřejmě nelze popřít, nevíme ovšem jistě, zda se vůbec nacházelo (pouze) v Čechách (blíže Salač 2015). Rovněž sídla Markomanů jsou v *Boiohaemu*, tentokrát již jistě českém, jednoznačně doložena.

Neobvyklá je ovšem Strabónova zmínka o Kvádech. Překvapuje nejen to, že se *Búiaimon*, tedy *basileion* krále Marobuda mělo nacházet na jejich území, ale zaráží především tvrzení, že v dané části Hercynského lesa sídlili Kvádové dříve než Markomani, které měl právě na kvádské území Marobud přestěhovat. To zcela odporuje dnes všeobecně zastávanému výkladu nejstarších dějin Čech a střední Evropy, který spojuje Kvády výhradně s územím Moravy a především Slovenska. Při pohledu na starší historické i archeologické práce však s překvapením zjišťujeme, že Kvádové kdysi měli v dějinách České kotliny své pevné místo.

Zřejmě první, kdo zveřejnil názor, že v České kotlině již před Čechy sídlila jiná etnika, byl Aeneas Silvius Piccolomini v roce 1458 v díle *Historia Bohemica* (Caput I; srov.

⁶ Ve středověké němčině znamená slovo *Heim* místo, kde je člověk usazen (*Ort, wo man sich niederlässt*: Duden 2011, 810). Ve starých germánských jazycích označoval tento výraz především sídlo, dvůr, statek, sídliště, vesnici či zem (např. Seebold 2005). Význam vlast získalo slovo až ve středověku, kdy ovšem pro tento pojem vzniklo i samostatné slovo – *Heimat* (od 11. stol.).

⁷ V následujícím textu vycházíme ze všeobecně zastávaného přesvědčení, že Koldulové či Kolduové uvádění ve středověkých opisech Strabóna představují chybně zapsané Kvády, podrobnější zdůvodnění viz níže.

⁸ Proto se např. uvažuje o přítomnosti keltských Volků-Tektosagů v Čechách v době laténské (např. Kruta 2000, 303–304, 865; 2006a; Waldhauser 2001, 12–13; shrnutí Salač 2015), nebo na přelomu letopočtu germánských Hermundurů, Marsignů, Bateinů, Korkontů, Sudinů a dalších (např. Dobiáš 1964, 48–49, 56; srov. Droberjar 2006b, 599–604).

Martínková – Hadravová – Matl edd. 1998, 12–13). Autor počíná líčení dějin Čech zmínkou o germánských Svébech, Hermundurech a Langobardech, kteří měli sídlit při Labi. Markomany ani Kvády sice přímo neuvádí, avšak v textu se odvolává výslovně na Strabóna a z kontextu je zřejmé, že se opírá o výše citované místo a věty bezprostředně navazující (Strabón 7,1,3).

V našem prostředí jako první prakticky současně uvedli předslavanské obyvatelstvo na území Čech *Martin Kuthen (1539)* a *Václav Hájek z Libočan (1541)*.⁹ Oba nejen že znali Bóje a Markomany s králem Marobudem, ale oba zmiňují také jakési Káty. Kuthen líčí nejstarší dějiny sice poněkud svérázně a místy chronologicky i věcně nepřesně¹⁰, nicméně inkriminované místo u Strabóna zná velmi dobře a cituje jej na různých místech a v různých chronologických souvislostech: „*přes dotčený Les (Hercynský – pozn. V. S.) dotěto země: wnyž tehďáz Hermundurové a Kattové (jakož Strabo písse) bydleli ... Marobudus ... zemi Cheruskú a Kátskú sobě podmanil a ji v pokoji za dlauhý čas zpravuje, Boiemum jinák Baubijn zamek (yakž Strabo pravý) udělal a tu stolici svau postavil ... (obr. 2; Kuthen 1539, kap. I)*. Vzhledem k tomu, že Kuthen cituje Strabóna, bylo by možné předpokládat, že Kattové/Kátové představují transkripci a interpretaci kmene Koldulů či Kolduů, který uvádějí středověké rukopisy Geógrafik. Zda měl ovšem na mysli skutečně Kvády, není jisté, protože dále v textu s odkazem na Orosia zmiňuje také *Quady*.

Hájek popisuje nejstarší dějiny Čech podrobněji a barvitěji¹¹, i on zná Strabóna a zmiňuje Káty, u nichž typicky doplňuje: „*kteříž od nějakého slaného potoka, jenž Káta slove, tak pojmenování byli ...*“ (*Hájek 1541/2013, 26*). Za jeho tvrzením, že si Marobud zbudoval hrad Boubín, lze tušit opět Strabóna, a sice jeho *Búiaimon*, v latinském překladu *Bubiemum (Guarinus – Tifernas edd. 1472, 80)*. Hájek ovšem Strabónovu zprávu překládá a cituje dosti svérázně, aniž by na tomto místě Káty uvedl: *Strabo ... řka: „V té krajině leží Hercinia (totíž Černý les) a Švábský národ¹² (to jest Hermundurové) a tu také i Bubiemové (to jest Boemové)“*. A tu on, *Marobudus, přemocný král, svou stolici postavil a tu přivedl odjinud mnohé obyvatele a krajiny některé své k nim přidal a mnohé národy*.“ O Kátech pak uvádí, že ještě před Markomany chtěli obsadit Čechy, avšak byli Hermundury odraženi. Jestliže u Kuthena nelze vyloučit, že Káty a Kvády považoval za dva různé kmény, pak u Hájka Kátové zřejmě opravdu představují Kvády, neboť píše, že později jim byl Římany dosazen král Vannius, tedy historicky doložený kvádský král (*Hájek 1541/2013, 25–28*; srov. též *Žemlička 1999, 240*).

Vzhledem k tomu, že oba kronikáři zacházejí s prameny mnohdy dosti svévolně, je obtížné jejich text s původními antickými zprávami správně propojit, zvláště když neznáme zdroje, ze kterých čerpali. Teoreticky mohli již pracovat s tištěnými Strabónovými texty v latině (*Guarinus – Tifernas edd. 1472, 80*; v úvahu připadají i pozdější vydání z let 1502

⁹ Hájek dokončil svou kroniku již v roce 1539, avšak z finančních důvodů se její tisk zdržel až do roku 1541 (*Voit 2013, 1370*).

¹⁰ Např. předpokládal, že Markomani nejprve žili na Moravě a teprve později dobyli Čechy právě na úkor Kátů. Také byl toho názoru, že Bójové dorazili do Čech z Podunají až po smrti Marobuda, když zůstali Markomani bez vedení.

¹¹ Že oba kronikáři pracovali nezávisle, dokládá např. fakt, že Hájek označil na rozdíl od Kuthena za nejstarší obyvatele České kotliny Bóje, které považoval za Bavory (*Hájek 1541/2013, 24–26*).

¹² Takto Hájek pojmenovává Svěby, byť ne vždy důsledně.

Obr. 2. Text v Kuthenově kronice pojednávající o Marobudovi a Boiemu. Abb. 2. Text in der Chronik von M. Kuthen, die von Marbod und Boiem handelt.

O prwniých Dbywatelých / a Sprawcych Zemie teto .

**A tak tyž Marobudus gsa gřz od Cýsaře pro
puffčen domiwo gse nawratiw / Zemi Cheruffsku / a
Katsku sobe podmanil / a gi v potogi za dlabhy čas
zřwuge Boiemum / gmať Baubijn Zamek (yatz St
rabo prawij) wdělal / a tu stolicy swau postawil / A
potom giných mnoho Národuw : gichz gména tyž
Strabo wyprawuge: křwému panstwij připogil.**

a 1510) či v řečtině (*Manutius ed. 1516, 127*), ve kterých se stejně jako v rukopisných opisech ovšem jednoznačně píše o Kolduích (*Colduae* a *Κολδούων*), nikoliv o Kátech či Kvádech. S ohledem na četné ortografické chyby, omyly v časové posloupnosti i prostorovém určení dějů u obou kronikářů je možné, že přímo Strabónův spis k dispozici neměli a čerpali z nějakého sekundárního zdroje. Zajímavé ovšem je, že oba byli přesvědčeni, že Marobud přišel s Markomany do Čech již obsazených jinými germánskými kmeny. Oba jmenují Hermundury, Kuthen uvádí ještě Katty, Hájek potom Bubiemy.

V 16. století vznikaly také první historické mapy. Jedna z nich, kterou vydal v r. 1587 Abraham Ortelius, zobrazuje starou Germánii (*obr. 3*). Mapa obsahuje několik časových vrstev a její autor čerpal z různých zdrojů, především z Klaudia Ptolemaia. Nepochybně však pracoval i se Strabónem. V západních Čechách lze proto nalézt *Colduly* (nikoliv Káty) a v prostoru Prahy *Boviasmon et Marobudum*. Ortelius zjevně předpokládal, že se jedná o totéž sídlo.

Do historiografie Kvádů v Čechách se nesmazatelně zapsal Ph. Clüver, v Gdaňsku narozený geograf, který ve svém monumentálním díle *Germaniae antiquae libri tres* (*Clüver 1616, 3, 119*) prohlásil Kolduje (*Κολδούων*) za výsledek chybného přepisu Strabónova textu a vyslovil názor, že se jedná o Kvády (*Κουάδων*). Tato jeho oprava byla všeobecně přijata a uznává se dodnes (viz níže). Tím se Kvádové stali součástí dějin Čech i v evropské historiografii.

Nejspíše první, kdo z českých dějepisců pod Clüverovým vlivem psal jednoznačně o Kvádech v Čechách, byl Pavel Stránský ze Zápské Stránky v díle *Respublica Bojema* (*Stránský 1643*). V něm se lze jasně dočíst: „Později na ně (Bóje – V. S.) přišli, byvše povzbuzení vůdcem Marobudem, Kvádové čili Svádové a Markomani čili Moravané, kmen svěvský, a ustavičnými nájezdy Boje ohrožovali, nechtějíce jim dopřát klidného užívání a vzdělávání země. Marobud totiž, jak praví Strabón (Zeměpis, kn. VII), přestěhoval na ono místo, tj. v Bojohemu, vedle několika jiných kmenů, zvláště své soukmenovce Markomany“ (*Stránský 1643/1953, 105*).

Přeskočme nyní až do 19. století a podívejme se, jak se v jeho první polovině k otázce Kolduů/Kvádů vyjádřily tři velké soudobé badatelské autority. V základním slavistickém díle *Slowanské starožitosti* zná P. J. Šafařík (1837, 341–342) inkriminované místo u Strabóna

a plně akceptuje Kolduje jakožto Kvády. Podobně je tomu i ve stěžejní germanistické práci K. Zeusse *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, která vyšla v témže roce (Zeuss 1837, 115–116, 118). Českými dějinami se ve stejné době zabýval F. Palacký (1836), který věnoval jejich počátkům v prvním díle své fundamentální práce *Geschichte von Böhmen* nemálo prostoru. Strabónova Geografika několikrát cituje, název kmene *Coldui* ovšem považuje za zkomoleninu, kterou nelze interpretovat, a dále se k nim nevyjadřuje. Neuvádí tedy jejich případný vztah k Búiaimu či Marobudovi nebo k Markomanům (Palacký 1836, 33).

Dostupnost Strabónových Geografik zásadně ovlivnilo jejich hned trojí kritické vydání v polovině 19. století (Kramer 1844–1852; Meineke 1852–1853; Müller – Dübner 1853).¹³ Zvláště Kramerova edice se stala na dlouhá desetiletí standardním dílem a výrazně ovlivnila strabónovské bádání. Z tohoto vydání následně vycházely překlady do moderních jazyků, které záhy následovaly (např. angličtina: Hamilton – Falconer eds. 1854–1857; němčina: Forbiger 1855–1898; francouzština: Tardieu 1867–1890).¹⁴

S novými vydáními Geografik již tedy jistě mohl pracovat i J. E. Wocel při vytváření prvního souhrnu pravěku Čech. Zřejmě proto jako první český autor uvádí podivuhodně přesný a úplný překlad diskutovaného místa: „*Strabo praví (VII, 1): Zde jest taktěž hvozď Hercynský a národ Svevův, kteří z části na této straně hvozdu bydlí jako Kolduové, v jichžto území se nalezá královské sídlo Marobudovo, jménem Buiiámum, do kteréžto krajiny on mezi jinými národy taktěž Markomany krajany své osadil.*“ A neváhal z významu tohoto sdělení vyvodit logické konsekvence: „*Z toho vysvítá, že Marobud v Bojohemu žádných Bojů nenalezl, nybrž několik menších národů, a sice kmene svévského, jak Strabo klade ..., že Marobud násilně uvázal se v Bojohemum, z něhož již před časy Bojové vypuzeni byli*“ (Wocel 1868, 83–84). Velmi zajímavý je Wocelův názor, že již před Markomany vyhnaly Boje z Boiohaema jiné germánské kmeny: „*několik desetiletí před výpravou Marobudovou bójské obyvatelstvo svévskými kmeny z Bojohemum bylo vytišknuto*“ (str. 156). Následně se příklání k názoru, že Kolduové jsou Strabónem chybně zapsaní Kvádové, o kterých soudí, že je Markomani záhy z Čech vypudili, a ti se pak usadili na Moravě (str. 157).

Naproti tomu významný vídeňský germanista a velká autorita v bádání o dějinách Germánů Robert Much vydal v roce 1895 článek *Die Herkunft der Quaden*, v němž Kvády ztožnil do značné míry se Svěby zmiňovanými Caesarem (např. BG 1,51,2; 4,1,3) a jejich původní sídla shledával v Pomohani, odkud se měli odstěhovat na Moravu v době, kdy se od Mohanu stěhovali do Čech Markomani. Strabónovu zmínku o Kolduích v Hercynském lese, ke kterým se měli Markomani přistěhovat, nepoužil, patrně ji považoval za pozdější vsuvku (viz níže). Tento svůj názor, který publikoval na dalších místech, byl postupně převzat dalšími autory a v literatuře koluje dodnes (Much 1895; 1937, 368; srov. Neumann – Hofeneder – Kolník 2003).

Na přelomu 19. a 20. století vyšel ucelený souhrn nejstarších dějin českých zemí L. Niederla (1900), který se s Wocelem shodl ve zpochybnění Tacitovy zprávy, že Markomani dobyli Čechy na úkor Bójů. S odkazem na Caesara (BG 1,5) dospěl v podstatě k dnešnímu datování konce laténské kultury u nás, dáme-li je ovšem do přímého vztahu k přítomnosti Bójů: „*Nám proto dnes nezbyvá, než abychom trvali stále na výkladu, podle něhož Bojové*

¹³ K předkramerovským edicím viz např. Diller (1975) a Biraschi (1981).

¹⁴ Za zmínku stojí, že překlady A. Forbigera (2005) a A. Tardieua (2011) vycházejí dodnes.

Obr. 3. Výšek mapy Abrahama Ortelia *Germaniae veteris* (1587) s lokalizací germánských kmenů včetně Kolduů a významných měst včetně Boviasmonu alias Marobudua.

Abb. 3. Ausschnitt aus der Landkarte von Abraham Ortelius *Germaniae veteris* (1587) mit Lokalisierung germanischer Stämme, einschließlich der Kolduen, und wichtiger Städte inclusive Boviasmon alias Marobudum.

odtáhli z Čech směrem jižním před prostředkem prvního století př. Kr.“ (Niederle 1900, 10). Strabónovu zprávu Niederle cituje celou v originále i s poznámkou, že výraz Κοκδοῦων¹⁵ naznačuje původní a dnes korigované pojmenování Κόλδωνοι, a nepochybuje, že se jedná o Kvády: „... dále zpráva Strabónova, podle níž v lesích Hercynských jsou stáda suevských Kvádů a Markomanů se sídlem královským Buaimem a konečně zprávy Tacitovy ... Z těchto zpráv jde nesporně najevo, že se Markomani usadili v končinách dříve Boji obývaných, v zemi, na níž se udrželo jméno země Bojské, Boiohaemum, i za panství těchto nových obyvatel. A také ještě další historie Markomanů a Kvádů vztahuje se po jistou dobu k těmto končinám“ (Niederle 1900, 104).

Následně J. L. Píč (1903, 124) ve svém monumentálním díle *Starožitnosti země České* nejspíše jako první v Čechách uvádí Strabónovu zprávu současně v originále a v českém překladu: „... Strabon vypravuje, že uvnitř Hercynského lesa jest národ Svěvů, jako Kvádové, v jejichž zemi jest Bouiaimon, královské město Marobuda, kterýž tam uvedl mnoho lidu

¹⁵ Takto oproti Clüverovi (Κουάδων) upravil transkripci slova G. Kramer (srov. Radt 2007, 232).

i rodáky své Markomany.“ Pič ovšem při interpretaci textu zachovává jistou zdrženlivost, když upozorňuje, že Strabón na rozdíl od Velleia Patercula nebyl svědkem popisovaných událostí a dodává: „*Místo země Boiohaema jmenuje Strabo pouze Bouiaimon jako hlavní město Marobudovo v zemi Kvádů, a nechá přijíti Marobuda s rodáky svými markomanskými a mnohými jinými, což jedině na družinu z branného lidu markomanského a jiného vykládati možno; nevysvítá však ze slov Strabonových, zdali Marobud nad Kvády panoval neb pouze na své město a svou družinu odkázán byl, a Kvádové jako jiní náruďkové snad pouze v poměru spojenců, uznávajících jejich vůdcovství stáli*“ (Pič 1903, 124). V každém případě J. L. Pič předložil dodnes nejpřesnější a nejhodnější český překlad Strabónova textu a jeho velmi korektní, i dnes moderní interpretaci.

Z hlediska vývoje české archeologie následovala dvě krátká, leč významná shrnutí českého pravěku: *Přehled české archeologie* (Pič 1908) a *Rukověť české archaeologie* (Buchtela – Niederle – Matiegka 1910). Obě práce jsou však pojaty čistě archeologicky, takže s historickými údaji prakticky nepracují, a jména Markomani, Kvádové či Marobud se v nich vůbec nevyskytují. *Přehled* ani *Rukověť* tedy při psaní prvních kapitol Českých dějin Václav Novotný využít nemohl (Novotný 1912, 31–105). V otázce konce keltského panství v Čechách se přiklonil k názoru J. E. Wocela, a především L. Niederla, od něhož přebíral i věcnou argumentaci, totiž že pád Keltů nesouvisí s příchodem Markomanů: „... datum a příčina odchodu Gallů z Čech zůstávají do jisté míry nejisté, že však na základě Caesara musíme přes zprávu Tacitovu souditi, že odchod jejich nebyl v přímé souvislosti s příchodem Markomanů. Také nemáme příčiny, abychom jej spojovali s příchodem druhého kmene Kvádů.“ (Novotný 1912, 103). Je tedy zřejmé, že české bádání druhé poloviny 19. a počátku 20. století zpochybnilo Tacitovu informaci (Germania 42) o tom, že Markomani dobyli Čechy na Bójích, a za věrohodnější považovalo sdělení Strabónovo.

Pokud ovšem jde o samotné Kvády, resp. Strabónův text, V. Novotný názory J. E. Wocela a J. L. Piče nepřebíral. Přiklonil se k interpretaci L. Niederla, kterou ovšem dále rozvinul v tom smyslu, že Markomani a Kvádové po odchodu ze svých sídel na Mohanu zaujali svá nová území současně, první v Čechách, druzí na Moravě. Autor rozdělil Strabónovu zprávu na několik částí, se kterými pracuje v různých partiích textu odděleně. Na str. 66 sice uvádí, že nejstarší zpráva o Kvádech se nachází ve Strabónových Geografikách (7,1,3), avšak necituje ji, což mu umožňuje tvrdit, že: „*Kvádští Svěvové záhy objevují se opětě v sousedství Markomannů na Moravě ... Osudy jejich i nyní ještě na čas měly zůstati společné: asi v té době, kdy Markomanné zabrali Čechy, Kvádové usadili se na Moravě*“. Na str. 68 pak cituje v řečtině pouze druhou část Strabónova sdělení (od slov τὸ Βουίαιμον dále), čímž se zcela vyhnul informaci, že se Marobud se svými Markomany přestěhoval ke Kvádům!

V české historiografii jde zřejmě o první jasnou formulaci dodnes zastávané hypotézy, že Markomani se přestěhovali do Čech z Pomohání a současně s nimi se ze stejného prostoru přesunuli na Moravu Kvádové. Je nepochybně zajímavé, že tuto představu vytvořil historik, ovšem nikoliv na základě historických pramenů, ve kterých nemá žádnou oporu, ale na základě jejich interpretování předchozími generacemi historiků a lingvistů (např. Zeuss 1837; Much 1895; srov. Salač 2013). Zvláště nápadná je podobnost s Zeussovými názory a jeho způsobem práce. Zeuss totiž dělí Strabónův text na dvě části, které uvádí na různých stránkách (str. 116 a 118), čímž se vytrácí původní sdělení, že Marobud přivedl Markomany na kvádské území. A jistě není náhodou, že oba badatelé citují shodné pasáže textu (srov. Zeuss 1837, 116; Novotný 1912, 68). Vzhledem k velké vážnosti V. Novotného

měla jeho rekonstrukce událostí na přelomu letopočtu, a zvláště líčení příchodu Markomanů do Čech a Kvádů na Moravu, velký vliv na pozdější bádání a udržela se v podstatě až do dnešních dnů.

České meziválečné historicky zaměřené práce zabývající se událostmi na přelomu letopočtu již s Kvády v Čechách nepočítají a zmínku o nich považují za mylnou či za dodatečnou vsuvku. Zvláštním způsobem se Strabónovým údajem zachází E. Šimek (1923, 45), který jej cituje v originále, avšak bez klíčových slov *καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῦων*, a to bez jakéhokoliv zdůvodnění. Šimek byl tedy u nás zřejmě první, kdo takto Strabónův text publikoval. O několik kapitol dále však již píše: „První historická zpráva o nich se nám zachovala u Strabona, jenž Kvády uvádí jako jeden ze svěvských kmenů, sedících v Hercynském lese /Strabon VII. 1. 3 (vložka)“ (Šimek 1923, 158). Ve svém rozsáhlém díle o Velké Germanii Klaudia Ptolemaia pak již na patřičném místě pojednávanou zmínku uvádí, avšak slova, která v předchozí práci zcela vynechal, dává do závorky a překládá: „[vložka: jako kmen Kvádů?]*“ (Šimek 1935, 199–200). Údaj však stejně nijak nespojoval s Čechami, neboť sídla Markomanů i Kvádů předpokládal v dolním Pomoraví a Podunají. Josef Dobiáš (1937) na rozdíl od Šimka nepochyboval o tom, že *Boiohaemum* leželo v Čechách, a tam tedy také předpokládal sídla Markomanů. V ostré polemice se Šimkem zaměřené na lokalizaci *Boiohaema* a potažmo území Markomanů a Kvádů však Strabónův údaj o Kolduích vůbec nepoužil. Ani jeden z obou badatelů sídla Kvádů v Čechách nepředpokládal.

Ani práce archeologů po první světové válce Kvády v Čechách neuvádějí a Strabónovu zprávu nezmiňují, a to ani práce zaměřené přímo na Germány (např. Preidel 1926, 19–26; 1930, II, 135–139). K jedné podstatné změně však došlo. Zatímco v prvním nástinu českého pravěku po 1. světové válce se O. Menghin (1926, 109–110) vztahu nejstaršího germánského osídlení Čech ke keltským Bójům vyhnul, J. Schráníl (1928, 250) a po něm i J. Böhm (1941, 455) se přiklonili na základě Tacitovy zmínky k názoru, že Markomani v Čechách dobyli a obsadili sídla Bójů. Tacitova zpráva totiž lépe odpovídala představě, že kvetoucí oppida zničil nápor Germánů: „Es waren ... jene gallischen Oppida, deren Namen Ptolemaios aufgezeichnet hat, und deren weiteren Entwicklung durch eine neue Okkupation der böhmischen Länder unterbunden worden ist, als kurz vor Beginn unserer Zeitrechnung germanische Stämme eindringen“ (Schráníl 1928, 249). Další nepochybnou výhodou interpretace zániku oppid a konce keltského osídlení za pomoci Tacitovy zprávy je možnost tyto události přesně datovat – do posledního desetiletí př. Kristem. Že v takovémto líčení události Strabónova zpráva překáží, je ovšem nasnadě.

Jan Filip, velká autorita archeologického bádání druhé poloviny 20. století, se s problematikou příchodu Markomanů do Čech vypořádal příznačně, pokusil se smířit informace Strabóna i Tacita tak, že z nich vybral jen určité části, čímž vznikl poněkud nejednoznačný text: „Podle římského historika Tacita se usadili Markomani na bójském území (pulsis olim Boiis); sídlili v Bojohemu, které se však nekrylo s pojmem dnešních Čech. Podle Strabona se k Markomanům připojil větší počet příslušníků jiných kmenů. Kvádové podle Tacita sídlili na v. od Markomanů, hranici obou však neznáme. Předpokládá se, že Markomani sídlili v Čechách, Kvádové na Moravě“ (Filip 1948, 287).

Z písemných pramenů se tedy časem začaly vybírat pouze určité pasáže, které se ovšem důsledně vyhýbaly Strabónově zmínce o Kvádech, v lepším případě se tento údaj zpochybňoval. Kvádové se proto v souvislosti s Čechami vůbec neuváděli a přisuzovalo se jim území na východ od Markomanů, zpravidla Morava, ač pro takovouto lokalizaci na přelomu

letopočtu neexistuje opora ani v písemných, ani v archeologických pramenech. Po druhé světové válce postupně vznikla celá řada shrnujících prací archeologů, které Strabónovu zprávu opomíjejí a často líčí události na přelomu letopočtu v příkrém rozporu s jejím obsahem (např. *Neustupný et al. 1960*, 345–346; *Mildenberger 1966*, 107–108, 115–116; *Filip Hrsg. 1969*, 777, 1108; *Pečírka ed. 1979*; *Podborský ed. 1993*, 426; *Pleiner – Rybová ed. 1978*, 683; *Bláhová – Frolík – Profantová 1999*, 131; *Kruta 2000*, 362; *Waldhauser 2001*, 13–17; *Salač ed. 2008*, 119–120). Z těchto syntéz následně čerpali autoři obecně historických prací, učebnic a slovníků (např. *Kavka ed. 1971*, 43; *Rychlík – Penčev 2013*, 29; *Diestler – Jůzlová 2014*, 36–37; *Kolektiv 2000*, 271). Podobně je tomu ale i v pracích specialistů zaměřených na počátky doby římské v Čechách a na Moravě (např. *Pernička 1960*¹⁶; *Motyková-Šneidrová 1965*, 169–170; *Motyková 1976*, 149; *Droberjar 2000*; *2002*, 148–149, 168; *2006a*; *2006b*; *Salač 2009*; *Tejral 1993*; *2009*) či přímo na Markomany a Kvády (např. *Grünert 1968*; *Kehne 2001a*; *2001b*; *Neumann – Hofeneder – Kolník 2003*). Také v obecných pracích o Germánech v zahraničí se až na výjimky Kvádové v Čechách buď nezmiňují vůbec (např. *Krüger ed. 1988*; *Wolfram 1995*, 37), nebo je Strabónova zmínka o nich sice uvedena, ovšem bez bližšího vysvětlení či interpretačního použití (např. *Peschel 1978a*, 127).

Eliminování Strabónova textu autoritami historického i archeologického bádání v období mezi světovými válkami vedlo k tomu, že v druhé polovině 20. století se již v žádné archeologické ani historické práci možnost, že by Marobud přivedl Markomany na území Kvádů, neuvádí a Strabónova zmínka je ignorována. Kvádové přestali být tématem české historie i archeologie, a tím také součástí dějin Čech...

Posun v bádání o počátcích germánského osídlení Čech lze v závěru 20. století spatřovat pouze v tom, že zánik oppid po změně absolutní chronologie (u nás prvně *Waldhauser 1983*) přestal být po mnoha desetiletích spojován s příchodem Marobudových Markomanů. Uznává se, že k zániku keltské civilizace a obsazení České kotliny Germány s großromstedtskou kulturou došlo o několik desetiletí dříve (např. *Salač 1995*; *1996*; *2008*; *Drda – Rybová 1998*; *Droberjar 2006a*; *2006b*; *Venclová ed. 2008*). Je ovšem s podivem, že Strabónova zmínka o Kvádech upadla do té míry v zapomnění, že s ní nikdo nepropojil fakt, že Marobud přišel do již germánských Čech (srov. např. *Salač 2008*, 120). Neznalost Strabónovy zprávy je natolik hluboká, že když autor tohoto článku narazil v *Dejinách Bratislavy (Šedivý – Štefanovičová ed. 2012)* na následující text, považoval jej za chybný překlad, neboť jeho autorem měl být přední rakouský historik *Herwig Wolfram (2012, 221)*: „*Podľa gréckého geografa Strabóna sa ľudia kráľa Marobuda usadili v krajine, ktorú vo svojej reči nazvali Boiohaemum, pričom Strabón ju lokalizoval do krajiny Kvádov ... Teda Markomani sa v krajine usadili až po Kvádoch...*“. Až konzultace s H. Wolframem, který tento svůj názor publikoval již dříve (např. *Wolfram 2005*, 53–60), ukázala, že text byl přeložen správně a je míněn zcela vážně.¹⁷

¹⁶ V této práci vedle tradičního současného příchodu Markomanů do Čech a Kvádů na Moravu dokonce stojí (str. 63): „To zřetelně svědčí o tom, že se Kvádi jako kmen ve svých zadunajských sídlech konstituovali v průběhu I. století n. l.; archeologický materiál nasvědčuje, že se tak stalo v druhé polovině onoho století. Patrně se nikdy nedovíme, zda existovali již dříve (sotva v rámci Marobudovy říše, neboť je Strabón nezmiňuje) jako celek nazývaný Kvádi“.

¹⁷ Tímto děkuji H. Wolframovi za laskavé konzultace.

4. Problematika vzniku, dochování, překladu a interpretace Strabónových Geógrafik

Jedna z hlavních příčin, proč byla a je Strabónova zpráva o Kvádech opomíjena, spočívá v ní samotné, lépe řečeno v historii jejího vzniku a dochování. Geógrafiky sestávají ze 17 knih, které se až na 7. knihu, kde chybějí určité pasáže, dochovaly v úplnosti, a jedná se o nejrozsáhlejší dochované antické zeměpisné dílo. Strabón (ca 63 př. Kr. až 23 po Kr.) na něm pracoval mnoho let a svůj rukopis průběžně upravoval a doplňoval. Poslední rozsáhlejší úpravy zjevně provedl v prvních dvou desetiletích nového letopočtu, kdy se významně rozšířily vědomosti o území Germánů, tedy především o střední Evropě. Autor nepochybně čerpal ze zpráv o vojenských taženích Drusa, Tiberia či Germanica na germánská území. Zřejmě však získané údaje ne vždy šťastně spojil se staršími představami o Germánech (např. *Frahm 1930*, 9–12; *Timpe 1979*, 26–28). Tím ovšem problémy nekončí. Opravy a doplňky týkající se Germánů provedl Strabón nedlouho před svou smrtí a jeho dílo bylo nejspíše zveřejněno až po ní, bez jeho závěrečné revize a redakce. Kvůli této nepříznivé okolnosti vznikly okolo vsuvek a dodatků četné nejasnosti. Vsuvky Strabón zřejmě někdy zařadil provizorně a ne vždy organicky. V Geógrafikách tedy sice zůstaly jeho vlastní doplňky, předpokládá se však, že by je sám při závěrečné redakci ještě upravil, možná i přesunul na jiná místa. Kromě toho část jeho doplňků zařadil do rukopisu pravděpodobně až vydavatel díla a usuzuje se, že ne vždy do správného kontextu. A v neposlední řadě se soudí, že některé úpravy byly učiněny až dodatečně a mnohdy s velkým časovým odstupem byzantskými opisovateli díla a Strabón jejich autorem není. Tak vzniká rozsáhlá diskuse o samotné integritě díla a samozřejmě o tom, jak jednotlivé pasáže interpretovat (podrobně např. *Diller 1975*; *Engels 1999*; *Radt 2002–2011*).

Další problémy s celistvostí textu přinášejí dějiny dochování Geógrafik. Dnešní znění vychází především z pěti opisů pořízených v 10. až 14. století, které *G. Kramer (1844–1852)* při vydání díla označil velkými písmeny – *A, B, C, D, F*¹⁸ (*Radt 2002–2011*). Ač jde o rukopisy rozsáhlé, žádný z nich neobsahuje celé dílo. Např. rukopis *A* z 10. století (objevený ovšem až v roce 1550), který je považován za nejhodnotnější, obsahuje pouze knihy 1–9, ve kterých ještě chybí některé stránky. Rukopis nadto již ve středověku nemálo poškodily myši. Jejich škody se snažil odstranit středověký archivář tak, že poškozená místa přelepil a dopsal na ně text z jiného opisu Geógrafik. Zalepil při tom ovšem i části dochovaného textu, čímž škody ještě zvětšil... (*Diller 1975*, 32–33; *Radt 2002*, VIII; *Landfester Hrsg. 2007*, 566–567). Nejhodnotnější rukopis knih 10–17 pak pochází až ze 13. století. I on, stejně jako ostatní, trpí podobnými neduhy; některé rukopisy (*B, C*) nadto obsahují v určitých pasážích úmyslně krácený text (tzv. *decurtatus*).

Chybné přepisování, krácení, někdy i vlastní interpretace slov středověkými kopisty vedly nezřídka k jejich komolení, zvláště u jmen a zeměpisných názvů. Docházelo ke změně významu celých vět či pasáží např. vynecháním či naopak chybným zařazením spojky či předložky apod. Připočítá se nutné také chyby a odlišné výklady vzniklé při překladu řeckého

¹⁸ Rukopis *E* ze 14. stol. obsahuje rozsáhlá excerpata z díla, podobně jako rukopis *X* z 9. století. Jejich obsah bývá využíván především k rekonstruování poškozených či chybějících částí textu, zvláště nedochovaného závěru VII. knihy (*Radt 2002*, X–XI).

textu do latiny. Jen pro úplnost dodejme, že latinský překlad Geógrafik patří k nejstarším tištěným knihám vůbec; vydali jej v Římě roku 1472 Guarinus Veronensis a Gregorius Tiferanas. Řecký text vyšel tiskem téměř o půlstoletí později v Benátkách v nakladatelství, které založil Aldus P. Manutius a které se zaměřilo na vydávání děl antických autorů (*Manutius ed. 1516*). Díky tiskům tohoto nakladatelství vešlo Strabónovo dílo v širší známost v evropských učených kruzích a na některých univerzitách bylo v 16. století zařazeno mezi povinnou četbu (*Engels 1999*, 396–398). Uvádí se však, že Guarinus a Tiferanas měli pro svůj překlad k dispozici kvalitnější a úplnější text, než který později otisklo Manutiovo nakladatelství (*Jones 1924*).

Kromě pěti základních existuje ještě dalších 18 rukopisů, které *G. Kramer (1844–1852)* ve svém vydání Geógrafik považoval za druhořadé a označil je malými písmeny. Nicméně i tyto rukopisy se využívají k doplnění pasáží či detailů, které jsou v rukopisech A–F poškozené, nečitelné (tzv. *koruptela*) apod. I tyto rukopisy mají zajímavé okolnosti vzniku a problematiku interpretace a integrity Geógrafik nemálo obohacují i komplikují.¹⁹ Např. pro první tištěné vydání Geógrafik v řečtině byl použit rukopis *q*, nikoliv některý z primárních rukopisů, a tak tento méně kvalitní sekundární rukopis ovlivnil pozdější vydávání Strabóna a jeho výklady (*Radt 2002*, XII).

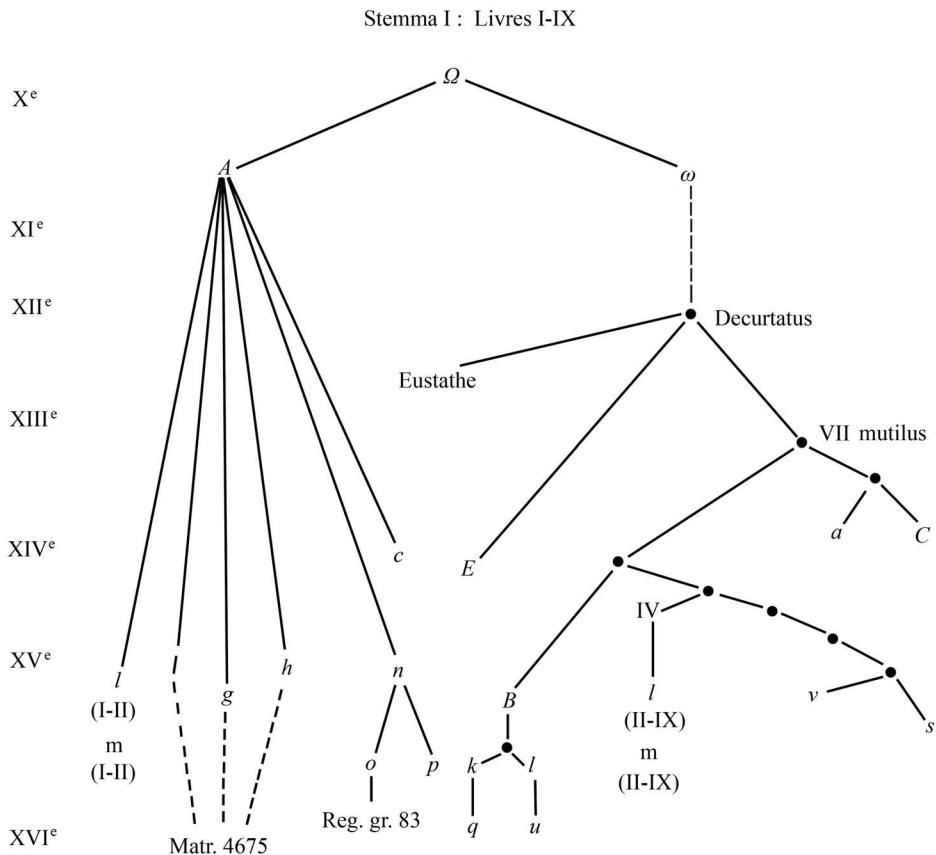
Samozřejmě existují i další pojetí a označování jednotlivých rukopisů a rekonstruování jejich vývojových linií.²⁰ Vhled do složitosti problému přináší např. diagram (stemma) F. Lasserra rekonstruující dochování prvních devíti knih Geógrafik ve středověku a raném novověku (*obr. 4*).²¹ Celkový text díla je tak nutné sestavovat nejen ze všech hlavních rukopisů, ale i s přihlédnutím k dalším rukopisům sekundárním, papyrům a palimpsestu z 5. století. Kromě toho je nutné vzít v úvahu excerpta ze Strabóna dochovaná v dalších středověkých rukopisech. To vše staví vydavatele před zásadní problém, kterému rukopisu resp. znění dát přednost v případě, že existují různé verze určitých pasáží (viz např. *Diller 1975; Radt Hrsq. 2002–2011*).

Rozsáhlých potíží spojených s rekonstruováním původního textu Geógrafik si byli jejich vydavatelé pochopitelně vědomi. Základní kritické edice byly pořízeny v 19. století (*Kramer 1844–1852; Meineke 1852–1853*) a již ony se musely vypořádat s celou výše jen naznačenou problematikou a vybrat správná znění textu. Právě tato vydání a v nich uvedené rekonstrukce i interpretace textu ovlivňují bádání dodnes. Potíž ovšem spočívá v tom, že až po jejich vydání byl ve Vatikánu objeven palimpsest z 5. století obsahující významné pasáže ze Strabóna. Podstatné části z něj zveřejnil *G. Cozza-Luzi (1893)*, úplné znění však vydal až o více než půl století později *W. Aly (1956)*. Obsah palimpsestu v mnohém významně ovlivnil dnešní pohled na Geógrafika (viz níže).

¹⁹ Např. rukopisy *n*, *x*, *y*, z pořídil byzantský písař a učenec Theodoros Agallianos (ca 1400 až před 1474; *Gamillscheg – Hartlfinger 1981*, Nr. 126), který se ovšem zdráhal přepisovat místa, jimž nerozuměl, a proto se snažil porušená a neúplná místa doplnit a nesrozumitelnost tak odstranit. Jeho konjektury jsou často chybné, některé se však i dnes považují za možné, či dokonce správné.

²⁰ Např. rukopis označený Kramerem jako *B* byl po více než sto letech prohlášen *A. Dillerem (1975)* za nespolehlivý, „degradován“ a označen jako *j*. Uvolněné označení *B* bylo obsazeno palimpsestem *P*, jehož existence Kramerovi ještě nebyla známa, neboť byl ve vatikánském archivu objeven až v 80. letech 19. století. *M. Landfester (2007, 566)* kromě toho uvádí, že dnes je známo již okolo 30 rukopisů Strabónova díla.

²¹ Obecný vhled do historie dochování antických textů a jejich kritiky přináší např. *E. Pöhlman (2003–2008)*.

Obr. 4. Jedna z možných rekonstrukcí dochování prvních devíti knih Strabónových Geógrafik (dle *Lasserre 1959*).

Abb. 4. Eine der möglichen Rekonstruktionen von Überlieferungsgeschichte der ersten neun Bücher von Strabons Geografika (nach *Lasserre 1959*).

Pro téma Kvádů v Čechách je nepříznivé, že prakticky všechny naznačené problémy se kumulují právě v pasáži týkající se *Búiaima* (Strabon 7,1,3). Ve středověkých rukopisech se totiž v souvislosti s Hercynským lesem a Marobudovým *Búiaimem* uvádějí Kolduové (*Κολδοῦων*) či Koldulové (*Κολδοῦλων*) jakožto jeden ze svébských kmenů. Koldu//ové se však jinde u Strabóna, ale ani v žádném jiném antickém textu již nevyskytují, natož aby byli řazeni ke Svěbům. Proto *Ph. Clüver (1616, III, 119)* prohlásil toto označení za zkomo-leninu vzniklou špatným přepisem a opravil je na *Kouádων*, tedy na Kvády. Je zřejmé, že záměna *Κολδοῦων* za předpokládané původní *Kouádων* vznikne velmi snadno (srov. *Prchlik 2016, 533*). Tato Clüverova konjektura tedy byla akceptována a dodnes se zpravidla považuje za správnou.

Opravou Kolduů na Kvády se ovšem Strabónova zpráva dostala do rozporu s Tacitovou informací (*Germania 42*), která uvádí, že Markomani dobyli Boiohaemum na úkor keltských Bójů a o žádných Kvádech se nezmiňuje. Clüver měl nepochybně větší důvěru v Tacita,

pro kterého ve svém díle často užívá označení „náš autor“. Proto patrně považoval za nutné tento rozpor odstranit a označil zmínku o Kvádech za špatně zařazenou vsuvku, kterou přesunul o několik vět dále na místo, které považoval za správné.²² Výsledek Clüverových korektur je tedy následující: *tam se nachází také Hercynský les a lid Svěbů, kteří v něm zčásti žijí a u kterých se nachází Búiaimon, sídlo Marobuda, který sem přesídlil.... Ostatně kmeny svěbské, jak bylo řečeno, sídlí jedny uvnitř tohoto hvozdu, jiné mimo něj, jako Kvádové v sousedství Getů*. Na místě, kam je Clüver přesunul, Kvádové nemají k Búiaimu, Marobudovi ani k Markomanům žádný vztah, a Strabón s Tacitem si již neodporují.

Tato úprava textu nepostrádá z čistě jazykového hlediska logiku²³, a proto byla částí vydavatelů a překladatelů akceptována a v některých překladech a vydáních žije doslova dodnes. Clüverovu opravu Kolduů na Kvády pokládal za správnou ve své základní edici i G. Kramer (1847, 3). Za nemožný nepovažuje v poznámce pod čarou ani Clüverův přesun Kvádů na jiné místo textu s typickým odůvodněním: Kvádové vskutku nebydli uvnitř Hercynského lesa a ani Boiohaemum neleželo na jejich území. Ve vlastní edici se ovšem přidržel dochovaných rukopisů a tuto opravu neprovedl. A. Meineke (1852, 399) slova καθάπερ τὰ τῶν κολδοῦων /Κοαδοῦων/ (jako například Kolduové /Kvádové/) přesunul

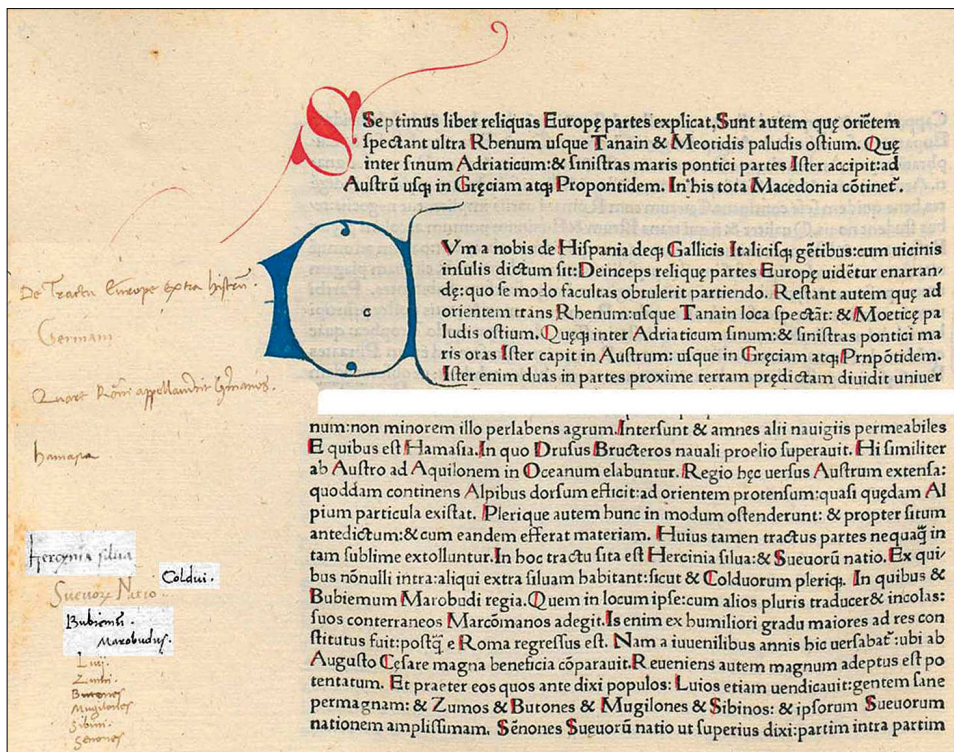
²² Pro možnost sledovat argumenty, které podobné úpravy na počátku 17. století provázely a které nás přímo či nepřímou ovlivňují dodnes (srov. např. Salač 2013) si Clüverův text vysvětlující jeho úpravy ocitujeme:

„I jiní učenci přede mnou zaznamenali, že jsou zde chybně uvedeny téměř všechny názvy kmenů a krajů. Místo tvaru Λουίους udělali Λουγίους, místo Βούτωναζ Γούτωναζ. O ostatním však nemohl nic vymyslet. Jen místo tvaru Κολδοῦλων nalezli v některých manuskriptech tvar Κολδοῦων. Já však odvážně tvrdím, že nejenom tyto názvy kmenů, stejně jako ve zbylé Germánii u Strabóna, jsou chybné, ale že i samotné líčení je vzhledem k původnímu pořádku zmatené. Kdo by prosím věřil, že by Strabón chtěl, aby uvnitř nějakého kmene Κολδοῦων nebo Κολδοῦλων bylo Βοιαεμum, do kterého převedl Marobud Markomany s mnoha jinými kmeny? Samotné Βοιαεμum zanedlouho autor tak jasně ze všech stran popisuje, že se tím nemůže rozumět žádná jiná krajina než ta, která se dnes nazývá království Čechů a je obklopena hercynskými lesy a horami, jak bylo ukázáno dříve. Řekneš, že kmen τῶν Κολδοῦων mohl být veliký a že v něm bylo mnoho národů, mezi jinými i Markomani. Avšak nevěřím bezhlavě jen tak něčemu, zvláště když ani Strabón nezaznamenal to, co u Lugiů a Semnonů považoval za důležité. Tihle Κόλδοιλοι nebo Κόλδοιλοι jistě nebyli nikdy jiný než Κουάδοι (Kvádové). Jejich název byl zkomolen docela běžnou chybou opisovače. K čemuž asi také došlo u jiných kmenů. Již dříve bylo řečeno, že místo tvaru Βουίασιμον je třeba psát Βοίασιμον, místo Σουήμιων Σουήβων, místo Μαρκομμανούζ Μαρκομάνωνυζ. Níže, na patřičném místě a ve správném pořádku, se ukáže, že slova Λουίους, Ζούμιους, Βούτωναζ a Μουγίλωναζ je třeba nahradit slovy Λουγίους, Λεμοβίους, Γούτωναζ a Βουργουνδίωναζ. Napíšu tedy celé místo těmito slovy (Strab., Geograf., 7):

V téže Germánii je i Hercynský les a kmeny Svěbů. Z nichž některé žijí uvnitř lesa (ve kterém je i Βοιαεμum, královské sídlo Marobudovo, na kteréžto místo on přestěhoval jak mnoho jiných, tak i své soukmenovce Markomany. Jako soukromník se zmocnil vlády, poté co se vrátil z Říma, kde žil jako mladík a těšil se přični Augusta. Vrátil se tedy domů vládl a kromě již zmíněných si podrobil Lugije, velký kmen, a Lemovije, Gutony, Burgundiony, Sibiny a ze Svěbů velký kmen Semnonů). Tedy ze Svěbů, jak jsem řekl, některé kmeny žijí uvnitř, jiné mimo les, jako kmen Kvádů sousedící s Gety.

Místo ἐν οἷς (mezi nimi) čtu ἐν οἷ (v něm), je totiž dostatečně jasně, že zeměpisec hovoří o Hercynském lese. A také je zřejmé, že hovoří o své době kvůli dvakrát použitému slovesu ἐστί (je). Také v následujícím líčení píše přítomný čas οἰκεῖ (bydlí). Když tedy zanedlouho autor popisuje *Hercynský les na těžko dostupných místech a tvořící velký kruh, v jehož středu je však oblast dosti vhodná k bydlení*, což je Βοιοχαεμum s Markomany a jinými Svěvy přivedenými Marobudem, správně nato k lesu připojuje Kvády, sousedy Getů“ (Clüver 1616, III, 119–120; překlad latinského textu Petr Honč).

²³ V neposlední řadě odstraňuje jazykové nesrovnalosti textu, neboť vsuvka καθάπερ τὰ τῶν κολδοῦων se na místo, na kterém ji dochovaly středověké opisy, stylisticky ani gramaticky příliš nehodí. Budí proto dojem nějaké poznámky na okraji textu (srov. např. obr. 5), která se při závěrečné revizi díla před vydáním, kterou mohl provést Strabón či vydavatel, nebo právě až při opisech kopií díla, dostala na nevhodné místo. Za konzultace k řeckým antickým textům a korektury řeckých citací v článku děkuji I. Prchlíkovi.

Obr. 5. Místo na počátku 7. knihy Strabónových Geógrafik zmiňující Kvády opatřené rukopisnými poznámkami v nejstarším tištěném (latinském) vydání (*Guarinus – Tifernas edd. 1472, 80, upraveno*).

Abb. 5. Stelle am Anfang des VII. Buches von Strabons Geografika mit Erwähnungen über Quaden mit handschriftlichen Notizen in der ältesten gedruckten (lateinischen) Ausgabe (*Guarinus – Tifernas edd. 1472, 80, bearbeitet*).

z textu do kritického aparátu. Zjevně tedy tuto vsuvku za integrální součást původního Strabónova textu nepovažoval a tímto způsobem poukázal na problematičnost místa. Tento z hlediska celkového textu Geógrafik naprostý detail má ovšem podstatné důsledky pro rekonstrukci našich nejstarších dějin. Protože autorita obou edic byla (a zůstává) velká, byly jejich texty zpravidla přebírány bez dalšího ověřování a hodnocení. Je tak docela dobře možné, že překladatelé a badatelé, kteří vycházeli z Kramerovy edice, vsuvku s Kvády akceptovali, kdežto autoři, kteří užívali edici Meinekovu, ji za integrální součást textu nepokládali a ze svých úvah i prací ji vyloučili.

Edice G. Kramera a A. Meineka výrazně ovlivnily všechna pozdější vydání Geógrafik i jejich překlady do moderních jazyků. Například první kompletní překlad do němčiny A. Forbigera (1855–1898; 2005) se s odvoláním na Meineka zcela přiklání ke Clüverově opravě čínici z Kolduů Kvády a akceptuje i jeho přesunutí zmínky o nich na místo nemající vztah k Marobudovi a *Búiaimu*. A. Forbiger (1856–1862; 2005, 408) dokonce užívá stejnou argumentaci jako o dvě a půl století dříve Clüver: „... die Quaden aber weder innerhalb Silvia Hercynia wohnten, noch Marobudum in ihrem Gebiete lag“. Nutno podotknout,

že Forbigerův překlad byl znovu vydán v roce 2005 a dnes představuje nejdostupnější německou verzi Strabóna.²⁴

Clüverův přesun zmínky o Kvádech byl uznáván ještě hluboko ve 20. století, podobně jako další opravy a doplňky. Nicméně se zveřejněním obsahu vatikánského palimpsestu (především *Aly 1956*) se ukázalo, že prakticky všechna místa, která se považovala za chybné vsuvky a opravy středověkých kopistů, tento rukopis z 5. století již obsahuje. Součástí palimpsestu sice není 7. kniha zabývající se střední Evropou, přesto právě jeho zveřejnění vedlo ke změně názoru i na námi sledovanou zprávu. Dnes se zpravidla soudí, že zmínka o Kolduích nejpravděpodobněji patří na místo, na kterém se nachází již v základních středověkých rukopisech a za jejího autora se považuje Strabón (*Neumann – Hofeneder – Kolník 2003* s další lit.).²⁵ Naproti tomu Clüverova oprava Kolduů na Kvády se nadále považuje za správnou, neboť je nejlogičtější vysvětlením tohoto jména v souvislosti s údajem o Svěbech, u kterých ostatní antické prameny nikde neuvádějí Kolduje, zato však často Kvády (srov. např. *Baladié dir. 1989*, 67–68; *Radt 2007*, 232).

Za autora opravy Kolduů na Kvády je všeobecně považován právě Clüver, který jako první své korekce Strabónova textu vysvětluje a zdůvodňuje. Nástin dějin problému se středobodem v Čechách však ukázal, že Kolduové patrně byli považováni za Kvády již mnohem dříve, neboť Kuthen i Hájek ve svých dílech píšou o Kátech, nikoli o Kolduích. Přitom přinejmenším u Hájka je zřejmé, že takto skutečně označuje Kvády (podobně *Žemlička 1999*, 240). Clüver, předurčený otcem pro diplomatickou dráhu, byl vyslán za vzděláním na pražský dvůr Rudolfa II., kde se pravděpodobně s oběma českými kronikami seznámil. Inkriminovaná místa pak mohl studovat v dospělosti, kdy opět několikrát pobýval v Čechách, a to v době, kdy se již plně věnoval historické geografii a zřejmě již sbíral materiál pro svou práci o dávné Germánii (*Fuchs 1957*, 295–296). Je tedy možné, že není původcem myšlenky, že Kolduové jsou vlastně Kvádové, ale spíše autorem jejího vědeckého zdůvodnění, inspirovaným českými kronikáři. Zda ovšem byli oba čeští kronikáři opravdu prvními, kteří z Kolduů učinili Káty (Kvády), popřípadě z jakého zdroje čerpali, se musí teprve stát předmětem dalšího bádání.

Zajímavý a svým způsobem příznačný je přístup k diskutované části Strabónova textu u našeho největšího historika starověku J. Dobiáše. Ten pochopitelně zmiňovaný text znal a nezřídka citoval. Využíval jej však především k lokalizaci Marobudovy říše, resp. *Boiohaema*, do Čech (např. *Dobiáš 1937; 1960a; 1960b; 1964*, 89–148). V interpretační rovině však nikdy zprávu nepoužil k tomu, aby vyslovil možnost, že se Marobud se svými Markomany uchýlil do České kotliny ke Kvádům. Naopak i ve své základní práci (*Dobiáš 1964*, 96) zastával obvyklý názor, že se Kvádové vystěhovali z Pomohani současně s Markomany a zaujali místa v povodí řeky Moravy, čímž jako uznávaný historik starověku tuto představu (nejen) mezi archeology dále upevnil. Dobiáš se ale nedomníval, že by diskutovaný text představoval středověkou vsuvku, a to včetně zmínky o Kvádech. Odvolával se při tom právě na vatikánský palimpsest (např. *Dobiáš 1960a*, 48; *1964*, 127). Předpokládal, že informace

²⁴ Cílem příspěvku není analyzovat všechna vydání Geógrafik (seznam kritických edic viz <http://www.strabo.ca/editions.html>), soustředíme se na překlady německé, popř. české, neboť jejich vydavatelé a překladatelé měli k problematice Germánů, střední Evropy a Čech nejbliže.

²⁵ V diskusích dnes převládá názor, že Clüver v 17. století a Meineke v 19. století při úpravách textu vycházeli z mylného předpokladu, že Strabón měl správné zprávy o geografických poměrech ve střední Evropě. Oba proto chyby přisuzovali dodatečným opravám a doplňkům, a proto považovali za správné je odstranit dle aktuálních vědomostí.

o Kvádech pochází od samotného Strabóna, který ji však zařadil do základního textu chybně a neorganicky: „*Isou-li to tedy vůbec dodatky, pocházejí ještě od Strabona samotného. Dodatečné vložení slov καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῦων a tím vzniklá nejistota, k čemu vztahovat spojku ἐν οἷς, zavinila ovšem nedorozumění, že Βουίαϊμον se může hledat v zemi Kvádů*“ (Dobiáš 1964, 128). Silnou Dobiášovu nedůvěru ke správnosti zprávy o Kolduích/Kvádech lze pozorovat například v tom, že v některých svých studiích Strabónův text cituje (!) bez domněle chybně zařazené vsuvky καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῦων (Dobiáš 1960a, 37; 1960b, 155), nanejvýš ji uvádí v závorce (Dobiáš 1960a, 48). Zpravidla ovšem cituje pouze jednotlivé věty či jejich části, a to výhradně v originále. Rozptýlení těchto krátkých citací v rozsáhlém a málo přehledném poznámkovém aparátu (zvláště Dobiáš 1964) spolu s obtížnou dostupností celých Geógrafik v kombinaci s absencí českého překladu prakticky znemožňovalo Dobiášovy postupy a závěry kontrolovat. Nejsnadnějším přístupem tedy bylo a nadále zůstává názory tohoto badatele akceptovat, či je dokonce považovat za informace samotných antických autorů. Absence historika starověku zabývajícího se střední Evropou v českém badatelském prostředí tento neuspokojivý stav nadále prohlubuje.

V nejnovějších kritických edicích Geógrafik (Baladié dir. 1989, 67–68; Radt Hrsg. 2003, 234–237) se uvádí plné znění pasáže o Kvádech a v poznámkovém aparátu je samozřejmě poukázáno na předchozí opravy a různé výklady. Také poslední vědecká vydání výběrů písemných pramenů k nejstarším dějinám střední Evropy příslušný úryvek ze Strabóna uvádějí, včetně zmínky o Kolduích/Kvádech (Herrmann Hrsg. 1988, 232–233; Goetz – Welwei Hrsg. 2013, 90–91). Názor, že se u Kvádů jedná o dodatečnou vsuvku, však zopomenut není. H.-W. Goetz a K.-W. Welwei (2013, 90) píší: „*Der Hinweis auf die Quaden ist wohl ein späterer Einschub, so daß ‘Bouiaimon’ sich jetzt fälschlich auf die Quaden bezieht, die wahrscheinlich infolge der römischen Operationen 8 v. Chr. aus dem Maingebiet nach Mähren abwanderten, während die ihnen vermutlich benachbarten Markomannen etwa gleichzeitig nach Böhmen abzogen*“.

Tato poznámka ke sledovanému místu o Kvádech jasně ukazuje jednu z příčin potíží spojených s chápáním nejen Strabónova textu, ale antických písemných pramenů obecně. Edice vydávají lingvisté, popř. historikové starověku, kteří k nim zároveň píší poznámky a vysvětlující komentáře, jež jsou pochopitelně rozsahově omezené, a proto jsou jejich autoři osvobozeni od nutnosti své názory blíže argumentovat (viz dále např. Herrmann Hrsg. 1988, 511). H.-W. Goetzovi a K.-W. Welweiovi tedy ke zpochybnění Strabónovy zprávy stačilo uvést prastarý (nikoliv však antický!) názor historiků o Markomanech a Kvádech v Pomořaních a jejich stěhování do Čech a na Moravu. Tento mylný novověký úsudek pak vede k opravování Strabóna. Chce-li se s prameny v těchto edicích seznámit archeolog, je ovlivněn právě těmito komentáři, které nezdědka nesprávně považuje za znalosti a informace vydavatelů načerpané z jiných antických pramenů. Často jde ovšem o tradované hypotézy historiků, které v době svého vzniku nemohly brát v úvahu výsledky archeologického bádání, neboť byly formulovány již před ustanovením tohoto oboru. Přesto jim archeolog v obecných závěrech často dává přednost před vlastními prameny. Chybný argumentační kruh se tak uzavírá. Pregnantně, byť nechtěně, vyjádřil logiku takovéhoto postupu historik starověku A. Hofeneder: „*Allerdings paßt der Stammesname Quaden nicht hierher, da der Königssitz des Maroboduus nicht im Gebiet der Quaden gelegen haben kann, was zu der Vermutung Anlaß gegeben hat, daß die Nennung der Quaden ein späteres Einschubsel ist*“ (in Neumann – Hofeneder – Kolník 2003, 625).

M A R O B O D

Asi r. 8 př. n. l. přišli do Boihaema pod vedením Marobodovým (Marobod, Marobud, Marbod) Markomani. Porobivše zbytky staršího obyvatelstva, rozšířili se na jih až k Dunaji a stali se tak sousedy římské říše (provincie Norika). Současné se objevili na Moravě Kvádové.

STRABÓN 413

7,1,3. Tam (za Alpami) je Hercynský hvozď a kmeny suebské, z nichž některé sídlí uvnitř hvozdu, mezi nimi i Buiaimon, království Marobodovo. Na to místo on přesídlil kromě mnoha jiných obzvláště své soukmenovce Markomany. Zmocnil se totiž vlády, ač býval soukromou osobou, po svém návratu z Říma; zamlala tam totiž byl a těšil se přízni Augustově. Když se vrátil, stal se panovníkem a mimo ty, které jsem uvedl, získal veliký kmen Lugiů, Zumy, Gutony, Mugilony, Sibiny a ze samých Suebů (jeden) veliký kmen, Semnony.²⁰ Ostatně kmeny suebské, jak řečeno, sídlí jedny uvnitř toho hvozdu, jiné mimo něj, v sousedství Getů.²¹

¹⁷ Někde mezi Labem a Durynským lesem.

¹⁸ Snad v místech právě uvolněných Markomany.

¹⁹ Viz pozn. 14 k č. 178.

²⁰ Kmeny na sever od Čech, vesměs nebo většinou germánské.

²¹ Dáků, srv. č. 416.

557

Ať se již se Strabónovým textem při jeho vydávání nakládalo jakkoliv, až na zcela ojedinelé výjimky²⁶ se vždy, když se vydavatel/překladatel odchýlil od původních základních rukopisů A–F, uvedl důvod, proč tak učinil. Zpravidla se odvolal na Clüvera nebo nějaké pozdější opravy a úpravy. K nešťastným výjimkám v řadě vydání Geógrafik či jejich částí patří bohužel právě výběry antických textů vztahujících se k českému prostředí. První soubor antických pramenů majících vztah k prostoru Čech, Moravy, Slezska a Karpatké kotliny v originálním znění doprovobený překladem do němčiny vydal *Th. Hopfner (1943)*. Pochopitelně zařadil i diskutované místo z Geógrafik, ovšem informaci o Kolduích/Kváděch bez jakéhokoliv vysvětlení zcela vynechal (*Hopfner 1943, 58*). O Kolduích/Kváděch se nezmiňuje ani v doprovodném textu a dále traduje již tehdy zavedený názor o Markomanech a Kváděch na Mohanu a poté v Čechách a na Moravě (*Hopfner 1943, 8, 16*).

Na tuto praxi kupodivu navázala vysokoškolská učebnice *Antika v dokumentech (Nováková – Pečírka edd. 1961)*, která zmínku o Kolduích z textu rovněž bez jakéhokoliv vysvětlení či poznámky vypustila. Za to ovšem jako úvod k Strabónově textu líčí, kterak přišli současně Markomani do Čech a Kvádové na Moravu. I zde má Strabónova zmínka o Kváděch nešťastný osud – nejen, že je vynechána, ale ještě je opatřena doprovodným textem, který je v příkrém rozporu se zněním dochovaným prostřednictvím středověkých opisů (*obr. 6*). Zbývá jen dodat, že se jedná o text z učebnice, která byla určena především studentům historie a archeologie.

Obr. 6. Strabónova zpráva s vynecháním zmínky o Kváděch opatřená chybným doprovodným textem ve vysokoškolské učebnici *Antika v dokumentech II (Nováková – Pečírka edd. 1961)*.

Abb. 6. Strabons Bericht mit Auslassung der Erwähnung über die Quaden versehen mit fehlerhaftem Begleittext im Hochschullehrbuch (*Nováková – Pečírka Hrsg. 1961*).

²⁶ *B. Neuwald a A. Heine (Hrsg. 1992)* ve svém výběru do němčiny přeložených textů z Geógrafik na diskutovaném místě Kolduje ani Kvády vůbec neuvádějí, aniž by to jakkoliv zdůvodnili.

Pro edici *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov* byl pořízen takovýto překlad inkriminovaného místa: „V tých končinách nachádza sa Hercýnsky les a kmene Svébov, napríklad Kvádi, ktoré žijú vnútri lesa. V oblasti je aj Boiohaemum, Marobudovo kráľovstvo. Marobud presťahoval do tohto svojho kráľovstva mnoho iných národov, dokonca aj svojich súkmeňovcov Markomanov“ (Marsina ed. 1998, 139). Na prvni pohled se jedná o obratný překlad, který dokázal dát do zcela neutrálního vztahu údaje o Kvádech, *Búiaimu*, Marobudovi a Markomanech. Zdá se však, že v poněkud volnějším překladu jde především o moderní snahu vyhnout se jednoznačnému Strabónovu tvrzení, že Marobud přivedl (kromě jiných) Markomany na území, kde již sídlili Kvádové. V každém případě však ve slovenském překladu Kvádové zamlčení nejsou.

Poměrně nedávno vydaly D. Bartoňková a I. Radová (2010) prakticky po sedmdesáti letech od Hopfnera *Výběr antických pramenů k dějinám střední Evropy* obsahující synoptická znění textů v originále a českém překladu. Samozřejmě v něm nechybí ani diskutovaná pasáž z Geógrafik (Strabón 7,1,3). Zní ovšem úplně stejně jako v učebnici z počátku šedesátých let minulého století (obr. 6): „*Tam [za Alpami] je Hercýnský hvozď a bydlí tam kmeny svébské, z nichž některé sídlí uvnitř hvozdu; mezi nimi se nachází i Búiaimon, království Marobudovo ...*“ (Bartoňková – Radová 2010, 16). Zmínka o Kvádech chybí a sporý poznámkový aparát to nijak nevysvětluje, a tak Kolduové /Kvádové/ jakoby neexistovali! Takovýto přístup k publikování pramenů je zcela zavádějící a nepřijatelný.

5. *Búiaimon* – sídlo nebo království?

Ať již omylem, nebo z přesvědčení, Strabón uvádí, že na území Kvádů se nachází *Búiaimon*, Marobudovo βασιλείον (basileion). Z hlediska interpretace a hodnověrnosti Strabónova textu hraje ne nepodstatnou roli také význam tohoto slova. Basileion se překládá zpravidla jako královské sídlo, palác, rezidence či město, což vede k závěru, že Strabón, resp. jeho informátor, zaměnil název země za Marobudovo (královské) sídlo. Badatelé se přitom zpravidla odvolávají na Velleia Patricula (2,109,5), který jednoznačně informuje, že *Boiohaemum* je název země. Tomuto autorovi se obecně dává přednost, neboť poměry ve střední Evropě znal na rozdíl od Strabóna velmi dobře z vlastních zkušeností. Ostatně také Tacitus (Germania 28) chápe *Boihaemum* jako území, nikoliv jako sídliště či hrad. Strabónovo basileion považovali za královské sídlo ve svých dílčích překladech již *Wocel* (1868, 83), *Niederle* (1900, 104) či *Píř* (1903, 124–128), podobně jako většina překladatelů Geógrafik do moderních jazyků v 19. až 21. století.²⁷ Vznikla tak představa, že Strabón disponoval špatnými zprávami či posunul jejich význam (např. *Forbiger 1856–1862/2005, 4/; Herrmann Hrsq. 1988, 511*).

V některých překladech se ovšem Marobudovo basileion převádí jako království či panství. Zajímavé je, že se jedná o poslední překlady české „... *Búiaimon, království Marbodovo ...*“

²⁷ Např. *Forbiger (1855–1898/2005, 408)*: „... das Bojohemum, der Königsitz des Marobudus. Pozn. 12: Bei Strabo Βουίαιμον, der übrigens hier den Namen des Landes (Boihemum = Bojerheimat, woraus Böhmen geworden) mit dem Namen der Haupt- und Residenzstadt verwechselt, die andere Marobudum nennen ...“; *Hamilton – Falconer (eds. 1854, 444)*: „Among these latter people is situated Bujemum, the royal city of Marobodus“; *Tardieu (1873, 3)*: „... Búiaemum, cette résidence du roi Marobod“; *Hofeneder (1943, 58)*: „Búiaimon (Böhmen), die Königsburg des Marbod ...“; *Radt (2003, 237)*: „... Búiaimon, die Residenz des Marobodos ...“

(Bartoňková – Radová 2010, 16) a slovenské „*V oblasti je aj Boiohaemum, Marobudovo kráľovstvo.*“ (Marsina ed. 1998, 139). V překladech do jiných jazyků se podobná translace vyskytne vzácně (Jones 1924).²⁸ Zdá se, že i v tomto případě sehrává svou roli bližší vztah českých a slovenských překladatelů k *Búiaimu*, především znalost toho, že *Búiaimon* má být území a nikoliv sídlo. Patrně proto je *basileion* přeloženo jinak, než tomu bývá v jiných jazycích. Na druhou stranu ovšem nelze přehlédnout, že slovo *basileion* někdy i sami Řekové ve smyslu království či panství používali, jak upozornil již B. Horák (1925, 85). Ten byl přesvědčen, že Strabón jej na tomto místě užil právě v tomto významu. J. Dobiáš (1937, 268; 1964, 143) připouštěl obojí výklad – jak Strabónovu chybu, tak použití slova *basileion* ve smyslu království. V řečtině sice *basileion* většinou označovalo královské sídlo, přesto jsou zřejmě oba výklady možné. Nelze proto rozhodnout, zda Strabón považoval *Búiaimon* za Marobudovu královskou rezidenci, město či hrad, nebo za jeho království, doménu či území. Skutečnost již nikdy nezjistíme, proto tedy nemůžeme užití slova *basileion* ve spojení s *Búiaimem* používat jako argument pro znevěrohodnění Strabónovy zprávy.

6. Nejstarší dějiny Kvádů a Markomanů a archeologické nálezy

6.1. Kvádové a Markomani na Moravě a na jihozápadním Slovensku (okolo roku 20 po Kr.)

Pevný výchozí bod pro sledování nejstarších dějin Kvádů nám bude představovat vyhnání markomanského krále Marobuda z *Boiohaema*, ke kterému došlo v r. 18 či 19. Římský císař Tiberius mu sice poskytl azyl, avšak lidem, kteří jej doprovázeli (zpravidla se uvažuje o jeho ozbrojené družině), vstup na území římské říše nepovolil. Totéž potkalo i Katvaldu, který Marobuda svrhl, Markomanům krátce vládl, ale záhy byl z Čech vyhnán hermundurským vůdcem Vibiliem. I jemu byl udělen Římany azyl, avšak ani jeho lidé do římských provincií nesměli. Tacitus (*Annales* 2,63,6)²⁹ uvádí, že tito barbaři byli usazeni mezi řekami *Marus* a *Cusus*, které se zpravidla ztotožňují s Moravou a Váhem (např. Dobiáš 1964, 140–150; Kolník 1977 s lit.), kde jim byl Římany dosazen nejspíše v roce 20 král Vannius z kmene Kvádů. V této souvislosti jsou Kvádové (*Quadi*) poprvé nesporně jmenováni v písemných pramenech.

První jisté informace o Kvádech tedy zaznamenal Tacitus až na konci 1. století a zveřejnil je nejprve v Germánii v r. 98 (42; 43) a později (po r. 110) v Letopisech. Jeho zprávy

²⁸ Here, too, is the Hercynian Forest, and also the tribes of the Suevi, some of which dwell inside the forest, as, for instance, the tribes of the Coldui^x, in whose territory is Boiohaemum^{xx}, the domain of Maroboduus, the place whither he caused to migrate, not only several other peoples, but in particular the Marcomanni, his fellow-tribesmen (Jones 1924).^x Müller-Dübner and Forbiger, perhaps rightly, emend „Coldui“ to „Coadui.“ But as H. G. Tozer (p187) says, the information Strabo here gives about Germany „is very imperfect, and hardly extends at all beyond the Elbe“.^{xx} Hence the modern „Bohemia“ „the home of the Boii“. Citováno dle <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0198%3Abook%3D7%3Achapter%3D1%3Asection%3D3> (přístup 5. 5. 2016).

²⁹ *Barbari utrumque comitati, ne quietas provincias immixti turbarent, Danuvium ultra inter Marum et Cusum locantur, dato rege Vannio gentis Quadorum.* – Barbaři, kteří je oba provázeli (Marobuda a Katvaldu po jejich vyhnání z *Boiohaema* – pozn. V. S.), byli usazeni za Dunajem mezi řekami Moravou a Váhem, aby nebouřili klidné provincie, kdyby byli mezi ně přimíšeni, a dostali za krále Vannia z kmene Kvádů (latinský text dle Herrmann Hrs. 1991, český překlad podle Minařík – Hartmann 1975).

tedy vznikly takřka o sto let později než Strabónova zmínka o Kolduích. Chronologicky vzato se zpráva v Letopisech týká událostí okolo roku 20 a prostorově se vztahuje zhruba k jihovýchodní Moravě, Moravskému poli v Dolním Rakousku a k jihozápadnímu Slovensku. Také informace v textu Germánie o poloze sídel Markomanů a Kvádů za Tacitových časů směřuje do středního Podunají, kde ostatně Kvádové zcela nepochybně sídlili ve 2. století za markomanských válek (*Friesinger – Tejral – Stuppner Hrsg. 1994*). Patrně zpětnou projekcí právě těchto zpráv o Kvádech do starších období se vytvořila představa, že sídlili hned od svého příchodu z Pomohani východně od Markomanů, tedy na Moravě (viz výše citovanou literaturu).

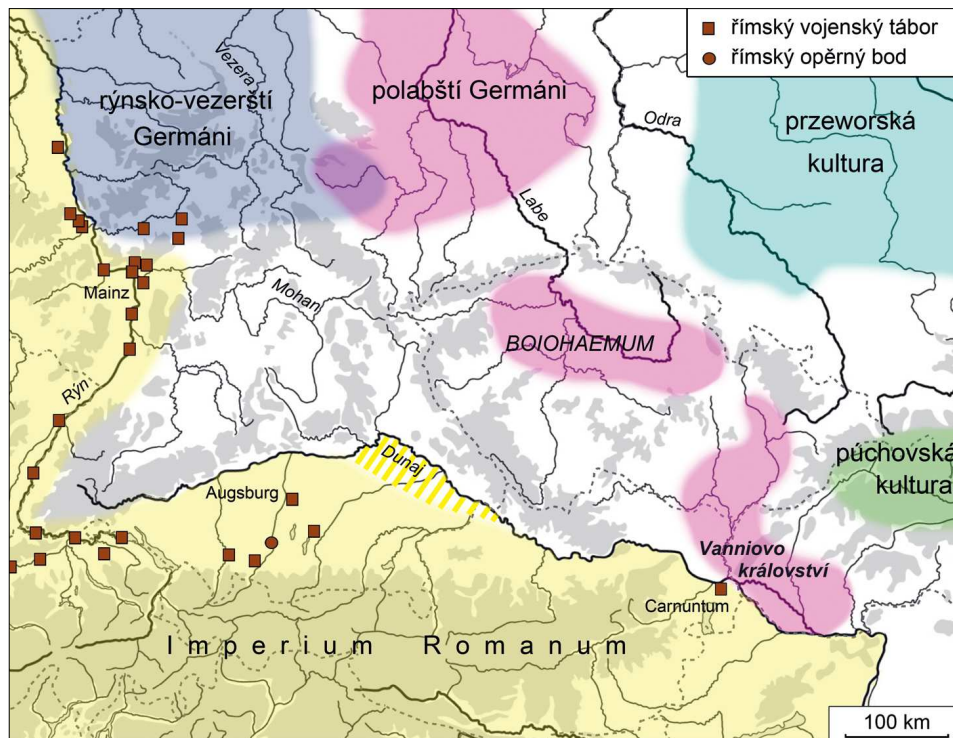
Zároveň ovšem Tacitus říká, že obyvatelé, kterým byl za krále ustanoven Vannius, byli na území mezi Marem a Cusem usazeni nově, tedy že na něm dřívě, tj. před rokem 18 či 19, nesídlili. Přitom je zřejmé, že Marobud a nejspíše i Katvalda byli se svými lidmi vyhnáni z Boiohaema, které lze v této době již ztotožnit s Čechami (*Salač 2015*). Tacitus ani jiní autoři však kmenovou příslušnost těchto lidí neuvádějí. Zprávy z písemných pramenů velmi dobře odpovídají archeologickým poznatkům. Právě až v době okolo roku 20 po Kr. výrazně zesiluje či vůbec počíná na Moravě, a především na jihozápadním Slovensku souvislé germánské osídlení, záhy se zde objevují i bohatá sídliště a hroby (např. *Tejral 2009; Kolník 1977; Elschek 1995; 2006; Stuppner 2009; Varsík 2011, 181–183*). Tamější nálezy přitom vykazují úzký vztah k České kotlině a plně odpovídají např. nejmladšímu horizontu na pohřebišti v Tišicích či vrcholnému období pohřebišť v Dobřichově-PiCHOře, na němž měla dle *E. Droberjara (1999a, 171–172)* pohřbívat Marobudova družina. V každém případě bohaté hroby mezi Moravou a Váhem dokládají přítomnost těžé elity, která pohřbívala v Čechách (*Kolník 1977, 161*).

Z písemných zpráv i archeologických nálezů tedy lze dovodit, že obyvatelstvo Vanniova království přišlo na jihozápadní Slovensko a do přílehlých oblastí z České kotliny. Vzhledem ke skutečnosti, že za vládců byl Římany vybrán kvádský Vannius, který se také zhruba tři desetiletí udržel u moci, lze předpokládat, že Kvádové v populaci převažovali či alespoň představovali její významnou část. Ostatně Tacitus (*Germania 42*) uvádí, že Markomani i Kvádové měli své vlastní královské rody.

Nedá se sice vyloučit, že do Podunají pronikali první Germáni již za panování Marobuda v Čechách, avšak archeologické nálezy nelze datovat s takovou přesností, aby bylo možné tento předpoklad prokázat (např. *Salač 2006; 2009*). Jistě by se však jednalo jen o nepočetné skupiny, neboť takto časných nálezů je velmi málo (*Kolník 1977; Elschek 2006; Salač 2008; Stuppner 2009; Tejral 2009*). Zásadní význam má skutečnost, že na Moravě i jihozápadním Slovensku chybí nálezy großromstedtské kultury ze sklonku starého letopočtu.³⁰ To ovšem vylučuje neustále opakovanou tezi, že Markomani a Kvádové po odchodu z Pomohani v posledním desetiletí starého letopočtu současně obsadili Čechy a Moravu. Písemné i archeologické nálezy přesvědčivě dokládají, že Markomani a Kvádové, kteří osídlili Moravu a jihozápad Slovenska, přišli z Čech, a to až na sklonku druhého desetiletí nového letopočtu.

To je zjevné i ze středoevropského archeologického kontextu. Je-li současná absolutní chronologie časné a starší doby římské správná (srov. např. *Salač 2008, 37–41*), pak v době

³⁰ Ojedinělou výjimku představuje großromstedtská nádoba z Bratislavy-Vydrice (*Čambal – Kovár – Hanuš 2013*).

Obr. 7. Střední Evropa v době vzniku Vanniova království (po roce 20 po Kr.).

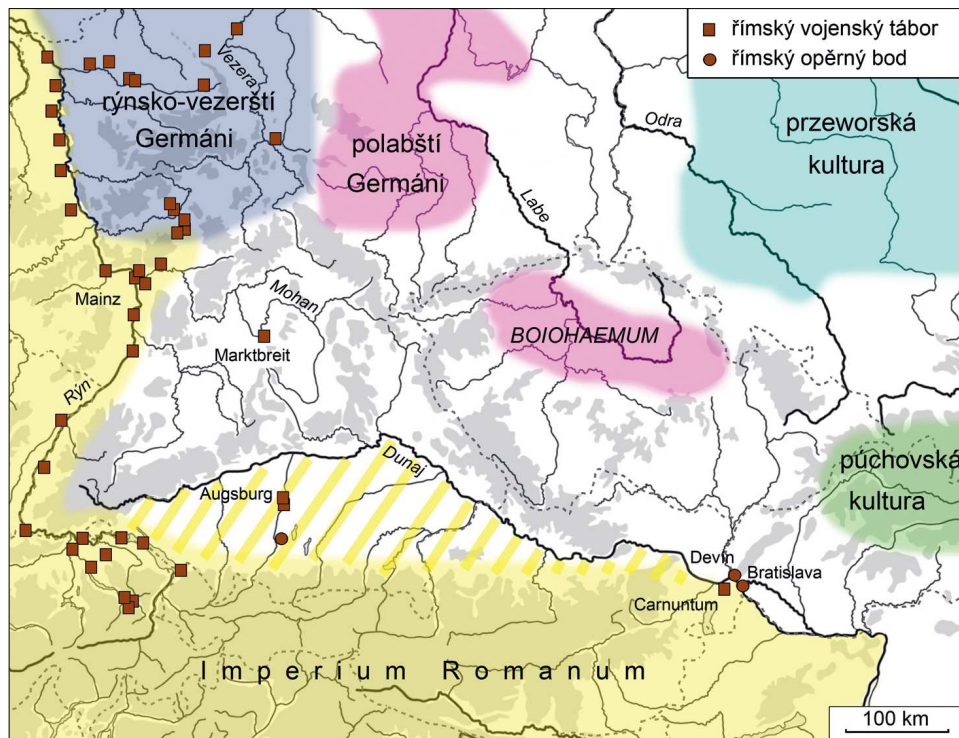
Abb. 7. Mitteleuropa in der Zeit der Entstehung von Vannius Königreich (nach dem Jahr 20 nach Chr.).

vzniku Vanniova království se nejbližší souvislé osídlení s kulturou tzv. polabských Germánů rozkládalo v Čechách a pak až na středním Labi a v Posálí (obr. 7; např. Peschel 1978a; Bemmam 2009). Bavorské Podunají, Pomohani či saské Polabí tehdy zůstávaly prakticky bez labsko-germánského osídlení a Slezsko a Malopolsko ovládala odlišná przeworská kultura. Nejstarší germánští, tedy především kvádští, kolonisté odjinud než z Čech na Moravu a Slovensko dorazit nemohli.

6.2. Kvádové a Markomani v Čechách na přelomu letopočtu

Popsanými událostmi a archeologickou situací na jihozápadním Slovensku získáváme zároveň významný doklad o pobytu Kvádů v Čechách, a to nejpozději na počátku letopočtu. Dalším dokladem jejich přítomnosti v České kotlině je samotný archeologický vývoj.

Někdy okolo poloviny 1. století př. Kr. se z vnitřních, především ekonomických příčin rozkládá keltská civilizace, což se i v Čechách projevuje opuštěním oppid a řidnutím osídlení. Takto mocensky i fyzicky uvolněný prostor začíná obsazovat großbromstedtská kultura (v české klasifikaci plaňanský horizont), která je obecně připisována Germánům. Přesněji než do třetí čtvrtiny posledního století př. Kr. tyto události sice zatím datovat neumíme, jisté však je, že když někdy po roce 9 př. Kr. dorazil do *Boiohaema* (Čech) Marobud se svými Markomany a příslušníky dalších kmenů, sídlili zde již několik desetiletí germánští nositelé

Obr. 8. Střední Evropa v prvním desetiletí nového letopočtu.

Abb. 8. Mitteleuropa im ersten Jahrzehnt der neuen Zeitrechnung.

großromstedtské kultury (Salač 1995; 1996; 2008). Vztáhneme-li na Čechy a na tuto situaci Strabónovu zprávu, pak se muselo jednat alespoň z části o Koldue. Věříme-li následně úvaze, že Kolduové jsou chybně zapsaní Kvádové, pak nezbyváá než předpokládat, že především právě oni (ne)vítali Marobuda v Čechách. A právě oni museli tvořit nemalou část obyvatelstva i za jeho vlády, ač se o nich písemné prameny již nezmiňují.

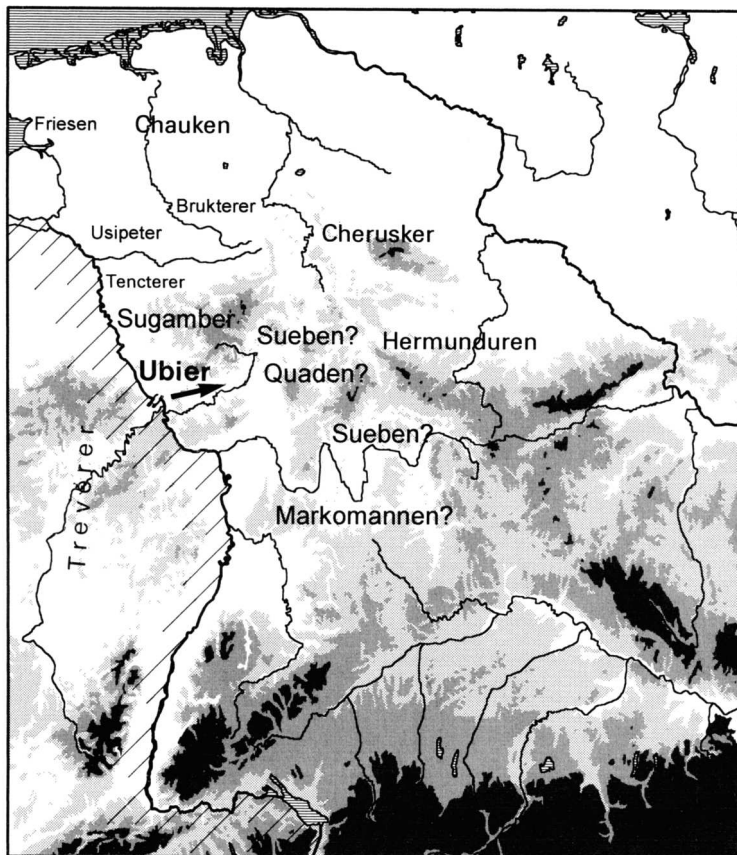
Jisté je, že poznatkům archeologie daleko lépe odpovídá zpochybňovaná a ignorovaná Strabónova zpráva o tom, že se Markomani přistěhovali ke Kvádům, než informace Tacitova, dle níž při svém příchodu vyhnali z *Boihaema* keltské Bóje.

6.3. Kvádové a Markomani před příchodem do Čech (před rokem 10 př. Kr.)

6.3.1. Písemné zprávy a jejich interpretace

Odpověď na otázku, odkud Kvádové do Čech přišli, lze jen obtížně a nanejvýš hypoteticky. *R. Much* (1895) přišel s teorií, že Kvádové jsou vlastně Svěbové zmiňovaní Caesarem (BG 1,37,3–4; 1,51,2; 4,1–3; 6,9–10) v souvislosti se vpádem Germánů³¹ vedených

³¹ Na tomto místě necháváme pro zjednodušení stranou problematiku pojmu Germáni v caesarovském období (srov. Lund 1998; Dobesch 2001).

Obr. 9. Jeden z pokusů lokalizovat germánské kmeny za Rýnem v době Caesarových výprav do Germánie (šipka naznačuje směr Caesarových tažení; dle Baatz 1997).

Abb. 9. Einer der Lokalisierungsversuche germanische Stämme hinter dem Rhein in der Zeit von Caesars Germanienfeldzügen (Pfeil deutet die Richtung von Caesars Zügen an; nach Baatz 1997).

Ariovistem do Galie v roce 58 př. Kr. (k problematice Svěbů např. *Frahm 1930; Peschel 1978b; Lund 1989*). Tento názor převzali další badatelé včetně *J. Dobiáše (1964, 75–78)* a dodnes má své zastánce (přehled s lit. viz *Hofeneder 2003*). V současné době ovšem spíše převládá přesvědčení, že mezi obě etnonyma nelze klást rovnítko (*Timpe 1978*). Plná shoda pak panuje v tom, že u Strabóna je označení Svěbové (již?) používáno jako nadřazený pojem pro více příbuzných kmenů, k nimž patřili Kvádové i Markomani (shrnutí s lit. *Rübekeil – Scharf – Castritius 2005*).

Výkladů Caesarových zpráv o Markomanech a Svěbech koluje v literatuře značné množství. Pro české prostředí se staly bezmála závazné interpretace *J. Dobiáše (1964, 75)*: „Kolem středu I. století př. n. l. jest území sídel markomanských, Markomannis, hledat někde v rozsáhlé oblasti, jejíž horizontální osou byl horní a střední tok řeky Mohanu. V těsném jejich sousedství na severu, a to až k lesu Bacenis (Harz či Vogelsberg nebo Hohe Rhön?), který je dělil od Cherusků, měli, jak se zdá, svá sídla jejich nejbližší příbuzní, Kvádové.“

A následně (str. 96): „... i Kvádové, kteří byli-li totožní se Svěby v severním Pomohani, vytrhli z těchto sídel patrně asi stejnou dobou jako Markomané a pod novým jménem, odvozeným snad od jejich příslovečné bojovnosti, zaujali nová sídla v povodí řeky Moravy a na východ až k Malým Karpatům ...“

Sídla Markomanů a následně jaksi automaticky i příbuzných Kvádů před jejich příchodem do Čech, resp. na Moravu, se předpokládají na Mohanu na základě interpretací zhruba tří skupin písemných pramenů – Zápisků o válce galské, zpráv Cassia Diona a Tacita o obsazení části někdejšího markomanského území Hermundury, a především textů Flora a Orosia líčících Drusova tažení do Germánie.

Pro umístění obou kmenů k Mohanu slouží Caesarova informace (BG 1,51,2)³², že mezi kmemy, které vtrhly do Galie pod Ariovistovým vedením v r. 58, byli i Markomani a Svěbové. Z jejich účasti se někdy vyvozuje, že Markomani a Svěbové, které někteří badatelé považují za Kvády, žili poblíž či přímo na hranici germánského a galského světa, tedy v blízkosti Rýna. K tomu se někdy využívá i etymologie jména Markomani, tedy lidé žijící na hranici, hraničáři (*Sitzmann – Grünzweig 2008*, 202–203). Ovšem samotná účast na tažení do Galie ještě nedokládá, že všichni jeho účastníci pocházeli z blízkých teritorií. Vždyt mezi Caesarem (BG 1,51,2) jmenovanými kmemy lze nalézt i severogermánské Harudy (*Nierhaus 1966*, 222).

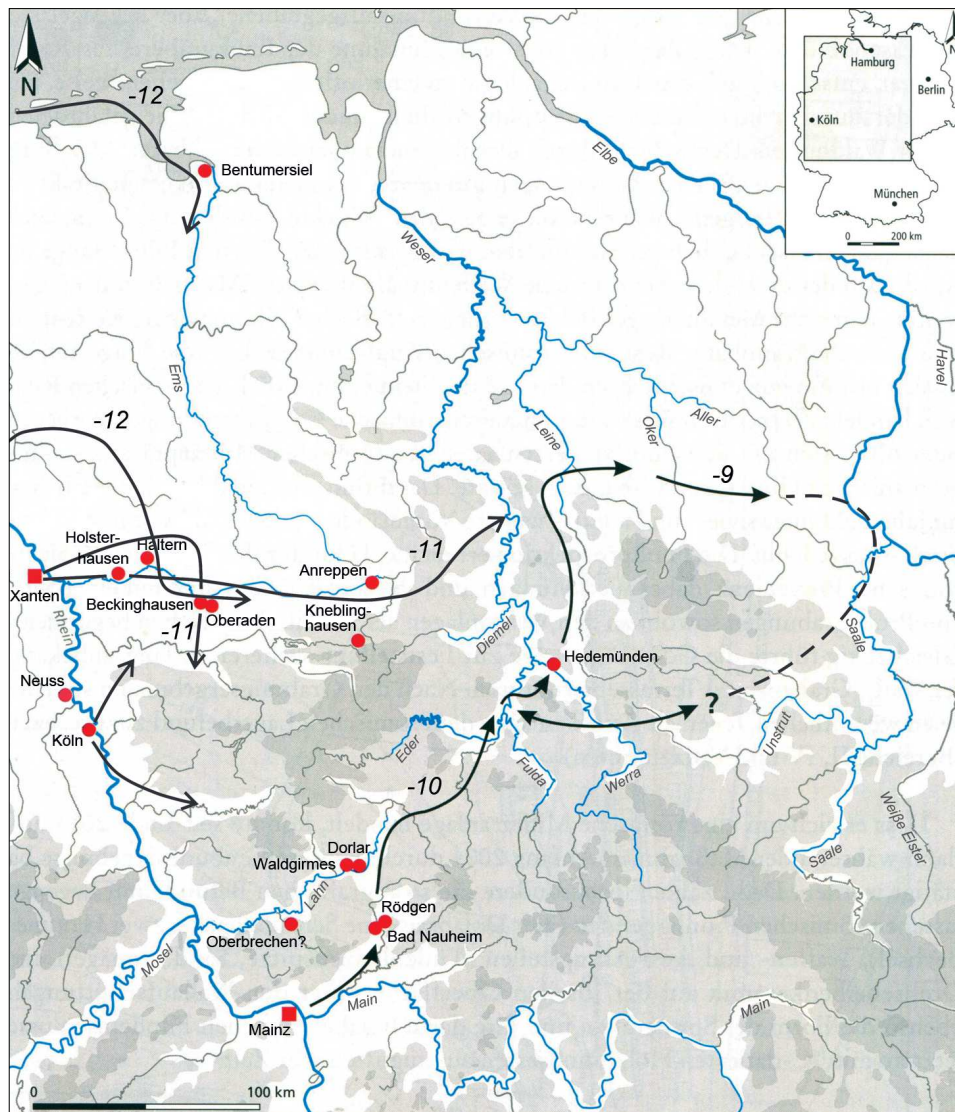
Ze všech germánských kmenů věnoval Caesar ve svém textu nejvíce prostoru právě Svěbům (BG zvláště 4,1–4 a 6,9–10), z jeho zpráv však zřetelně vyplývá, že jejich sídla byla od Rýna dosti vzdálená. Nacházela se až za územími dalších kmenů (např. Ubiů). Jen mlhavě lze rekonstruovat, že by se jejich území mohlo nacházet v severním Hesensku, Durynsku, nebo ještě dále na severovýchod.³³ Caesar při svých taženích za Rýn svěbské území nenavštívil a měl o něm jen zprostředkované informace. V Zápiscích líčí Svěby jako nejsilnější, nejpčetnější a nejmocnější germánský kmen, jenž údajně mohl postavit každoročně až 100 000 bojovníků, kteří přitom představovali zhruba polovinu bojeschopných mužů.³⁴ Proto je jejich přímé ztotožnění s jediným kmenem Kvádů nepravděpodobné, a lokalizovat tak rozsáhlý kmen do severního Pomohani s malým počtem germánských nalezišť vyloučené.

Někdy se soudí, že se Římany poražení účastníci Ariovistova vpádu do Galie usadili poblíž Rýna a při dolním Mohanu. Ani pro to ovšem neexistují v písemných či archeologických pramenech žádné doklady. Na Mohanu lze okolo poloviny 1. stol. př. Kr. pozorovat pouze postupný rozklad laténské civilizace a nanejvýš ojedinělé projevy przeworské kultury (*Meyer 2012*, Abb. 11). Naproti tomu v Durynsku se již před polovinou 1. století př. Kr. začíná przeworská kultura výrazně prosazovat, následně proniká na západ do severního Hesenska a její nálezy lze zaznamenat až na Rýnu (*Rieckhoff 1995*; *Peschel 1997*; *Steidl*

³² „*Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt generatimque constiterunt paribus intervallis – Harudes, Marcomanos, Tribocos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos ...* – Tu teprve Germáni, vidouce nezbytí, vyvedli své sbory z tábora a rozestavili je ve stejných vzdálenostech kmen za kmenem: Harúdy, Markomany, Triboky, Vangiony, Nemety, Eudusie, Suéby ...“ Latinský text převzat z vydání *M. Deissman (Hrsg. 1980)*, autorem českého překladu je I. Bureš (*Bureš et al. ed. 1972*).

³³ *M. Mayer (2012, 63)* správně upozorňuje, že přisoudit caesarovský pojem Svěbové některé skupině archeologických nálezů není možné, neboť se takováto označení mívá svým obsahem, a jsou tudíž nepropojitelná.

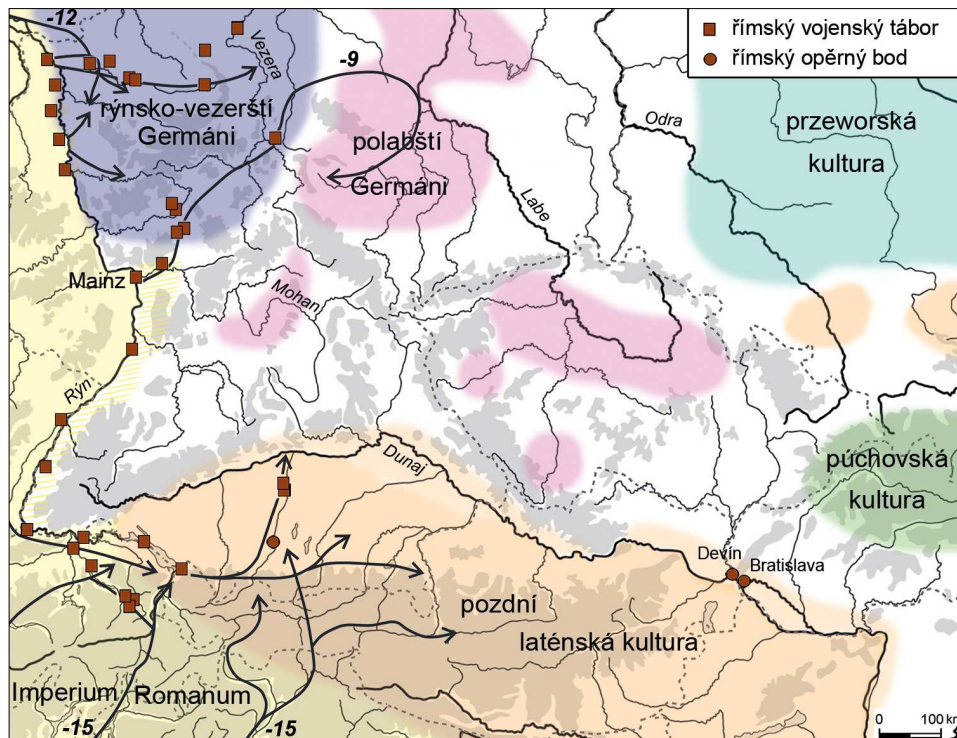
³⁴ Svěbové měli být rozděleni do 100 žup, z nichž každá měla každý rok dodat tisíc bojovníků. Zbylí muži se věnovali hospodářství, přičemž v následujícím roce se s bojovníky vystřídali (Caesar BG 4,1,4–5).

Obr. 10. Drusova tažení za Rýn mezi roky 12 a 9 př. Kr. (dle Grote 2006, upraveno).

Abb. 10. Drusus' Züge hinter den Rhein zwischen den Jahren 12 und 9 v. Chr. (nach Grote 2006, bearbeitet).

2000; Meyer 2009a; 2012; Seidel 2009). Tato kultura se podílela na vzniku großmstedtské kultury, jejíž utváření bylo dokončeno nejpozději v době Caesarova působení v Galii. V každém případě Caesar blíže území Svěbů neurčuje a o teritoriu Markomanů neinformuje vůbec (např. Peschel 1978a, 121). Přesto existuje nemalý počet rekonstrukcí snažících se jejich sídla lokalizovat již v tomto období. Zpravidla se jedná o zpětnou projekci informací odvozených z mladších písemných pramenů (obr. 9).

Obr. 11. Střední Evropa v posledních dvou desetiletích starého letopočtu s vyznačením římských tažení mezi roky 15 a 9 př. Kr.

Abb. 11. Mitteleuropa in den letzten zwei Jahrzehnten der alten Zeitrechnung mit Markierung der römischen Züge zwischen den Jahren 15 und 9 v. Chr.

Za doklad pobytu Markomanů v Pomohani bývá také považována zpráva Cassia Diona (55,10^a,2) o tom, že do jejich někdejšího území usadil římský legát L. Domitius Ahenobarbus Hermundury, která se vztahuje k letům 3 až 1 př. Kr. (Moeller 1984; Kehne 2001c). Tento údaj se následně kombinuje s Tacitovou informací (Germania 41), že spřátelení Hermunduři za jeho časů, tedy téměř o sto let později, jako jediní Germáni smějí volně navštěvovat provincii Raetii.³⁵ Z toho někteří badatelé vyvozují, že sídla Hermundurů, a tedy dříve i Markomanů, se musela nacházet poblíž její severní hranice, tj. někde mezi Dunajem

³⁵ Tacitus Germania 41: „Et haec quidem pars Sueborum in certiora Germaniae porrigitur: propior, ut quo modo paulo ante Rhenum, sic nunc Danuvium sequar; Hermundurorum civitas, fida Romanis; eoque solis Germanorum non ripa commercium, sed penitus atque in splendidissima Raetiae provinciae colonia. Passim et sine custode transeunt; et cum ceteris gentibus arma modo castraque nostra ostendamus, his domos villasque patefecimus non concupiscentibus. In Hermunduribus Albis oritur ... – Tato část suebského území se už ovšem táhne do odlehlejších končin Germánie. Bližší, budu-li nyní sledovat Dunaj, jako jsem dříve sledoval Rýn, je obec Hermundurů, věrná Římanům. Proto jako jediní z Germánů obchodují nejen na dunajském břehu, ale i ve vnitrozemí a v nejskvělejší kolonii raetské provincie. Volně a bez kontroly přecházejí hranice, kudy chtějí, a ačkoli ostatním národům ukazujeme jen své zbraně a vojenské tábory, těmto jsme otevřeli své domy a vily, aniž vyslovili takové přání. V kraji Hermundurů vyvěrá Labe ...“

a Mohanem (*Nierhaus 1966*, 228; zevrubně *Dobiáš 1964*, 81–83 s další lit.; viz též *obr. 11*). Ani tato kombinace antických pramenů směřující události a situace, které od sebe navzájem dělí sto let, však nemůže sídla Markomanů na Mohanu prokázat. Nejenže oba texty Mohan vůbec nezmiňují, ale nadto Tacitus výslovně uvádí, že v zemi Hermundurů pramení nikoliv Mohan, ale Labe, ať již si pod jeho pramenem představoval cokoliv (viz pozn. 5). A nutno dodat, že jestli někde panuje v době působení Ahenobarba ve střední Evropě naprostý nedostatek germánských nálezů a nalezišť, pak je to právě v prostoru mezi Dunajem a Mohanem. Tento způsob argumentace a kombinace zpráv má sice nemálo kritiků, přesto je stále některými badateli užíván (shrnutí s lit. *Kehne 2001c*).

Představa o sídlech Markomanů a následně i Kvádů v Pomohání však vznikla především na základě zprávy Flora (2,30,23 [4,12]), který ji zapsal v první polovině 2. století. Autor vyjmenovává kmeny, které mezi lety 11 a 9 př. Kr. (*Dobiáš 1964*, 77; *Timpe 1978*, 125; *Wolters 2008*, 45) porazil římský vojevůdce Drusus: „*Missus in eam provinciam Drusus primos domuit Usipetes, inde Tencteros percucurrit et Catthos. Nam Marcomannorum spoliis et insignibus quendam editum tumulum in tropaei modum excoluit*“ – Drusus vyslaný do této provincie porazil napřed Usipety a potom prolétl přes Tenktery a Katthy. Z ukořistěné markomanské výzbroje a jejich standart vybudoval na jednom kopci tropaeion.³⁶ Stejně líčí na počátku 5. století události P. Orosius (6,21,15), který ještě dodává, že porážka Markomanů se blížila vyhlazení celého kmene. V obou případech se jedná o zprávy pozdní, avšak někteří badatelé se domnívají, že oba autoři čerpali z nedochované CXLII. knihy T. Livia, tedy současníka popisovaných událostí (srov. např. *J. Dobiáš 1964*, 87–88; podobně *Timpe 1978*, 125).

Původcem myšlenky o sídlech Markomanů v Pomohání je nejspíše francouzský jezuita Aegidius Bucherius, který ji včetně citace obou antických autorů zveřejnil již v roce 1656. Ke svému závěru dospěl jednoduše tak, že předpokládal, že Drusus při své výpravě vyrazil od dolního Rýna a postupoval po jeho pravém břehu víceméně stále na jihovýchod. Bucherius proto řadil tímto směrem i hypotetická území zmiňovaných kmenů, a protože poslední v řadě jsou uvedeni Markomani, dospěl k názoru, že se jejich území nacházelo při Mohanu (*Bucherius 1656*, 38). Tento Bucheriův pracovní postup i jeho výsledek následně akceptovaly celé generace badatelů (podrobně s literaturou viz *Salač 2013*). Vzhledem k úzkému sepětí Markomanů s Kvádý se časem vztáhl i na ně.

Jiné historické prameny využitelné pro umístění Markomanů a Kvádů k Mohanu neexistují, a proto se již v r. 1978 významný historik starověku *D. Timpe (1978, 125–126)* podíval, odkud se bere v moderní literatuře jistota, se kterou se území Markomanů (a Kvádů) klade do Pomohání, zvláště když antické zprávy popisující Drusovy výpravy se o něm vůbec nezmiňují. Že soudobé antické prameny o Markomanech a Kvádech na Mohanu opravdu

³⁶ Latinský text dle *Herrmann (Hrsg. 1991, 178)*; český text dle *Mouchová (2013, 304)*. Poznámka – dříve se Florovo dílo dělilo do čtyř knih, dnes převládá rozdělení do knih dvou, proto jsou v textu uvedeny dva druhy citace, podobně jako v českém překladu *B. Mouchové* (srov. *Herrmann Hrsg. 1991, 538*). *E. Droberjar (2008, 576)* nesprávně uvádí, že Drusus porazil Markomany, Usipety, Tenktery, Chatty a k tomu ještě Cherusky, Svěby a Sugambry na jednom místě. Odvolává se na citovaná místa u Flora a Orosia, z nichž je však zřejmé, že šlo o několik střetnutí na různých územích. Kromě toho se předpokládá, že ke střetům došlo v různých letech (*Timpe 1978, 125*). Také Droberjarova poznámka na témže místě, že *P. Kehne (2001a, 292)* lokalizuje sídla Markomanů do severovýchodního Hesenska či západního Durynska vzhledem k poloze naleziště Grobromstedt, je mylná a vznikla chybným čtením Kehneova textu.

neinformují, je zřejmé i z faktu, že název této řeky se v písemných pramenech na přelomu letopočtu vůbec neobjevuje! Poprvé je uveden až ve 40. letech 1. století u Pomponia Mely (3,3,30) a ve všech antických pramenech je zmíněn všehovšudy pouze sedmkrát (Steidl 2007, 81–85). To nepochybně odráží i malý zájem Římanů o Mohan i celé Pomohání.

V současné době panuje v lokalizaci sídel obou kmenů v 1. století př. Kr. v odborné literatuře paradoxní situace. Nadále se zcela běžně uvádí, že Markomani a Kvádové před odchodem do Boiohaema žili v Pomohání (citace viz výše v textu)³⁷, avšak žádná dnešní rekonstrukce ani jednoho z Drusových tažení neodpovídá Bucheriově představě pochodu od dolního Rýna do oblasti Mainfranken. Ostatně dnes zastávané lokalizace území Usipetů, Tenkerů a Chattů ani takovouto rekonstrukci průběhu tažení neumožňují (*obr. 10*; srov. např. Krüger Hrsg. 1988, Abb. 62; Raetzel-Fabian 2001, Abb. 262; Dreyer 2007, Abb. 1; Grote 2006, Abb. 1; 2012, Abb. 320; Wolters 2006, Abb. 3; 2008, Abb. 2; Moosbauer 2009, Abb. 4, Johne 2012, Abb. 6). Původní Bucheriovův postup užitý při umístění Markomanů na Mohan tedy dnes pochopitelně neplatí, avšak jeho výsledek ano, a Markomani (a Kvádové) na Mohanu nadále patří k axiomům evropského bádání o době římské.

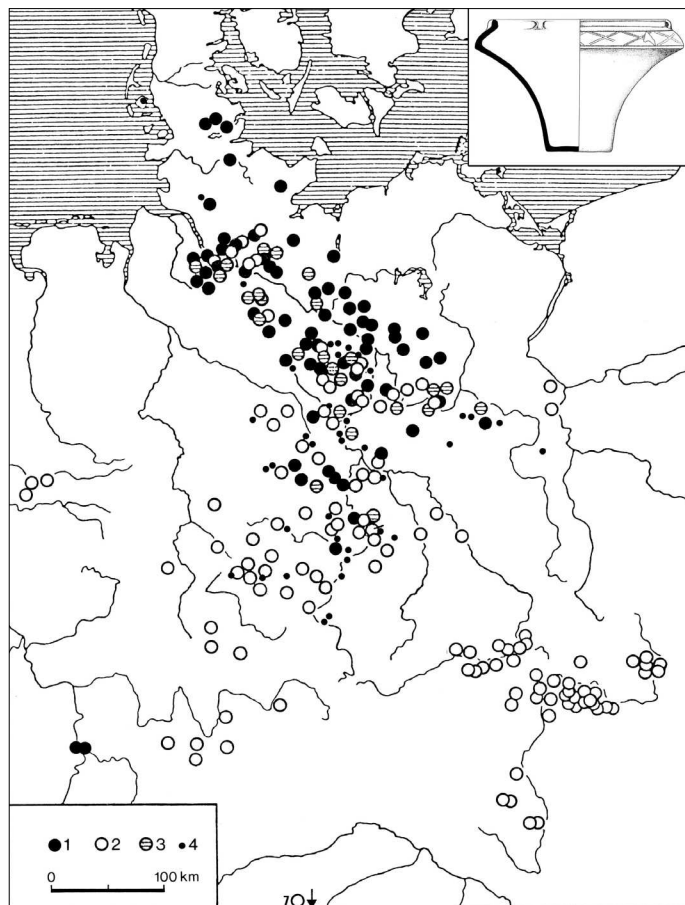
6.3.2. Archeologické prameny a jejich interpretace

Na základě písemných pramenů tedy nelze území Kvádů ani Markomanů před jejich příchodem do Čech lokalizovat. Pokusme se využít prameny archeologické. Vyjdeme při tom z následujícího úsudku: jestli Kvádové v Čechách sídlili již před příchodem Markomanů, tedy před posledním desetiletím starého letopočtu, museli užívat artefakty großromstedtské kultury. Z toho zároveň vyplývá, že do České kotliny museli přijít z oblastí, kde byla tato kultura rozšířena. V úvahu tedy připadají rozsáhlé oblasti severozápadně od Čech: Duryňsko, Posálí a střední Polabí, ale i střední Pomohání (*obr. 11*; např. Peschel 1978a; 1997; Völling 1995; 2005; Meyer 2009a, 202–216).

Zdálo by se tedy, že tezi o Markomanech a Kvádech v Pomohání před jejich příchodem do Čech lze přece jen dobře spojit s archeologickými prameny. Problém však spočívá v jejich množství a datování. Z oblastí podél Mohanu je především nutné vyloučit nejen dolní Pomohání, kde se großromstedtská kultura nevyskytuje (Meyer 2012), ale i končiny při horním toku, které zůstávaly již od doby halštatské liduprázdné. S nalezišti této kultury se lze setkat pouze v nížinách středního Pomohání a v oblasti zvané Grabfeld na Franské Sále. Jde tedy přibližně o oblast zvanou Mainfranken o rozloze zhruba 7000 km² se zhruba šedesátkou großromstedtských nalezišť (Pesček 1978; Rosenstock 1986; Völling 1995; Grasselt et al. Hrsg. 2009, 199–203). Představa, že by právě odtud vyrazili současně Markomani a Kvádové a naráz osídlili Čechy a Moravu, je tak nereálná. A to nemáme na mysli jen skutečnost, že na Moravě není großromstedtská kultura vůbec doložena.

Několik desítek malých sídlišť na Mohanu nemohlo poskytnout tolik kolonistů, kteří by dokázali osídlit podstatně větší území České kotliny, kde je dnes k dispozici téměř

³⁷ Zarážející je, že někteří badatelé nejenže při tom ignorují archeologické poznatky, ale dokonce jako doklad takového tvrzení uvádějí citace (včetně našeho místa u Strabona), které je vůbec nemohou doložit, ba přímo mu odporují – např. K. Tausend (2009, 93): „Der überwiegende Teil der am Main ansässigen Sueben (d.h. wohl der Markomannen und Quaden) zogen jedoch unter der Führung des Marbod nach Böhmen und Mähren ab“⁴⁵, wo nach der Abwanderung der vormalig dort sitzenden keltischen Boier wohl keine große Besiedlungsdichte mehr vorhanden war ...“ – ⁴⁵Vell. 2,108,2 und Strab. 7,1,3.

Obr. 12. Rozšíření großromstedtských situl ve střední Evropě. 1 – časné tvary; 2 – pozdní tvary /plaňanské poháry; 3 – časné a pozdní tvary; 4 neurčeno; dle Völling 1995.

Abb. 12. Verbreitung der Großromstedter Situlen in Mitteleuropa. 1 – frühe Formen; 2 – späte Formen /Plaňany-Becher; 3 – frühe und späte Formen; 4 nicht bestimmt; nach Völling 1995.

300 nálezů (*Droberjar 2006a*, s doplňky).³⁸ A to ani v případě, že by Pomohani opustili nejdříve Kvádové a na konci starého letopočtu Markomani. Že by se na tak malém území tísnily po polovině posledního století př. Kr. dva kmeny, jejichž počet příslušníků by zhruba za dvě generace dosáhl řádu mnoha desetitisíců³⁹ a kteří by za další generaci dokázali osídlit i Moravu a jihozápadní Slovensko, je více než nepravděpodobné (*obr. 7; 11; 12*). Domnívám se, že takovéto představy je nutné definitivně opustit a hledat jiná řešení.

Expanze großromstedtské kultury, která hustě pokryla Českou kotlinu od Ústecka po Českobudějovicko, nemohla vycházet z řídké obydlené periferie této kultury v Pomohani,

³⁸ Oblast Mainfranken skýtá 5946 km² osídlitelného území s nadmořskou výškou do 400 m, Česká kotlina 18 570 km² (za výpočet děkují K. Göbel z Centra pro baltskou a skandinávskou archeologii ve Šlesviku).

³⁹ Velleius Paterculus (2,109,2) uvádí zhruba k roku 6 po Kr., že Marobud měl k dispozici 75 000 pěších bojovníků a 4000 jezdců, tedy dospělých, kteří by se museli narodit ještě v Pomohani. To se zdá být nemožné, i když vezmeme do úvahy, že může jít o nadnesená čísla a že se mezi Marobudovými bojovníky mohli nacházet potomci domácích Keltů či Kvádové z předchozí migrační vlny atd.

ale z jejích centrálních oblastí při středním Labi, Sále a Unstrutě, kde je hustota großromstedtských nalezišť několikanásobně vyšší (*Peschel 1978a*, 148–149; 1997; *Völling 1995*, 79; *Rosenstock 1986*, Abb. 1; *Seidel 2006*; *Meyer 2009a*). Archeologické nálezy dokládají, že tyto oblasti byly nadto již tradičně vystaveny trvalému tlaku ze severu, z dolního Polabí a Jutského poloostrova (*obr. 12*). I proto mohlo na středním Labi a v Posáli docházet k relativnímu přelidnění, které vyvolávalo migrace dále na západ, jih, a nejspíše i na jihovýchod do Čech, jež mohly využít spojení, které vytvořila předchozí przeworská kultura (*Rieckhoff 1995*; *Steidl 2000*; *Meyer 2009a*, 144–201; *Salač – Kubálek 2015*, 63–65).

Směrem na západ do Hesenska se však großromstedtská kultura výrazněji neprosadila a její typické projevy jsou zde zcela ojedinělé (*Meyer 2009a*; 2009b; 2012). Důvodem je zřejmě odpor domácích germánských kmenů, které ani neměly kam ustoupit, neboť římská říše tehdy již posunula své hranice až na Rýn. Naproti tomu v Pomohani a v Čechách s rozkládající se laténskou kulturou a řídkým osídlením tato kultura na odpor nenarazila. Je tedy zajímavé, že se na Mohanu nerozvinulo intenzivnější osídlení a großromstedtská kultura neexpandovala dále na jih k Dunaji (*Steidl 2004*; 2009; *Frank 2009*). Ani zde by zřejmě nenarazila na výraznější keltskou obranu, a nadto by se i zde shledala se svými przeworskými předchůdci v podobě tzv. südstbayerische Gruppe, která měla dorazit do Dolního Bavorska z Durynska či Posáli v předcházejícím období (*Rieckhoff 1995*). Nejvýrazněji se ovšem großromstedtská kultura prosadila v Čechách, kde její nositelé našli dezorganizované a prořídilé domácí keltské obyvatelstvo, což jim umožnilo ovládnout celou zemi.⁴⁰ Zároveň zde noví kolonisté ještě našli v použitelném stavu původní keltskou infrastrukturu – nezarostlé pastviny a pole, komunikace, nadále přístupné zdroje surovin atd., což výrazně usnadnilo hospodářský růst a umožnilo prosperitu nového osídlení (podrobně *Salač 1995*; 1996).

Expanze großromstedtské kultury tedy nejspíše vycházela právě z Durynska, Posáli a středoněmeckého Polabí. Na její průběh a směr existují dva protichůdné názory. *Th. Völling (1995, 78–80)* se domnívá, že ještě na sklonku své starší fáze⁴¹ překročila Durynský les směrem na jih a obsadila horní tok Franské Sály. Do vlastního Pomohani pak dorazila až o něco později (*Zeitgruppe 2*), neboť zde nálezy z nejstaršího období chybějí, stejně jako v Čechách. Z toho autor vyvozuje, že se její nositelé objevují na Mohanu a v Čechách přibližně ve stejnou dobu. *Th. Völling* při tom nepochybuje, že großromstedtská kultura dorazila do Čech z Durynska právě přes Pomohani. Opačný názor zastává *K. Peschel (1978a, 146–148, 174)*, který předpokládá, že expandovala z Posáli přímo do Čech, a teprve odtud pronikla do Pomohani. Nejpravděpodobnější je, že tato kultura expandovala oběma směry současně. Ostatně častěji zmiňované spojení podél Ohře a Mohanu, kterým se migrace měla uskutečnit, v tomto období, stejně jako v předchozí době laténské, neexistovalo (*Salač 2009*).

Ani jeden ze zmiňovaných názorů nemohou nálezy jednoznačně doložit, neboť je nelze datovat s potřebnou přesností ani spolehlivě určit jejich původ a směry šíření. Pro zodpovězení otázky, zda Kvádové a Markomani dorazili do Čech z Pomohani, ostatně není důležité,

⁴⁰ Představa (*Kysela – Miličková – Danielisová 2016*, fig. 2), že ve druhé polovině 1. stol. př. Kr. v Čechách výrazně prořídlo osídlení, je chybná metodicky (srovnává nestejně dlouhá období), a především obsahově, neboť odporuje současným archeologickým zjištěním o počtech nalezišť großromstedtské kultury (srov. např. *Völling 2005*; *Droberjar 2006a*; 2006b).

⁴¹ Tzv. *Zeitgruppe 1*, resp. přechodná fáze 1/2, dle pohřebišť v Großromstedtu (*Peschel 1991*; 1999).

který z nich je správný. Oba se totiž shodují v tom, že se großbromstedtská kultura objevila na Mohanu i v Čechách současně či s archeologicky nezachytitelným odstupem několika málo let. V absolutní chronologii se jedná zhruba o počátek druhé poloviny 1. století př. Kr. (např. *Peschel 1991; 1999; Völling 1995; 2005*). I když nechybějí úvahy o vyšším absolutním datování (*Rieckhoff 1995; Droberjar 2006a; 2006b*)⁴², je zřejmé, že když v Pomohani nejstarší stupeň této kultury chybí, pak zde pro její existenci zbývají zhruba čtyři desetiletí. I tento velmi krátký časový úsek vylučuje, že by se germánské osídlení na Mohanu přirozeným rozrodem natolik zmnožilo, že by pouze odtud mohly vyrazit dvě hlavní vlny kolonizující celé Čechy, případně měnící jejich mocenské poměry – první kvádská a druhá markomanská.⁴³ Je také otázkou, zda se jednalo o dobře zorganizované jednorázové přesuny, jak naznačují písemné prameny u Markomanů, či o déle trvající postupné stěhování většího počtu lidí, které by připadalo v úvahu spíše v prvním případě.

První vlnu germánské migrace do Čech lze archeologicky doložit. Vycházela z oblastí severně od Durynského lesa a Krušných hor, kde je také nutno hledat někdejší sídla Kvádů. Tato migrace není v písemných pramenech zachycena, neboť se odehrála v době, kdy se střední Evropa ještě nacházela mimo zájem antických autorů. S druhou migrací, kterou představuje příchod Marobudových Markomanů a příslušníků dalších kmenů, je tomu přesně naopak. Máme ji historicky doloženou, díky písemným pramenům ji můžeme i relativně přesně datovat, ale nejsme schopni ji zachytit pomocí archeologických nálezů. *E. Droberjar (2008, 578)* správně upozornil, že hmotnou kulturu Markomanů je možné identifikovat až v Čechách, a to až od stupně Ř B1, tedy zhruba od počátku našeho letopočtu. Nutno ovšem doplnit, že tato kultura nebyla vlastní pouze Markomanům, a to ani v Čechách, kde Strabón zmiňuje ještě Kolduje/Kvády a příslušníky dalších kmenů. Ostatně je jisté, že Markomani disponovali již předchozí großbromstedtskou kulturou. Bohužel však nevíme, zda do Čech dorazili s artefakty jedné či druhé archeologické kultury⁴⁴, neboť jejich příchod spadá do období proměny jedné v druhou (k hmotné náplni viz *Droberjar 2006a; 2006b; Salač 2008* s další lit.). Ostatně lze předpokládat, že se obě kultury časově překrývaly, tedy že se artefakty obou kultur užívaly po nějaký čas souběžně (*Salač 2006; 2009*). Ani s jednou z obou kultur však Markomani nemohli vyrazit do Čech pouze z Pomohani, neboť by jich muselo být nutně velmi málo k ovládnutí celé země. Vždyť v celém Pomohani lze na samý počátek stupně Ř B1, kam nyní *E. Droberjar* klade Marobudův příchod, datovat pouhých pět či šest hrobů ze tří velmi malých pohřebišť (*Völling 2005, 13–14; Droberjar 2008, 577–578, 582*).⁴⁵

⁴² Na tomto místě není možné zabíhat hlouběji do problematiky chronologie závěru doby laténské a počátku doby římské. V tomto příspěvku pracujeme s relativní a absolutní chronologií, jak byla navržena v poslední syntéze starší doby římské v Čechách (*Salač 2008, 37–41*).

⁴³ Označení obou migrací je nutno chápat pouze jako orientační a provokující k diskusi, neboť žádná z nich jistě nebyla „etnický“ čistá, a zvláště o první z nich máme jen velmi mlhavé představy.

⁴⁴ Dříve se příchod Marobuda do Čech ztotožňoval s příchodem großbromstedtské kultury. Na vyšší datování této kultury i časnější zánik kultury laténské reagoval *E. Droberjar (1999a; 1999b; 2000; 2006a; 2006b; 2008)* hypotézou, že Marobud dorazil do Čech až s kulturou počínajícího stupně Ř B1 vlastní doby římské (k problematice *Salač 2009*).

⁴⁵ *Droberjarem* na tomto místě uváděné pohřebiště Hatzfeld-Lindenhof (*Seidel – Soares da Silva 2001*) se nachází na horním toku říčky Eder v podhůří Rothaargebirge na severozápadní hranici Hesenska a nekropole Bebra (*Pinkert 1998*) leží na říčce Wipper jižně od Harzu v severním Durynsku. Obě naleziště tedy nemají s Pomohanim nic společného.

6.3.3. Římané v Pomohani

Ještě jeden aspekt je nutno vzít při přesunu Markomanů do Čech v úvahu. Dle písemných pramenů jejich stěhování způsobil tlak Římanů, tedy především vojenská porážka od Drusa v r. 10 či 9 př. Kr. (Florus 2,30,23 [4,12]; Orosius 6,21,15). Velleius Paterculus (2,108,1–2; 2,109,3–5) výslovně uvádí, že Marobud se rozhodl odejít se svými lidmi z dosahu římské moci, a proto se usadil v zemi obklopené Hercynským lesem, která se nazývá *Boiohaemum*.⁴⁶ I tyto zprávy vlastně svědčí proti obvyklému předpokladu, že Marobud přišel do Čech z Pomohani. Římský vliv se totiž projevoval jen na dolním toku Mohanu, kde již v roce 13/12 př. Kr. nechal Drusus postavit přímo proti jeho ústí do Rýna tábor *Mogontiacum* určený hned pro dvě legie. Tábor se stal významným opěrným bodem ve středním Porýní a východiskem snah o získání území východně od Rýna.

Výboje Říma byly na přelomu letopočtu úspěšné, za Rýnem ovládal značnou část oblasti Wetterau i povodí Lahnu (*obr. 9*), kde byly zakládány nejen vojenské tábory, ale i civilní města, jak dosvědčují objevy ve Waldgirmes (např. *von Schnurbein 2006; Becker 2008; Ruffing – Becker – Rasbach Hrsg. 2010; Becker – Rasbach 2015*). Tento prostor však ne náležel ani ke großromstedtské kultuře, ani k pozdější kultuře tzv. polabských Germánů (*Meyer 2012*), které byly Markomanům vlastní, proto sem jejich sídla před tažením do Čech nelze klást.⁴⁷ Ostatně Wetterau i severní Hesensko vykazují značnou stabilitu a kontinuitu původního domácího osídlení (*Seidel 2009*), které bývá tradičně spojováno s kmenem Chattů (shrnutí srov. *Becker 1992; Raetzel-Fabian 2001*).

Ani písemné, ani archeologické prameny nedokládají, že by se Římané před zlomem letopočtu snažili pronikat proti proudu Mohanu směrem na východ, dle všeho neměli o tuto oblast zájem. D. Timpe to vysvětluje tak, že primárním cílem Římanů nebylo obsazovat území, ale porážet nepřátele, kterými se cítili být ohroženi nebo je považovali za příliš silné. A právě na středním a horním Mohanu takový nepřítel chyběl. Nemluví o něm ani písemné prameny a nevýrazné germánské osídlení jej také doložit nemůže (*Pietsch – Timpe – Wamser 1991*, 313). Absence zpráv o Mohanu v písemných pramenech tuto situaci potvrzuje (*Timpe 1978; Pietsch – Timpe – Wamser 1991*). Žádné z Drusových germánských tažení do středního Pomohani nesměřovalo (*Timpe 1978; von Schnurbein 2006; Steidl 2004; 2009*). Drusus zde tedy nemohl v r. 10/9 př. Kr. Markomany porazit. Tamní nepočetné germánské obyvatelstvo bezpečně oddělené od Římanů na Rýně a dolním Mohanu liduprázdnými a obtížně přístupnými pohořími Odenwaldu a Spessartu tak nemělo důvod cítit se natolik ohroženo, aby mělo potřebu vybrat si za svého vůdce Marobuda a uchýlit se do České

⁴⁶ *Maroboduus ... sed certum imperium vimque regiam complexus animo statuit avocata procul a Romanis gente sua eo progredi, ubi cum propter potentiora arma refugisset, sua faceret potentissima. Occupatis igitur, quos praediximus, locis finitimos omnis aut bello domuit aut condicionibus iuris sui fecit.* – (Maroboduus) se rozhodl odejít se svým lidem daleko od Římanů a odsunout se tam, kde se stane vojensky nejsilnějším, jen co se tam vymkne z dosahu jejich válečné převahy. Když tedy obsadil ono zmíněné území, všechny své sousedy buď porazil, nebo si je připojal smlouvami (Velleius Paterculus 2,108,2).

⁴⁷ Na dolním Mohanu a v dalších oblastech Hesenska se sice na keramice objevují tzv. fasetované okraje, které zde bývají považovány za kulturní projevy ze středoněmeckých oblastí, avšak typické tvarové a výzdobné prvky großromstedtské a polabské keramiky zde chybějí (situly /tzv. plaňanské poháry/, linie doprovázené drobnými vpichy, výzdoba radélkem apod.). Nelze rovněž zapomenout, že zvyk opatřovat nádoby fasetovanými okraji sem přinesla již przeworská kultura v první polovině posledního století př. Kr. a zřejmě od té doby je místní obyvatelstvo užívalo. Pozdější jednoznačné prvky z oblasti polabských Germánů na keramice ani kovových artefaktech pozorovat nelze (*Meyer 2009b*).

kotliny. Naopak, římské výboje vždy mířily od soutoku Rýnu s Mohanem na sever a severovýchod do hustě osídlených oblastí Wetterau a dále k Labi (*obr. 9–10*; např. *Grote 2006; von Schnurbein 2006; Wolters 2008; Moosbauer 2009*). Právě proto bylo tehdy Labe, a nikoliv Mohan, „řekou známou a proslulou“, jak zaznamenal Tacitus (*Germania 41*), byť o tom, zda se skutečně mělo stát hranicí impéria, se dodnes mezi historiky vedou živé spory (shrnutí viz *Salač 2009*).

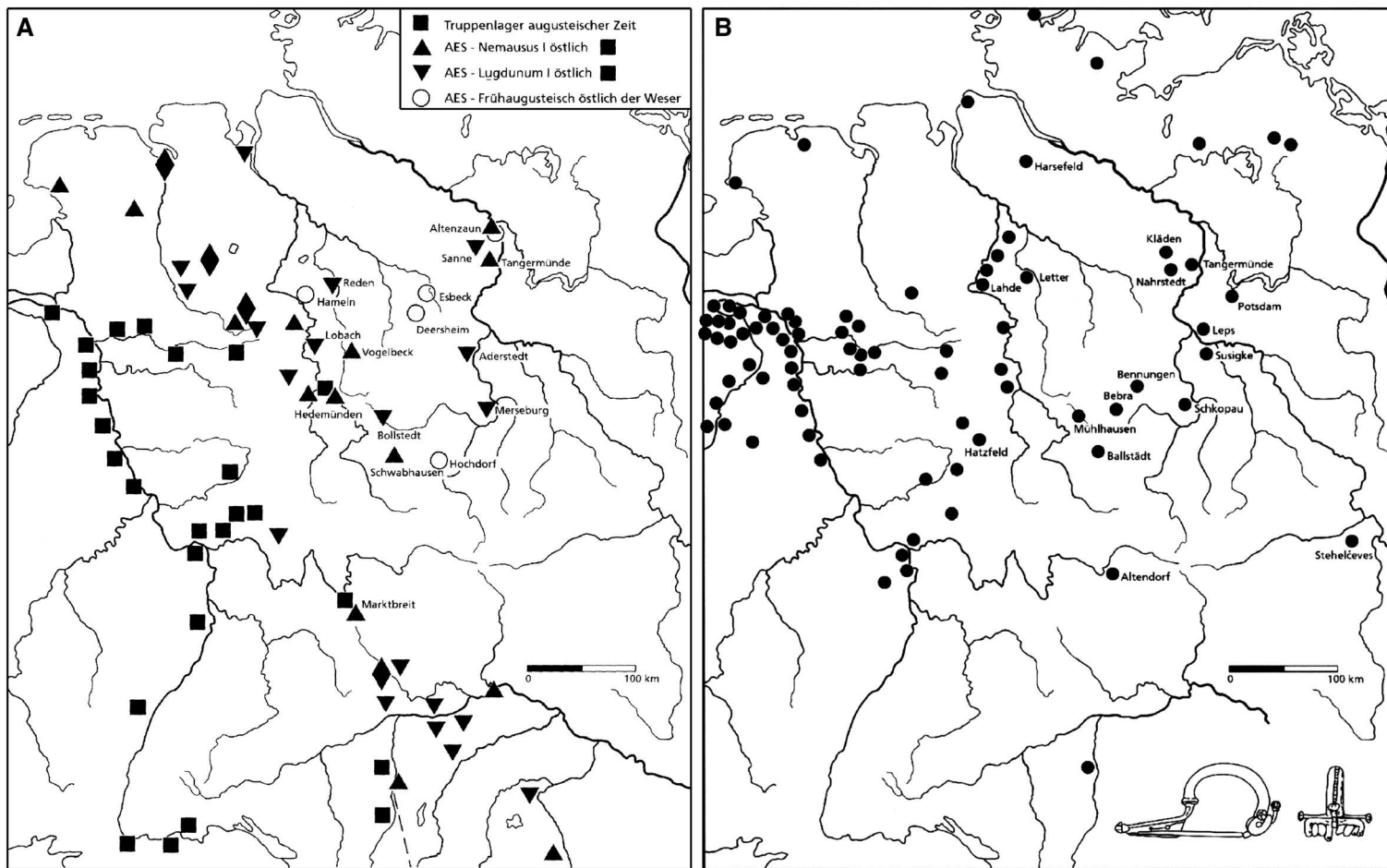
Jen pro úplnost dodejme, že Římané neohrožovali Germány na Mohanu ani od jihu z Podunají, neboť na přelomu letopočtu nebyli pevně uchyceni ani na samotném Dunaji, natož aby jej překročili. Jedinou stopou dokládající římskou vojenskou přítomnost na Mohanu tak představuje sotva dokončený a vojskem nikdy neobsazený tábor u Marktbreitu, zbudovaný ovšem až po změně letopočtu (*obr. 7*). Často se uvažuje, že byl zřízen v souvislosti s tažením proti Markomanům v *Boiohaemu* v roce 6. Část badatelů jej však považuje až za pozdější projev Varrovy iniciativy vybudovat zde strategický bod, který by umožňoval zkrátit spojení mezi Raetií a Germanií Superior, případně umožňoval výpady do Durynska z jihu (*Pietsch – Timpe – Wamsler 1991; Kehne 2006a; Salač 2009; Steidl 2009*). Po porážce v Teutoburském lese byl ovšem s těmito snahami konec, a střední i horní Pomohání nebylo k římské říši nikdy připojeno (*Steidl 2007*).

6.3.4. Římané a Germáni severně od Durynského lesa

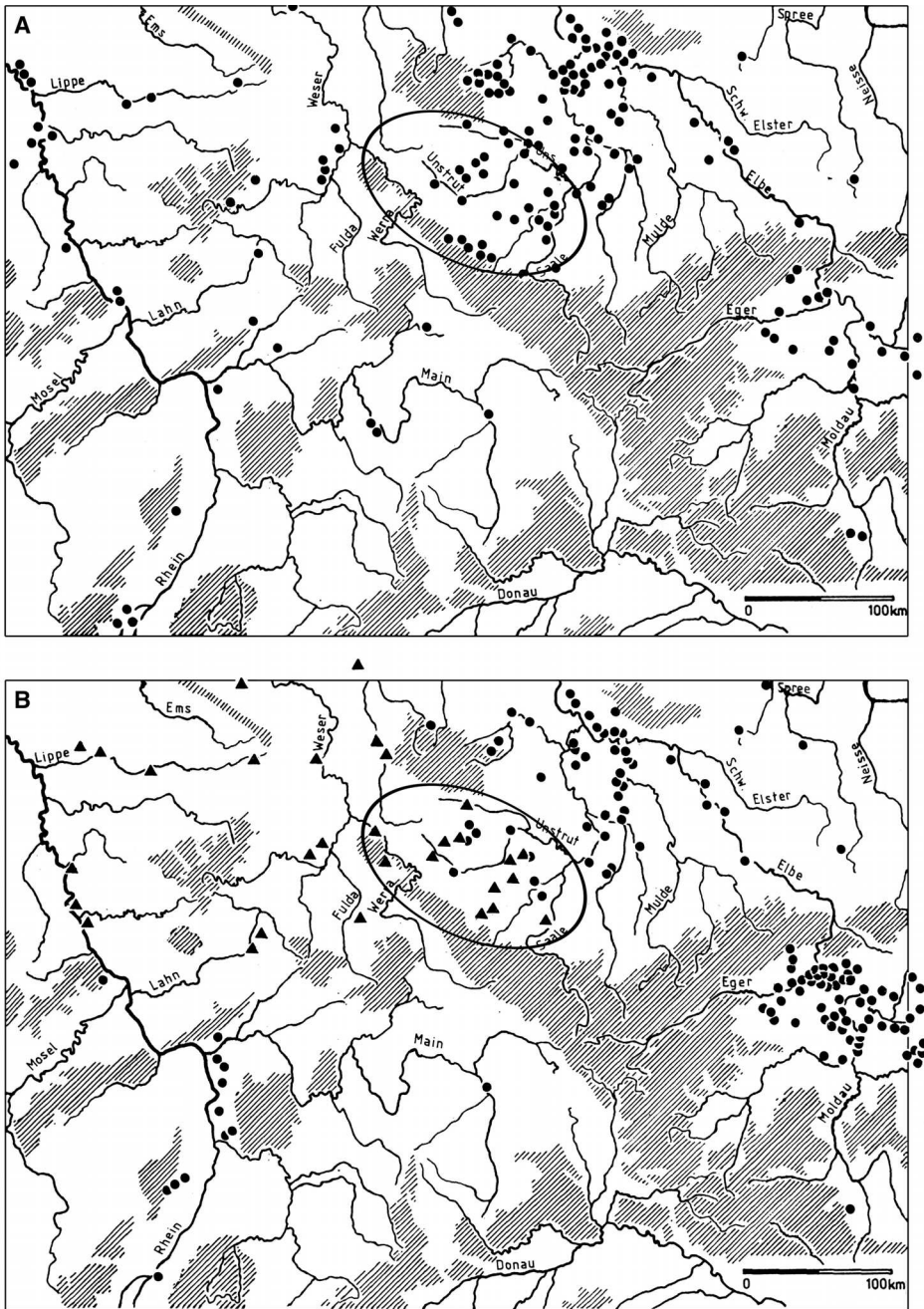
Se snahou Říma dosáhnout Labe a porazit tamní silné germánské kmeny, tedy s Drusovými taženými do severního Hesenska a v roce 9 př. Kr. k Labi, souvisí vojenský tábor u Hedemünden a další římské opěrné body v oblasti při soutoku Werry a Fuldy (*obr. 10; Grote 2006; 2012, 301–313, Abb. 320*). Přítomnost římských vojáků v okolí Harzu dokládá i stále rostoucí počet nalézáných římských předmětů. Významné jsou především drobné římské mince a vojenské spony, které lze s pobytem vojska spojovat, a jejichž naleziště sahají od středního Rýna ke střednímu Labi (*obr. 13; Peschel 2009; Richter 2016*). Tyto nálezy ukazují, že právě v oblastech severního Hesenska, a především Durynska a Saska-Anhaltska se tamější početné germánské obyvatelstvo mohlo cítit ohroženo římskou mocí, což mohlo vyvolat potřebu odstěhovat se z jejího dosahu. I tyto skutečnosti naznačují, že Markomani vyrazili nejpravděpodobněji z prostoru mezi Durynským lesem a Harzem. Při přesídlování do Čech přes Posálí se také mohli k Markomanům nejnázve připojit příslušníci dalších kmenů zmiňovaní u Strabóna. Na cestě z řídce osídleného Pomohání přes liduprázdné Smrčiny by něco podobného možné nebylo.

Přesuny Kvádů a posléze Markomanů do Čech jistě znamenaly ve výchozích oblastech značný odliv obyvatel. Podívejme se proto, zda je v prostoru severně od Durynského lesa možné pozorovat v desetiletích okolo přelomu letopočtu nějaké změny ve struktuře osídlení. V době po polovině 1. století př. Kr. nelze v oblasti großromstedtské kultury shledávat v organizaci či hustotě sídlišť výrazné proměny, které by východisko kvádské migrace prozrazovaly. Nezdá se, že by v některém regionu ve druhém stupni großromstedtského horizontu výrazně ubylo obyvatel (*obr. 14A; Peschel 1997; Meyer 2009a*). Naproti tomu na konci 1. čtvrtiny 1. století po Kr. obsazuje západ Durynska a o něco později i střední Pomohání⁴⁸ nové obyvatelstvo ze západu s kulturou tzv. rýnsko-vezerských Germánů

⁴⁸ Mapa K. Peschela (*obr. 14*) zachycuje pouze hrobové nálezy, proto průnik této kultury k Mohanu neodráží.

Obr. 13. Nálezy drobných římských mincí (A) a bronzových spon Almgren 22a (B) na územích východně od Rýna (dle *Peschel 2009*).
 Abb. 13. Funde kleiner römischer Münzen (A) und Bronzefibeln Almgren 22a (B) im Gebiet östlich des Rheins (nach *Peschel 2009*).

Obr. 14. Pohřebiště stupňů Ř A (A) a Ř B1 (B) v západní části střední Evropy (kolečko – polabští Germáni, trojúhelník – rýnsko-vezerští Germáni; dle Peschel 1997, upraveno).

Abb 14. Gräberfelder der Stufen RKZ A (A) und RKZ B1 (B) im westlichen Teil Mitteleuropas (Kreis – Elbgermanen, Dreieck – Rhein-Weser Germanen, nach Peschel 1997, bearbeitet).

(obr. 14B; Steidl 2004; Peschel 1997). Tuto skutečnost by bylo možné vysvětlit tak, že právě odtud byli v posledních letech starého letopočtu vypuzeni Markomani. Jejich území v dosahu svého vojenského tábora v Hedemünden pak Římané udržovali pro svou bezpečnost prázdné, což mohlo vyhovovat i Germánům v durynském vnitrozemí. Tento stav však zřejmě skončil po roce 16, kdy Římané definitivně rezignovali na území za Rýnem a ztratili nad zdejším prostorem kontrolu. Nové situace zřejmě využili tzv. rýnsko-vezerští Germáni, kteří uvolněný prostor obsadili. Polabští Germáni, zaujatí tehdy obsazováním nových oblastí na jihovýchodě (Vanniovo království), území mezi Harzem a Durynským lesem nebránili či neubránili.⁴⁹

Ke změnám v osídlení západního Durynska jistě přispěly i samotné akce římské armády, počínaje Drusovými taženími v letech 10 a 9 př. Kr. A i když přesně neznáme průběh tažení Domitia Ahenobarba k Labi uskutečněného někdy mezi lety 3 a 1 př. Kr., je velmi pravděpodobné, že opětovně postihlo Durynsko. Nasvědčovala by tomu již zmiňovaná zpráva Cassia Diona (55,10^a,2) o tom, že tento vojevůdce tehdy přesídlil Hermundury na území uvolněné odchodem Markomanů (srov. např. Johne 2006, 120–127; 2012). Neklid a obavy obyvatel Durynska mohly vzbudit i Tiberiovy výpravy k Labi uskutečněné v letech 4 a 5, z nichž ta první mohla dosáhnout právě až do severního Durynska (Kehne 2008). Při vojenských výpravách docházelo nepochybně k plenění osad i k násilným deportacím obyvatel. Suetonius (Augustus 21,1) uvádí násilné přesídlení Sugambrů a Svěbů. Zvláště zprávy o Svěbech a Markomanech je možné spojit se západním Durynskem.

Samotný pobyt Marobuda v Římě dokládá, že se Římané do dění na markomanském území silně vměšovali. Značná část historiků starověku je ostatně toho názoru, že se přesun Markomanů do Čech nemohl udát bez jejich svolení. Někteří se dokonce domnívají, že Marobud, právě se navrátilivší ze svého (nedobrovolného?) pobytu v Římě, jen plnil jejich zadání (např. Timpe 1991, 315; Wolfram 2005, 55; Wolters 2008, 59; Dobesch 2009, 16–24; srov. Kehne 2009, 54–55). I z tohoto hlediska je zřejmé, že se výchozí území Markomanů muselo nacházet v dosahu římské moci.

Lokalizace území Markomanů na západ Durynska také dobře odpovídá tradičně uváděné etymologii jejich jména, jehož původní význam má být „muži na hranici“, „hraničáři“ (Sitzmann – Grünzweig 2008, 202–203). V Durynsku se totiž dlouhá desetiletí, ba staletí střetával keltský a germánský svět (např. Peschel 1978a; 2005). Zde si tedy Markomani mohli své označení vysloužit. Stejně tak zde mohl přijít ke svému jménu Marobud, budeme-li věřit názoru některých badatelů, že jde o jméno keltské, či dokonce že on sám byl keltského původu (K. P. Johne in: Herrmann Hrsg. 1991, 521; Wolfram 2005).⁵⁰

⁴⁹ V této souvislosti nelze nezmínit bitvu Arminia s Marobudem v roce 17 (Tacitus Annales, 2,46,3–5), ke které mělo údajně dojít někde severozápadně od Čech (Dobiáš 1964, 104, 141–142). Obvykle se zmiňuje Sasko, ale střetnutí v tehdy liduprázdném prostoru se nezdá být pravděpodobné. Pravděpodobnější je vojenský střet v osídleném území a o osídlené území. V tom případě připadá v úvahu právě Durynsko, které se právě zbavilo římského „dohledu“. Snaha získat toto „římské dědictví“ mohla být jednou z příčin konfliktu. Následně obsazení západní části Durynska archeologickou kulturou z oblasti, kde působil Arminius, by ostatně odpovídalo výsledku bitvy, který byl Marobudovi nepříznivý.

⁵⁰ Na druhou stranu je ovšem obtížné si v době před našim letopočtem v této oblasti představit stabilní etnicitu obyvatel, a především pevné hranice mezi etniky či jednotlivými kmeny. V tomto bodu se bádání ocitá v problematické situaci, když na jednu stranu zpochybňuje pevné a stálé hranice, ale na druhou stranu připouští, že mohl být celý kmen označen za pohraničníky. Výklad jména Markoman je tedy nutno chápat nikoliv jako fakt, ale jako lingvistickou hypotézu, jejíž platnost je nutné ověřovat i nelingvistickými poznatky.

Germáni jistě neodešli do Čech jen ve zmiňovaných dvou vlnách, nešlo také o čistě kvádskou či markomanskou záležitost, jak ostatně dokládá Strabón (7,1,3): „(*Marobud*) tam přestěhoval vedle četných jiných především své soukmenovce Markomany“. Při postupu přes hustě osídlená území východního Durynska a jižního Saska-Anhaltska s sebou Kvádové i Markomani strhávali části dalších kmenů. Nejasné ovšem zůstává, proč zamířili až do Čech a neusadili v sousedním saském Polabí, které na přelomu letopočtu zůstávalo prakticky prázdné a zároveň bylo dosti vzdálené římské moci. V této souvislosti lze pouze zmínit údajný zvyk Svěbů, ke kterým oba kmeny patřily, zachovávat okolo svých území volné a neosídlené prostory. Velikost takovéhoho prázdného prostoru byla věcí prestiže kmene (Caesar BG 4,3,1–2). Nelze tedy vyloučit, že i tento obyčej mohl sehrát určitou roli.⁵¹

7. Nástin nejstarších dějin Čech

Nejstarší české dějiny se líčí stále ještě takto: Markomani a Kvádové sídlili v caesarovském a raně augustovském období na Mohanu, odkud se pod tlakem Římanů, zvláště po porážce od Drusa, kterou utrpěli v r. 9 př. Kr., odebrali pod Marobudovým vedením na východ, aby se vzdálili římské moci. Markomani se usadili v Čechách a Kvádové na Moravě, k čemuž mělo dojít nejpravděpodobněji mezi roky 9 až 6 př. Kr. Někdy se ještě s odkazem na Tacita uvádí, že Markomani při svém příchodu porazili zbytky keltských Bójů. Pro Kvády v tomto líčení není v českých dějinách jiná role, než že prošli Českou kotlinou na Moravu. Ani zásluhy na porážce Bójů jim kupodivu nikdy nebyly připisovány, ač do Čech měli dorazit spolu s Markomany.

Výše jsem se pokusil prokázat, že takovýto průběh událostí je v rozporu s písemnými i archeologickými prameny. Domnívám se, že oba druhy pramenů umožňují rekonstruovat naše nejstarší dějiny s větší pravděpodobností následovně.

Zhruba v polovině 1. století př. Kr. došlo v Čechách a obecně ve střední Evropě z vnitřních příčin ke kolapsu laténské/keltské civilizace, která již nebyla schopna udržet v provozu předimenzovaná oppida ani hustě a organizovaně osídlené země. Zhruba v téže době bylo při Unstrutě, Sále a na středním Labi ukončeno formování großromstedtské kultury. Tato specifická kultura zde vznikla na substrátu domácí kultury předřímské doby železné, která ovšem již několik staletí vstřebávala jižní laténské impulsy a kterou významně ovlivnili nositelé východní przeworské kultury i noví příchozí z oblasti dolního Labe. O kmenové příslušnosti nositelů této kultury písemné prameny ještě mlčí. Pouze z Caesarových textů by snad bylo možné uvažovat o tom, že na jejím západním okraji žili germánští Svěbové.

Po polovině posledního století starého letopočtu začínají snad pod vzrůstajícím tlakem ze severu nositelé großromstedtské kultury expandovat. Zda se pokusili proniknout směrem na západ, jako jejich předchůdci s przeworskou kulturou, a byli odrazeni, není zcela zřejmé. Jisté je, že se úspěšně prosadili v Pomohání, a především v Čechách, kde zjevně nenarazili na výraznější odpor. Zatímco v Pomohání se jejich osídlení příliš nerozrostlo, v Čechách asimilovali původní keltské obyvatelstvo, což jim umožnilo převzít prakticky všechna území osídlená v předchozím laténském období. Zda tito noví kolonisté přišli naráz z jedné

⁵¹ Ovšem ani tento údajný zvyk Svěbů příliš s významem jména Markoman (hraničář) nekoresponduje.

oblasti, nebo postupně z různých regionů východního prostoru mezi Unstrutou a středním Labem, nelze zjistit. Jisté ovšem je, že právě tyto lidi označil Strabón v době příchodu Marobuda do Čech, tedy v posledním desetiletí př. Kr., za Svěby a část z nich za Kvády, jejichž jméno bylo ovšem pozdějšími přepisy zkomoleno na Kolduje.

Někdy po roce 9 př. Kr. přicházejí do Čech pod Marobudovým vedením Markomani spolu s příslušníky dalších germánských kmenů. Marobud uskutečnil tento přesun, neboť chtěl Markomany vymanit z římské moci, a proto je nutné hledat jejich původní sídla v oblastech, kde byli touto mocí ohrožováni. Vzhledem k tomu, že dle písemných pramenů došlo k přesunu naráz a jeho účastníci ovládli Českou kotlinu, lze předpokládat, že se jej zúčastnil větší počet lidí. Východí prostor proto musel být relativně hustě osídlen, avšak odchod podstatné části či celého kmene mohl výrazně změnit jeho sídlištní strukturu. Tomuto obrazu nejlépe odpovídá západní Durynsko. Zda se k této či předchozí migraci připojili i obyvatelé Pomohani, není zřejmé. Jisté však je, že při osídlování Čech nejprve Kvády a posléze Markomany nemohli lidé od Mohanu hrát významnější roli.

V následujících letech upevňuje Marobud dle písemných pramenů vojenskými i diplomatickými prostředky svou moc, ovládá okolní kmeny a buduje silnou armádu. V roce 6 po Kr. již představuje nejsilnějšího protivníka Říma severně od Alp, a proto je proti němu zorganizováno rozsáhlé vojenské tažení. Zhruba v téže době ovšem dle archeologických pramenů dochází k paradoxní situaci – v Čechách se nemálo zmenšuje osídlené území, vyliďňují se jižní a západní části země. S novou kulturou stupně Ř B zůstaly na počátku letopočtu obydleny pouze úrodné nížiny v severní polovině Čech. Nabízí se proto vysvětlení, že tento jev souvisí s odchodem části obyvatel dále na východ, tedy s přesunem Kvádů na Moravu a jihozápadní Slovensko. Ovšem jižní polovina Čech byla osídlena großromstedtskou kulturou, která se na Moravě a na Slovensku nevyskytuje. Vysídlenci by tedy sotva mohli vyrazit z jižních Čech přímo na Moravu a Slovensko, neboť by museli během stěhování kompletně změnit svou výbavu, stavební zvyky atd. Kromě toho na Moravě a Slovensku lze osídlení z počátku stupně Ř B doložit nanejvýš stopově. Jako jediné možné vysvětlení tedy zůstává, že se přesun odehrál pouze v rámci České kotliny.

Nejspíše se jedná o dovršení Marobudovy snahy vymanit se z moci Římanů. Vykličením jižních a západních Čech, ale možná i Pomohani, se snažil vytvořit rozsáhlý neobydlený koridor, který by jej odděloval od římské moci. Opuštěním těchto prostor se vzdálenost germánských osad v *Boiohaemu* od římského území více než zdvojnásobila. Ostatně svěbský zvyk udržovat kolem vlastního území co největší neosídlený prostor jsme již zmínili (Caesar BG 4,3,1–2). Přesunutím obyvatelstva do úrodných nížin v severní polovině země se v nich nepochybně zvýšila hustota osídlení. To mohlo vést k určitému přelidnění, možná i napětí mezi jednotlivými kmeny, které po čase vedlo k odchodu části populace, zřejmě především Kvádů. Vrchol tohoto přesunu nastává po Marobudově pádu v roce 18/19, kdy odchází on sám se svými lidmi a záhy i jeho nástupce Katvalda s doprovodem. Tito lidé se usazují mezi řekou Moravou a Váhem. Tehdy také dochází k rozvolnění centrální moci v Čechách, což vedlo k dalšímu exodu obyvatel.

Zajímavé je, že po pádu Marobuda nedošlo ke znovuosídlení jižních Čech, ale vystěhovanci zamířili do volných a z hlediska zemědělství nepochybně příznivějších prostor Moravy, Dolního Rakouska a jihozápadního Slovenska. Usadili se tedy opět v úrodných nížinách, tentokrát ovšem v bezprostřední blízkosti Římanů. Nelze přitom přehlédnout, že k tomuto poměrně masivnímu stěhování ke střednímu Dunaji došlo až v době, kdy vešlo ve známost,

že Římané nehodlají dále usilovat o země za Rýnem a Dunajem. Tuto politiku vyhlásil Tiberius v r. 16, v roce 18 či 19 byl z Boiohaema vypuzen Marobud a záhy na to Katvalda. Zcela bez vlivu na germánská území ovšem Římané nezůstali, o čemž svědčí fakt, že po roce 20 dosadili novým sousedům na Dunaji „svého“ kvádského krále Vannia.⁵² Tyto události zřejmě vytvářejí historický rámec vystěhování části Markomanů a Kvádů na Moravu a Slovensko.

8. Etnicita obyvatel Čech na přelomu letopočtu

Na přelomu letopočtu se na českém území vedle Kvádů a Markomanů nepochybně vyskytovali i příslušníci jiných kmenů. Strabón (7,3,1) uvádí, že zde žijí kmeny svébské jako například Kolduové a informuje o tom, že Marobud sem přivedl kromě četných jiných i Markomany. Dále je z písemných pramenů známo, že v družině Katvaldy, který svrhl Marobuda, se nacházeli Gótové a v neposlední řadě i to, že naopak Katvaldu patrně v roce 19 svrhl a vyhnal z Čech hermundurský král Vibilius. Vedle právě jmenovaných kmenů je tedy nutné v Čechách počítat i s přítomností Hermundurů.⁵³ Nakonec nelze vyloučit, že právě oni v čele s Vibiliem zde mohli po přesunu části (většiny?) Kvádů a Markomanů na Moravu a jihozápadní Slovensko převzít vedoucí úlohu. Jejich delší přítomnosti v Čechách by mohl nasvědčovat i fakt, že právě Vibilius se okolo roku 50 zasadil o svrnutí Vannia na sousední jižní Moravě a na jihozápadním Slovensku, zřejmě tedy musel žít nedaleko – a mnoho dalších možností než Česká kotlina nezbyvá...

Za Marobuda měli na jeho území zřejmě rozhodující slovo Markomani (např. Velleius Paterculus 2,108,1; 2,109,5; Tacitus Annales 2,62,2; Germania 42). Čím dále se ovšem od doby jeho vlády vzdalujeme k pozdějším obdobím, tím méně dokladů pro takovouto jejich roli, ba dokonce i pro jejich samotnou přítomnost v Čechách máme. Tvrzení, že v době markomanských válek, v mladší době římské, či dokonce v období stěhování národů v Čechách nadále žil, ba vládl, kmen Markomanů, je pouhou hypotézou, neboť, jak víme, *Boiohaemum* již písemné prameny nezmiňují a určit konkrétní germánský kmen na základě archeologických nálezů není možné (srov. *Kehne – Tejral 2001*).

Kvádové, Markomani a části dalších kmenů tedy sídlili na přelomu letopočtu v Čechách přinejmenším dvě až tři desetiletí společně a dle písemných pramenů jim vládl markomanský král Marobud. Jak takové soužití mohlo vypadat? Zřejmě se musíme rozloučit s představou kmenů jako stabilních sociálních a etnických jednotek s pevně daným územím. Proti druhému ostatně svědčí samotné četné posuny a stěhování celých kmenů i jejich částí. Bylo by jistě chybou domnívat se, že po polovině 1. století př. Kr. se do Čech ze svého etnický jednolitěho území přesunul etnický čistý kmen Kvádů a Čechy se staly ryze kvádskou

⁵² Svržení Marobuda, Katvaldy, ustanovení Vannia králem a další události jsou odrazem nové strategie Tiberia vůči Germánům, která místo vojenských tažení upřednostňovala rozdmýchávání vnitrogermánských sporů a válek. Do nich pak vstupovali v roli arbitra Římané diplomatickými jednáními, úplatky, poskytováním azylů a různých titulů významným osobnostem, a především dosazováním spřízněných osob do klíčových mocenských pozic. Cílem bylo mít pod kontrolou území severně od Dunaje a východně od Rýna bez vedení nákladných vojenských výprav a válek (např. *Dobesch 1989; Nagy 1989; Kehne 2000; 2006b; 2006c; 2010; Timpe 2008*).

⁵³ K pobytu Hermundurů v České kotlině srov. např. *Dobiáš 1964, 89–148; Sakař 1981; Droberjar 2006b; 2008; Kehne 2006b*).

zemí. Nejspíše se oddělila pouze část kmene, ke které se připojovali během přesunu příslušníci dalších kmenů⁵⁴ a ti všichni se pak v Čechách setkali s domácím keltským obyvatelstvem. Je nepochybné, že se identita takto vzniklého obyvatelstva nově utvářela a po několika desetiletích nově konstituovaní Kvádové nebyli totožní s Kvádý v jejich východním území. Totéž se nespíše stalo i s Markomany, kteří jistě nebyli stejnými Markomany, které zmiňuje Caesar, ale ani Markomany, kteří se ve 2. století účastnili na Dunaji po nich pojmenovaných markomanských válek. Také hmotná kultura všech příchozích do České kotliny se na přelomu letopočtu nemálo proměnila a dále se vyvíjela. Nebyla ovšem vlastní jenom jim, ale mnoha dalším kmenům v povodí Labe – např. Hermundurům, Naristům, Langobardům či Semnonům, pro které máme shrnující historický název Svěbové (Tacitus *Germania* 38–42) a společné archeologické označení kultura polabských Germánů. Nepochybně tedy musíme i na období okolo změny letopočtu aplikovat poznatky a závěry soudobého bádání, které prokazuje, že identita kmenů se neustále proměňovala a v konečném důsledku z ní po několika generacích leckdy zůstalo jen jméno (srov. např. *Wenskus 1961; Brather 2004; Pohl 2005; Wolfram 2005; Hardt 2015*).

Je obtížné si představit, že by si na počátku nového letopočtu Kvádové, Markomani a příslušníci dalších kmenů rozparcelovali české Polabí a vytyčili si v něm respektované hranice. Pravděpodobnější se zdá, že zde členové různých kmenů žili za dohledu Marobudovy autority v jakési symbióze, patrně do určité míry i promíšení. Kmenovou identitu zcela jistě neurčovala odlišná hmotná (archeologická) kultura, to spíše její některé odlišně užívané prvky – detaily kroje, účes apod. Identitu neurčovala pravděpodobně ani odlišná řeč⁵⁵, byť pochopitelně nelze vyloučit určité dialekty, odlišná slova pro jednotlivé předměty a jevy či odlišnou výslovnost. Kmeny mohly odlišovat různé tradice, zvyky, mýty o společném původu, rodové a kmenové aristokracie či vládnoucí rody (Tacitus, *Germania* 42), které určovaly vzájemné soužití. Modelů vzájemné koexistence příslušníků různých kmenů a různých aristokratických rodů v České kotlině na počátku letopočtu je jistě celá řada. Opustit musíme také pojetí Marobudovy říše jako státního útvaru se stabilními hranicemi (např. na Dunaji, Labi, či dokonce Visle; srov. *Dobiáš 1964, 96–97; Droberjar 2000, 66*) a penvnou centrální vládou.

⁵⁴ Jedním z významných témat historického, ale i archeologického bádání je hledání a vymezení území jednotlivých kmenů uváděných v písemných pramenech. Značné problémy při tom však činí skutečnost, že kmeny jsou zmiňovány na různých, nezdělaných od sebe značně vzdálených územích, na kterých se někdy měly dokonce nacházet současně (např. keltští Bójové, *Karwowski – Salač – Sievers Hrsrg. 2015*; germánští Svěbové, *Kehne 2010*). Tuto skutečnost lze nejnázve vysvětlit jejich značnou dynamikou a nestálostí. Kmeny se nespíše často dělily, přesouvaly, muži se účastnili různých vojenských tažení apod. A v těchto situacích je nesystematicky zachycovány písemné prameny. Stejně tak jako nelze tvrdit, že na počátku letopočtu žili v Čechách pouze Markomani, nelze ani tvrdit, že všichni Markomani byli v téže době usedlí v Čechách. Podobně je tomu ve stejné době s Hermundury, které prameny zachycují přímo či nepřímo v různých částech německého, a nespíše i českého Polabí (*Kehne 2006b*). V této souvislosti je také možné zmínit dosud zcela neotřesitelný postulát, že Marobud ovládal značnou část střední Evropy (např. *Dobiáš 1964; Droberjar 2000*; srov. *Salač 2009*). Ten ovšem vychází z klasického postupu – písemné prameny zmiňují kmeny, které ovládal či které s ním byly spřátelené. Bádání pak hledá a rekonstruuje území těchto kmenů a následně součtem takto vymezených území vzniká představa o rozsahu tzv. Marobudovy říše. V žádné písemné zprávě však nestojí, že Marobud ovládal teritoria těchto kmenů, ani že ovládal celý kmen. V krajním případě tak mohl příslušníky (alespoň některých) těchto kmenů ovládat přímo v Čechách, okolo kterých si patrně udržoval rozsáhlá neosídlená území.

⁵⁵ Ostatně např. A. A. *Lund (1998, 36–38)* tvrdí, že by bylo chybou se domnívat, že první historicky zachycení Germáni také mluvili germánským jazykem. To se dle něj bez argumentačního kruhu vlastně nedá prokázat.

A sledujeme-li již osudy Kvádů, je nutno říci, že i prvně v souvislosti s Vanniem nezpochybnitelně jmenovaní Kvádové na jihozápadním Slovensku nebyli stejnými Kvády, kteří se vydali na cestu do Čech o nějakých 70 let dříve z území severně od Durynského lesa. Tito původní Kvádové totiž prodělali během zhruba tří až čtyř generací hned několik transformací a proměn, a to po fyzické/genetické i kulturní stránce. První proměna je čekala při příchodu do Čech, kdy museli absorbovat nemalé množství domácího keltského obyvatelstva (blíže *Salač 1995*), další proměnu s sebou jistě přineslo soužití s Markomany a dalšími kmeny v Čechách pod vládou Marobuda. A zřejmě největší transformaci prodělali po přesunu na jihozápadní Slovensko, kdy se kmen znovuutvářel pod zásadním vlivem Marobudových a Katvaldových družiníků, mezi nimiž byli ovšem zastoupeni např. severští Gótové (*Tacitus Annales 2,62,2*). To vše po roce 20 pod pevnou rukou krále Vannia a ovšem za dozoru Říma.

Kvádové tedy během přibližně čtyř generací na přelomu letopočtu sídlili na třech různých územích, postupně se přesunuli o více než 600 kilometrů, asimilovali keltské obyvatele Čech, promísili se s dalšími germánskými kmeny a ještě stačili změnit svou materiální kulturu. Podobně jako např. u Langobardů se tedy můžeme ptát, co vlastně z jejich původní identity mohlo zůstat kromě jména. Ostatně význam jména Kvád se zpravidla vykládá jako *zlý, strašný, špatný* (*Sitzmann – Grünzweig 2008, 222–223*). Jedná se tedy o hanlivé označení z vnějšku. Takto označili Kvády jejich sousedé a je otázkou, kdy a kde se oni sami s tímto pojmenováním ztotožnili... Že však toto jméno nakonec přijali a hrdě nosili, je zřejmé. Ostatně můžeme si položit i zcela obecnou otázku: kdy se Kvádové stali Kvády? Bylo to tehdy, kdy jim tak začali nadávat sousedé, nebo až tehdy, kdy se s touto nadávkou ztotožnili? Nebo se stali Kvády až zapsáním jejich jména? Pro nás platí zřejmě poslední možnost...

9. Závěr

Smyslem příspěvku bylo poukázat na paradoxní situaci, kdy se v historickém i archeologickém bádání ve 20. století z české historie zcela ztratili Kvádové. V současném pojetí nejstarších českých i středoevropských dějin převládl názor, že Strabónova zmínka o Kolduích/Kvádech je chybná, ať již je jejím autorem on sám, nebo ji do jeho textu vepsal později někdo jiný. Hlavním mottem, byť často nevyřčeným, bylo a je sebevědomé tvrzení, že přece víme, že Marobud nemohl přijít do Čech až po Kvádech. Při tom zapadl fakt, že tato naše „vědomost“ je pouhou hypotézou a konstrukcí předchozích badatelských generací, kterou je nutno stále ověřovat. Zarážející je při tom značná setrvačnost, se kterou se tyto naše prastaré „vědomosti“ udržují, i když již celá desetiletí neodpovídají stavu pramenů, především archeologických. O tom, že v době Marobudova příchodu již v Čechách sídlili Germáni, se nepochybuje již více než dvacet let, na Strabónovu zmínku o Kolduích/Kvádech si však nikdo nevzpomněl, ač právě ona nejlépe odpovídá dnešnímu archeologickému poznání.

K takřka absolutnímu opomenutí možnosti pobytu Kvádů na českém území již před Markomaný výrazně přispěla skutečnost, že se české bádání věnuje „svému“ Marobudovi a „svým“ Markomanům, slovenské je sice zaměřené na Kvády, avšak až od jejich příchodu na Slovensko, a bádání v dalších zemích tuto situaci až na výjimky nezučastněně pozoruje. V konečném důsledku tato situace vede nejen k opomíjení pramenů, které neodpovídají našim představám, ale dokonce až ke zcela nepřijatelnému upravování a cenzurování

písemných pramenů samotných, a tím k ochuzování dějin o události, o kterých přece „víme“, že se nemohly stát.

Nelze se ubránit pocitu, že podobně je tomu i v jiných případech, kdy se setkávají písemné a archeologické prameny. Běžně se opakují klišé vzniklá před mnoha desetiletími, ba staletími, která se považují za skutečnosti a přizpůsobují se jim interpretace archeologických pramenů i výklad nejstarších dějin. V tomto příspěvku jsme vedle Kvádů poukázali na problematičnost tvrzení, že *Boiohaemum* se již v době laténské kryje s Čechami, že v Čechách je pravlast keltských Bójů, že Markomani žili před příchodem do Čech v Pomohani a v Čechách poté sídlili až do stěhování národů atd. Podobných „skutečností“, o kterých se nediskutuje, bychom jistě našli mnohem více. I v těchto a dalších případech je nutné najít odvahu přiznat si, že se nejedná o axiomy, ale o prastaré domněnky a hypotézy vzniklé v dobách, kdy náš obor ještě vůbec neexistoval, či byl v samotných počátcích, stejně jako etnologie, kulturní antropologie, lingvistika a další obory.

Literatura

- Aly, W. 1956: De Strabonis codice rescripto cuius reliquiae in codicibus Vaticanis Vat. Gr. 2306 et 2061A servatae sunt. Corollarium aediecit Franciscus Sbordone. Vatican: Bibliotheca Apostolica Vaticana.
- Batz, D. 1997: Rhenus transeundus est – Rom überschreitet den Rhein. Antike Schriftquellen und archäologische Spurensuche in Hessen. Berichte der Kommission für archäologische Landesforschung in Hessen 4, 37–52.
- Baladié, R. 1989: Strabon. Géographie. Tome IV. Paris: Les belles lettres.
- Bartoňková, D. – Radová, I. 2010: Antické písemné prameny k dějinám střední Evropy. Praha: Koniasch Latin Press.
- Becker, A. 1992: Rom und die Chatten. Darmstadt – Marburg: Selbstverlag der Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen.
- 2008: Die Wetterau- und die Lahnstrasse. Stand der archäologischen Forschungen. In: J.-S. Köhlborn et al. Hrsg., Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschstrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. Bis 6. November 2004, Mainz: Philipp von Zabern, 37–47.
- Becker, A. – Rasbach, G. 2015: Waldgirmes. Die Ausgrabungen in der spätaugusteischen Siedlung von Lahnau-Waldgirmes (1993–2009). 1. Befunde und Funde. Darmstadt: Philipp von Zabern.
- Bemmann, J. 2009: Das Elbegebiet zwischen Wittenberg und Bad Schandau von der Spätlatènezeit (Stufe D2) bis zum Ende der älteren Römischen Kaiserzeit. In: Salač – Bemmann Hrsg. 2009, 361–404.
- Berger, D. 1987: Deutsche Ländernamen in der Geschichte. Beiträge zur Namenforschung Neue Folge 22, 129–150.
- Biraschi, A. M. – Maribelli, P. – Massaro, G. D. – Pagnotta, M. A. eds. 1981: Strabone. Saggio di Bibliografia 1469–1978. Perugia: Università degli Studi.
- Bláhová, M. – Frolík, J. – Profantová, N. 1999: Velké dějiny zemí Koruny české. I. do roku 1197. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Bouzek, J. 2007: Keltové našich zemí v evropském kontextu. Praha: Triton.
- Brather, S. 2004: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen. Berlin – New York: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Bucherius, Ae. 1656: Belgium Romanum ecclesiasticum et civile. Leodii : ex off. H. et J. M. Hoviorum Leodii.
- Buchtela, K. – Niederle, L. – Matiegka, J. 1910: Rukověť české archaeologie. Praha: J. Laichter.
- Bureš, I. – Dědina, V. – Husová, M. – Marek, V. 1972: Gaius Iulius Caesar – Válečné paměti. Praha: Svoboda.
- Clüver, Ph. 1616: Germaniae antiquae libri tres. Adjecta sunt Vindelicia et Noricum ejusdem auctoris. Lugduni Batavorum: Ludovicum Elzevirium.
- Collis, J. 2003: The Celts. Origins, Myths, Inventions. Gloucestershire: Tempus Publishing.
- Cozza-Luzi, G. 1893: Codices manuscripti Graeci ottoboniani Bibliothecae Vaticanae descripti praeside Alphonso cardinali Capelatratro archiepiscopo Capuano. Vatican: Bibliotheca Apostolica Vaticana.

- Čambal, R. – Kovár, B. – Hanuš, M. 2013: Najstaršie germánske nálezy na území Bratislavy?. Zborník Slovenského národného múzea CVII – Archeológia 23, 79–84.
- Deininger, J. 1997: Flumen Albis. Die Elbe in Politik und Literatur der Antike. Hamburg: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Deissmann, M. Hrsg. 1980: De bello Gallico – Der Gallische Krieg. Stuttgart: Philipp Reclam Jun.
- Diestler, R. – Jůzlová, J. 2014: České dějiny v kostce. Praha: Universum.
- Diller, A. 1975: The Textual Tradition of Strabo's Geography: with appendix, the Manuscripts of Eustathius' commentary on Dionysius Periegetes. Amsterdam: Aubrey Diller.
- Dobesch, G. 1989: Europa in der Reichskonzeption bei Caesar, Augustus und Tiberius. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41, 54–55.
- 2001: rec. Allan A. Lund. Die ersten Germanen. Anzeiger für Altertumswissenschaft LIV, 194–210.
- 2009: Politik zwischen Marbod und Rom. In: *Salač – Bemann Hrsg. 2009*, 7–52.
- Dobiáš, J. 1937: Několik problémů z nejstarších dějin našeho území. Český časopis historický 43, 261–300.
- 1960a: Wo lagen die Wohnsitze der Markomannen?. Historica II, 37–75.
- 1960b: King Marobuduuus as a Politician. Klio 38, 155–166.
- 1964: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha: Academia.
- Drda, P. – Rybová, A. 1998: Keltové a Čechy. Praha: Academia.
- Dreyer, B. 2007: Zum Verlauf der Varusniederlage. Die Einordnung der Ausgrabungen von Kalkriese. In: G. A. Lehman – R. Wiegels Hrsg., Römische Präsenz und Herrschaft im Germanien der augusteischen Zeit. Der Fundplatz von Kalkriese im Kontext neuerer Forschungen und Ausgrabungsbefunde, Göttingen: De Gruyter, 363–397.
- Droberjar, E. 1999a: Dobřichov-Pičhora. Ein Gräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marobods-Reichs). Prag: Národní muzeum.
- 1999b: Od plaňanských pohárů k vinařické skupině (kulturní a chronologické vztahy na území Čech v době římské a v časně době stěhování národů). Sborník Národního muzea v Praze řada A – Historie 53/1–2, 1–58.
- 2000: Příběh o Marobudovi a jeho říši. Praha: Set Out.
- 2002: Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha: Libri.
- 2006a: Plaňanská skupina großromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a v počátcích doby římské. In: E. Droberjar – M. Lutovský edd., Archeologie barbarů 2005, Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 11–89.
- 2006b: Hornolabští Svěbové – Markomani. K problematice dalšího vývoje grossromstedtské kultury ve stupni Eggers B1 („Zeitgruppe 3“) v Čechách (dobřichovská skupina). Archeologie ve středních Čechách 10, 599–712.
- 2008: Poznámky k dějinám a archeologii Marobudovy říše. Archeologie ve středních Čechách 12, 575–600.
- Elschek, K. 1995: Die germanische Besiedlung von Bratislava-Dúbravka während der älteren römischen Kaiserzeit. In: J. Tejral – K. Pieta – J. Rajtár Hrsg., Kelten, Germanen Römer vom Ausklang der Latène-zivilisation bis zum 2. Jahrhundert im Mitteldonaugebiet, Brno – Nitra: Archeologický ústav AV ČR – Archeologický ústav SAV, 39–52.
- 2006: Die spätlatènezeitliche und römerzeitliche Besiedlung des linken Marchufers und das germanische Herrschaftszentrum von Zohor (Westslowakei). In: F. Humer Hrsg., Legionslager und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole, Bad Deutsch Altenburg: Amt der NÖ Landesregierung, 190–197.
- Engels, J. 1999: Augusteische Oikumenogeographie und Universalhistorie im Werk Strabons von Amaseia. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Fehrlé, E. Hrsg. 1959: Publius Cornelius Tacitus: Germania. Fünfte Auflage. Heidelberg: Carl Winter.
- Filip, J. 1948: Pravěké Československo. Praha: Prehistorický ústav Karlovy univerzity.
- Filip, J. Hrsg. 1966: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1. Prag: Academia.
- Forbiger, A. 1856–1862: Strabo Geographica. In der Übersetzung und mit Anmerkungen von Dr. A. Forbiger. Berlin – Stuttgart: Hoffmannsche Verlags-Buchhandlung.
- 2005: Strabo Geographica. In der Übersetzung und mit Anmerkungen von Dr. A. Forbiger. Wiesbaden: Marix Verlag.
- Frahm, F. 1930: Die Entwicklung des Suebenbegriffes in der antiken Literatur. Klio 23, 181–210.
- Frank, K. 2009: Frühe Germanen im Taubergebiet. In: *Salač – Bemann Hrsg. 2009*, 453–472.

- Friesinger, H. – Tejral, J. – Stuppner, A. Hrsg. 1994:* Markomannenkriege – Ursache und Wirkungen. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Fuchs, P. 1957:* Neue Deutsche Biographie 3. Berlin – Stuttgart: Duncker & Humblot.
- Gamillscheg, E. – Harlfinger, D. 1981:* Repertorium der griechischen Kopisten 1. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Giebel, M. Hrsg. 1989:* C. Velleius Paterculus: Historia Romana – Römische Geschichte. Stuttgart: Philipp Reclam Jun.
- Goetz, H.-W. – Welwei, K.-H. 2013:* Altes Germanien. Auszüge aus den antiken Quellen über die Germanen und ihre Beziehungen zum Römischen Reich. Quellen der alten Geschichte bis zum Jahre 238 n. Chr. Erster Teil. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (2. vydání).
- Grasselt, Th. – Seidel, M. – Siller, A. – Will, M. Hrsg. 2009:* Zwischen Kelten und Germanen. Nordbayern und Thüringen im Zeitalter der Varusschlacht. München – Weimar: Beier & Beran.
- Grote, K. 2006:* Der Römerlager im Werratal bei Hedemünden (Ldkr. Göttingen). *Germania* 84, 28–59.
- 2012: Römerlager Hedemünden. Der augusteische Stützpunkt, seine Außenanlagen, seine Funde und Befunde. Dresden: Sandstein Verlag.
- Grünert, H. 1968:* Zur Bevölkerungsstärke der Markomannen in Böhmen zu Beginn u. Z. *Zeitschrift für Archäologie* 2, 207–231.
- Guarinus, V. – Tijernas, P. G. edd. 1472:* De situ orbis. Venetia.
- Hájek, V. 1541/2013:* Kronyka česká – Kronika česká. Praha: Seweryn/Academia.
- Hamilton, H. C. – Falconer, W. eds. 1854–1857:* The Geography of Strabo. Literally translated, with notes, in three volumes. London: G. Bell and Sons.
- Hardt, M. 2015:* Ethnogenesen im frühmittelalterlichen Europa. Zum gegenwärtigen Stand der Forschung. In: K.-R. Hahn – M. Thumser – E. Winkler Hrsg., *Etnisches Mittelalter. Sprache – Gesellschaft – Kirche*, Berlin etc.: LIT Verlag, 11–24.
- Herrmann, J. Hrsg. 1988/1990/1991/1992:* Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas I–IV. Berlin: Akademie.
- Hopfner, Th. 1943:* Griechisch-lateinisch-deutsches Quellenbuch zur Siedlung und Geschichte der Germanen im böhmisch-mährischen, schlesischen und Karpathenraume. Stuttgart – Prag: Verlag W. Kohlhammer.
- Horák, B. 1925:* Historicko-geografická miscelanea. *Obzor praehistorický* 4, 85–88.
- Johne, K.-P. 2006:* Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike. Berlin: Walter de Gruyter.
- 2012: Das Stromgebiet der Elbe im Spiegel der griechisch-römischen Literatur. In: E. Baltrusch et al. Hrsg., *2000 Jahre Varusschlacht. Geschichte – Archäologie – Legenden*, Berlin – Boston: De Gruyter, 25–58.
- Jones, H. L. 1924:* The Geography of Strabo, Vol. III Books VI and VII. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Karwowski, M. – Salač, V. – Sievers, S. 2015:* Boier zwischen Realität und Fiktion. *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 21. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Kavka, F. ed. 1971:* Dějiny Československa do roku 1437. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kehne, P. 2000:* „Externae gentes“ und „regna intra fines“ im Nordgrenzenbereich des Imperium Romanum vom 1. bis zum 3. Jahrhundert: eine Kritik der Klientelrandstaaten-Theorie. *Eos* 87, 311–334.
- 2001a: Markomannen. Historisches. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 19, Berlin – New York: De Gruyter, 290–302.
- 2001b: Marbod. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 19, De Gruyter, Berlin – New York, 258–262.
- 2001c: Markomannis. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 19, Berlin – New York: De Gruyter, 222–224.
- 2006a: Vojenské podmanění Marobudovy říše plánované na rok 6 po Kr. Augustem a Tiberiem: Válka bez boje. *Archeologické rozhledy* 58, 447–461.
- 2006b: Vibilius. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 32, Berlin – New York: De Gruyter, 330–332.
- 2006c: Vannius. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 32, Berlin – New York: De Gruyter, 69–70.
- 2008: Zur Strategie und Logistik römischer Vorstöße in die Germania: Die Tiberiusfeldzüge der Jahre 4 und 5 n. Chr. In: J.-S. Kühlborn et al. Hrsg., *Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie*,

- Vormarschtrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004, Mainz: Philipp von Zabern, 253–301.
- Kehne, P.* 2009: Das Reich der Markomannen und seine auswärtigen Beziehungen unter König Marbod (Marobuduu) ca. 3 v. – 18 n. Chr. In: *Salač – Bemmann Hrsg. 2009*, 53–66.
- 2010: Wer war Feind, wer war Partner Roms in der Kontaktzone Rhein – Main – Lahn während der caesarisch-augusteischen Germanienpolitik – Fragen zu Informationsdivergenzen zwischen kaiserzeitlicher Geographie, Historiographie und römischer Außenpolitik. In: K. Ruffing – A. Becker – G. Rasbach Hrsg., *Kontaktzone Lahn. Studien zum Kulturkontakt zwischen Römern und germanischen Stämmen*. Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 38, Wiesbaden: Harrassowitz, 31–66.
- 2012: Zur geographischen Lage und innergermanischen Machtsphäre des Cheruskerstammes von ca. 55 v. Chr. bis ca. 100 n. Chr. *Orbis terrarum* 10, 93–139.
- Kehne, P. – Salač, V.* 2009: Marbods germanische Machtbildung in Böhmen nach den literarischen und archäologischen Quellen: Ein Vergleichsfall oder sogar Vorbild für Arminius?. In: *Imperium – Konflikt – Mythos. 2000 Jahre Varusschlacht*, Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 140–149.
- Kehne, P. – Tejral, J.* 2001: Markomannen. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Band 19, Berlin – New York: De Gruyter, 290–308.
- Kolník, T.* 1977: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. In: *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*, Bratislava: Veda, 143–171.
- 2003: Quaden, Historische Angaben und archäologischer Hintergrund. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Band 23, Berlin – New York: De Gruyter, 631–640.
- Kramer, G.* 1844/1847/1852: *Strabonis Geographica /recensuit, commentario critico instruxit Gustavus Kramer/*. Berolini.
- Krüger, B. Hrsg.* 1988: *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa I*. Berlin: Akademie Verlag. (5. vydání).
- Kruta, V.* 2000: *Les Celtes. Histoire et dictionnaire*. Paris: Laffont.
- 2006a: L'âge d'or des Volques au IIIe siècle avant J.-C. Les guerriers. In: *Celtes, Belges, Boïens, Rèmes, Volques...*, Mariemont: Musée royal de Mariemont, 153–155.
- 2006b: Le retour des Boïens et le développement des „oppida“ aux IIe–Ier siècles avant J.-C. La naissance et le développement du réseau d'oppida en Bohême. In: *Celtes, Belges, Boïens, Rèmes, Volques...*, Moriement: Musée royal de Mariemont, 205–207.
- Kuthen, M.* 1539: *Kronyka o založení Zemie czeske*. Praha.
- Kysela, J.* 2015: The third life of the Boii. In: M. Karwowski – V. Salač – S. Sievers Hrsg., *Boier zwischen Realität und Fiktion*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 149–158.
- Kysela, J. – Miličty, J. – Danielisová, A.* 2016: Les Mutations territoriales et sociales en Europe centrale entre les IIIe et Ier siècles avant J.-C. In: G. Blancquaert – F. Malrain dir., *Évolution des sociétés gauloises du Second âge du Fer, entre mutations internes et influences externes*. *Revue archéologique de Picardie* 30, 167–178.
- Landfester, M. Hrsg.* 2007: *Geschichte der antiken Texte, Autoren- und Werklexikon. Der neue Pauly – Supplemente* Band 2. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Lasserre, F.* 1959: Étude sur les extraits médiévaux de Strabon [Suivie d'un traité inédit de Michel Psellus]. *L'antiquité classique* 28, 32–79.
- Lund, A. A.* 1989: Zu den Suebenbegriffen in der taciteischen Germania. *Klio* 71, 620–635.
- 1998: Die ersten Germanen. Ethnizität und Ethnogenese. Heidelberg: C. Winter.
- Manutius, A. ed.* 1516: *Geografika*. Venetia.
- Marsina, R. ed.* 1998: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov I*. Bratislava: Národné literárne centrum.
- Martínková, D. – Hadravová, A. – Mail, J. edd.* 1998: *A. Silvio (Piccolomini), Historia Bohemica*. Praha: Koniasch Latin Press.
- Meineke, A.* 1852–1853: *Strabonis Geographica 1–3*. Lipsiae: B. G. Teubner.
- Menghin, O.* 1926: *Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens*. Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag F. Kraus.
- Meyer, M.* 2009a: *Mardorf 23, Lkr. Marburg-Biedenkopf. Archäologische Studien zur Besiedlung des deutschen Mittelgebirgsraumes in den Jahrhunderten um Christi Geburt*. Rahden/Westf.: Marie Leidorf Verlag.
- 2009b: *Elbgermanen im Westen? Zu den Elementen des Großromstedter Horizonts zwischen Rhein und Werra*. In: *Salač – Bemmann Hrsg. 2009*, 445–451.

- Meyer, M.* 2012: Frühe ‚Germanen‘ in Hessen. Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen 12, 57–78.
- Mildenberger, G.* 1966: Vor- und Frühgeschichte der Böhmisches Länder. In: K. Bosl Hrsg., Handbuch der Geschichte der Böhmisches Länder I, Stuttgart: Hiersemann, 1–161.
- Minařík, A. – Hartmann, A.* 1975: Tacitus. Letopisy. Praha: Svoboda.
- Minařík, A. – Hartmann, A. – Bahník, V.* 1976: Tacitus. Z dějin císařského Říma. Praha: Svoboda.
- Moeller, P.* 1984: Domitius Ahenobarbus. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 5, Berlin – New York: De Gruyter, 602–604.
- Moosbauer, G.* 2009: Die Varusschlacht. München: C. H. Beck.
- Motyková, K.* 1976: Die ältere römische Kaiserzeit in Böhmen im Lichte der neueren historisch-archäologischen Forschung. In: H. Temporini – W. Haase Hrsg., Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II, Berlin: W. de Gruyter, 143–199.
- Motyková-Šneidrová, K.* 1965: Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen. Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 5, 103–174.
- Mouchová, B.* 2013: Velleius Paterculus a Florus. Dvojí pohled na římské dějiny. Praha: Svoboda.
- Much, R.* 1895: Die Herkunft der Quaden. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 20, 20–34.
- 1937: Die Germania des Tacitus. Heidelberg: C. H. Beck.
- Müller, C. – Dübner, F.* 1853: Strabonis Geographica : Graece cum versione reficta : accedit index variantis lectionis et tabula rerum nominumque locupletissima. Paris: Didot.
- Müller, R.* 1985: Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelelbe. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Nagy, T.* 1989: Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission des Drusus Caesar und die Errichtung des Regnum Vannianum. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41, 61–71.
- Neumann, G. – Hofeneder, A. – Kolník, T.* 2003: Quaden. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 23, Berlin: De Gruyter, 624–640.
- Neustupný, J. et al.* 1960: Pravěk Československa. Praha: Orbis.
- Neuwald, B. – Heine, A.* Hrsg. 1992: Germanen und Germanien in griechischen Quellen. Kettwig: Phaidon.
- Niederle, L.* 1900: O počátcích dějin zemí českých. Kritický rozbor novějších výsledkův a teorií. Český časopis historický 6, 1–14, 103–117, 201–222.
- Nierhaus, R.* 1966: Das svebische Gräberfeld von Dierheim. Studien zur Geschichte der Germanen am Oberrhein vom gallischen Krieg bis zur allamanischen Landnahme. Berlin: De Gruyter.
- Nováková, J. – Pečírka, J.* edd. 1961: Antika v dokumentech II. Řím. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Novotný, V.* 1912: České dějiny. Dílu I. část I. Praha: Jan Laichter.
- Ortelius, A.* 1587: Germaniae veteris. Antverpiae: Vrintius.
- Pečírka, J.* ed. 1979: Dějiny pravěku a starověku. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Pernička, R. M.* 1960: Počátky a rozvoj Marobudovy říše. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 9, 57–72.
- Pescheck, Chr.* 1978: Die germanischen Bodenfunde der Römischen Kaiserzeit in Mainfranken. München: C. H. Beck.
- Peschel, K.* 1978a: Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Sueben – Hermunduren – Markomannen. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege Beiheft 12. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- 1978b: Die Sueben in Ethnographie und Archäologie. Klio 60, 259–309.
- 1991: Chronologie und Struktur des elbgermanischen Gräberfeldes Großromstedt. In: F. Horst – H. Keiling Hrsg., Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, Berlin: Akademie-Verlag, 131–155.
- 1997: Frühgermanische Bodenfunde zwischen Werra und Rhein und die Stammesfrage. Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen 4, 19–36.
- 1999: Großromstedt. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 13, Berlin – New York: De Gruyter, 89–97.
- 2005: Die Steinsburg bei Römhild am Rande des nördlichen Mittelgebirgsraumes während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Alt Thüringen 38, 7–30.

- Peschel, K.* 2009: Der nördliche Mittelgebirgsraum und der römische Ausgriff zur Elbe. In: Th. Grasselt et al. Hrsg., Zwischen Kelten und Germanen. Nordbayern und Thüringen im Zeitalter der Varusschlacht, München – Weimar: Archäologische Sammlung München und Thüringisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie, 13–71.
- Pič, J. L.* 1903: Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum. Starožitnosti země České II/2. Praha: Nákladem vlastním.
- 1908: Přehled české archeologie. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy a umění.
- Pietsch, M. – Timpe, D. – Wamser, L.* 1991: Das augusteische Truppenlager Marktbreit. Bisherige archäologische Befunde und historische Erwägungen. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 263–324.
- Pinkert, M.* 1998: Die Funde aus dem elbgermanischen Gräberfeld von Bebra, Gemarkung Sondershausen, Kyffhäuserkreis. Alt-Thüringen 32, 186–254.
- Pleiner, R. – Rybová, A. et al.* 1978: Pravěké dějiny Čech. Praha: Academia.
- Podborský, V. ed.* 1993: Pravěké dějiny Moravy. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně.
- Pohl, W.* 2005: Geschichte und Identität im Langobardenreich. In: W. Pohl – P. Erhart Hrsg., Die Langobarden. Herrschaft und Identität, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 555–566.
- Pöhlmann, E.* 2003–2008: Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur I–II. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Preidel, H.* 1926: Germanen in Böhmen im Spiegel der Bodenfunde. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Landes. Sudetendeutscher Reichenberg: Verlag F. Kraus.
- 1930: Die germanischen Kulturen in Böhmen und ihre Träger I–II. Kassel: J. Stauda.
- Prchlik, I.* 2016: Strabón a Tacitus o počátkách dějin České kotliny. Několik poznámek k otázkám znovunastoleným Vladimírem Salačem. Archeologické rozhledy 68, 532–543.
- Radt, S. Hrsg.* 2002–2011: Strabons Geographika. Bd. 1–10. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2002: Strabons Geographika, Band 1. Buch I–IV: Text und Übersetzung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2003: Strabons Geographika, Band 2. Buch V–VIII: Text und Übersetzung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2004: Strabons Geographika, Band 3. Buch IX–XIII: Text und Übersetzung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2005: Strabons Geographika, Band 4. Buch XIV–XVII: Text und Übersetzung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2006: Strabons Geographika, Band 5. Abgekürzt zitierte Literatur, Buch I–IV: Kommentar. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2007: Strabons Geographika, Band 6. Buch V–VIII: Kommentar. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2008: Strabons Geographika, Band 7. Buch IX–XIII: Kommentar. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2009: Strabons Geographika, Band 8. Buch XIV–XVII: Kommentar. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2010: Strabons Geographika, Band 9. Epitome und Chrestomathie. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2011: Strabons Geographika, Band 10. Register. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Raetzel-Fabian, D.* 2001: Kelten, Römer und Germanen. Eisenzeit in Nordhessen. Kassel: Staatliche Museen.
- Rieckhoff, S.* 1995: Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa. Trier: Selbstverlag des Rheinischen Landesmuseums Trier.
- 2009: „Böhmische Dörfer“. Zur Ethnizität der Oppida-Bewohner in Böhmen. In: J. Bagley et al. Hrsg., Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 361–376.
- Richter, F.* 2016: Studien zu römischen Fundmünzen in Mitteldeutschland. Ein Beitrag zu den römisch-germanischen Beziehungen zwischen dem 1. Jahrhundert v. Chr. und dem 3. Jahrhundert n. Chr. Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 55/56, 33–97.
- Rosenstock, D.* 1986: Ein reicher Keramikkomplex der grossromstedter Kultur aus Oberstreu, Landkreis Rhön-Gräberfeld. Ein Beitrag zur frühgermanischen Besiedlung in Mainfranken, Mainfränkische Studien 37, 113–132.
- Ruffing, K. – Becker, A. – Rasbach, G. Hrsg.* 2010: Kontaktzone Lahn. Studien zum Kulturkontakt zwischen Römern und germanischen Stämmen. Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 38. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Rübekeil, L. – Scharf, R. – Castritius, H. 2005:* Sweben. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 30, Berlin – New York: De Gruyter, 184–212.
- Rychlík, J. – Penčev, V. 2013:* Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha: Vyšehrad.
- Sakař, V. 1981:* Ein Beitrag zur Problematik der ethnischen und wirtschaftlichen Entwicklung Böhmens im 1. und 2. Jh. u. Z. Anthropologie 19/2, 129–133.
- Salač, V. 1995:* Zu der ältesten germanischen Besiedlung Böhmens. In: J. Tejral – K. Pieta – J. Rajtár Hrsg., Kelten, Germanen, Römer vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jh., Brno – Nitra: Archeologický ústav AV ČR – Archeologický ústav SAV, 48–76.
- 1996: O hospodářství, oppidech a Marobudovi. Archeologické rozhledy 48, 60–97.
- 2006: Kdy začíná doba římská?. In: E. Droberjar – M. Lutovský edd., Archeologie barbarů 2005, Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 229–235.
- 2008: Starší doba římská. In: V. Salač ed., Archeologie pravěkých Čech 8. Doba římská a stěhování národů. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 12–126.
- 2009: 2000 Jahre seit dem römischen Feldzug gegen Marbod und methodische Probleme der Erforschung der älteren Römischen Kaiserzeit in Böhmen und Mitteleuropa. In: *Salač – Bemmann Hrsg. 2009*, 107–131.
- 2013: Kdy byli usazení Markomani do Pomohani? Za třicetileté války. Archeologie ve středních Čechách 17, 139–146.
- 2015: Urboiohaemum, Boiohaemum und Böhmen. In: M. Karwowski – V. Salač – S. Sievers Hrsg., Boier zwischen Realität und Fiktion. Akten des Internationalen Kolloquiums in Český Krumlov vom 14.–16. 11. 2013, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 125–156.
- Salač, V. ed. 2008:* Archeologie pravěkých Čech 8. Doba římská a stěhování národů. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Salač, V. – Bemmann, J. Hrsg. 2009:* Mitteleuropa zur Zeit Marbods. Praha – Bonn: Archeologický ústav AV ČR – Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität.
- Salač, V. – Carnap-Bornheim, C. v. 2009:* Ritual, Kommunikation und Politik oder: Was geschah mit dem Kopf des Publius Quinctilius Varus?. In: Imperium – Konflikt – Mythos. 2000 Jahre Varusschlacht, Stuttgart: Konrad Theiss, 150–158.
- Salač, V. – Kubálek, T. 2015:* Laténská sídlištní keramika v severozápadních Čechách. Die latènezeitliche Siedlungskeramik in Nordwestböhmen. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Seebold, E. 2005:* Etymologie und Lautgesetz: Heim. In: D. A. Cruse et al. Hrsg., Lexikologie/Lexikology, Berlin: De Gruyter, 1344–1345.
- Seidel, M. 2006:* Das Südhartzvorland von der vorrömischen Eisenzeit bis zur Völkerwanderungszeit. Weimar: Beier & Beran.
- 2009: Zur Besiedlungsgeschichte Hessens in der spätesten latène- und frühen römischen Kaiserzeit. In: *Salač – Bemmann Hrsg. 2009*, 425–444.
- Seidel, M. – Soares da Silva, M. A. 2001:* Das frügermanische Gräberfeld von Hatzfeld-Lindenhof. Fundberichte aus Hessen 37/38, 281–352.
- von Schurbein, S. 2006:* Germanen und Römer im Vorfeld des Obergermanischen Limes. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 87, 21–40.
- Schránil, J. 1928:* Vorgeschichte Böhmens. Berlin: W. de Gruyter & Co.
- Schumacher, S. 2007:* Die Deutschen und die Nachbarstämme: Lexikalische und strukturelle Sprachkontakt Phänomene. In: H. Hablitzel – D. Stifter Hrsg., Johann Kaspar Zeuß im kultur- und sprachwissenschaftlichen Kontext (19. bis 21. Jahrhundert). Kronach 21.–23. 7. 2006, Wien: Praesens Verlag, 167–207.
- Sitzmann, A. – Grünzweig, F. E. 2008:* Die altgermanischen Ethnonyme. Ein Handbuch zu ihrer Etymologie. Wien: Fassbaender.
- Steidl, B. 2000:* Die Siedlungen von Gerolzshofen und Gaukönigshofen und die germanische Besiedlung am mittleren Main vom 1. Jahrhundert v. Chr. Bis zum 4. Jahrhundert n. Chr. In: A. Haffner – S. v. Schnurbein Hrsg., Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Luxemburg und Thüringen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band 5, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 95–113.
- 2004: Mainfranken in den beiden Jahrhunderten um Christi Geburt. In: C.-M. Hüsen – W. Irlinger – W. Zanier Hrsg., Spätlatènezeit und frühe römische Kaiserzeit zwischen Alpenrand und Donau, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 221–235.
- 2007: Welterbe Limes. Roms Grenze am Main. Obernburg am Main: LOGO Verlag.
- 2009: Nordbayern zur Zeit Marbods. In: *Salač – Bemmann Hrsg. 2009*, 473–484.

- Stránský, P. ze Zápské Stránky 1643: Respublica Bojema.* Leyden.
 — 1953: Český stát – Okřík. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Stuppner, A. 2009: Das norisch-pannonische Limesvorland im nördlichen Niederösterreich zur Zeit des Marbodsreiches – Zum Forschungsstand.* In: *Salač – Bemann Hrsg. 2009*, 203–216.
- Šafařík, P. J. 1837: Slowanské Starožitnosti.* Oddíl Dějepisný. Praha: České museum.
- Šedivý, J. – Štefanovičová, T. eds. 2012: Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia.* Bratislava: Slovart.
- Šimek, E. 1923: Čechy a Morava za doby římské.* Praha: Univerzita Karlova – Filosofická fakulta.
 — 1930/1935/1949/1953: Velká Germánie Klaudia Ptolemaia. Praha – Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Tardieu, A. 1867/1873/1890/2011: Géographie de Strabon.* Paris: L'Imprimerie Imperiale.
- Tausend, K. 2009: Im inneren Germaniens. Beziehungen zwischen den germanischen Stämmen vom 1. Jh. v. Chr. bis zum 2. Jh. n. Chr.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tejral, J. 1993: Na hranicích Impéria (doba římská).* In: V. Podborský ed., *Pravěké dějiny Moravy*, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 424–470.
 — 2009: Das Gebiet nördlich der mittleren Donau zur Zeit Marbods. In: *Salač – Bemann Hrsg. 2009*, 149–202.
- Timpe, D. 1978: Die Siedlungsverhältnisse Mainfrankens in caesarisch-augusteischer Zeit nach den literarischen Quellen.* In: Ch. Pescheck, *Die germanischen Bodenfunde der römischen Kaiserzeit in Mainfranken*, München: C. H. Beck, 119–129.
 — 1979: Die germanische Agrarverfassung nach den Berichten Caesars und Tacitus. In: H. Beck – D. Denecke – H. Jahnkuhn Hrsg., *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*, Göttingen – München: C. H. Beck, 11–40.
 — 2008: Römische Geostrategie im Germanien der Okkupationszeit. In: J.-S. Kühlborn et al. Hrsg., *Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschstrassen und Logistik.* Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004, Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 199–236.
- Varsik, V. 2011: Germánské osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí.* Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.
- Venclová, N. ed. 2008: Archeologie pravěkých Čech 7. Doba laténská.* Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Voit, P. 2013: Hájková Kronika česká jako dílo českého knihtisku.* In: Jan Linka ed., *Kronika česká*, Praha: Academia, 1365–1383.
- Völling, Th. 1995: Frühgermanische Gräber von Aubstadt im Grabfeldgau (Unterfranken).* Lassleben. Kalmünz/Opf.: Michael Lassleben.
 — 2005: Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna. BAR Int. Ser. 1360. Oxford: Archaeopress.
- Waldhauser, J. 1983: Závěrečný horizont keltských oppid v Čechách.* *Slovenská archeológia* 31, 325–356.
 — 2001: *Encyklopedie Keltů v Čechách.* Praha: Libri.
- Wenskus, R. 1961: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Köln – Graz: Böhlau.
- Wocel, J. E. 1868: Pravěk země České.* Praha: Nákladem Královské České společnosti nauk.
- Wolfram, H. 1995: Die Germanen.* München: C. H. Beck (druhé vydání).
 — 2005: *Gotische Studien. Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter.* München: C. H. Beck.
 — 2012: Vanniovo královstvo. In: J. Šedivý – T. Štefanovičová edd., *Dejiny Bratislavy 1*, Bratislava: Slovart, 221–222.
- Wolters, R. 2006: Die Römer in Germanien.* München: C. H. Beck.
 — 2008: *Die Schlacht im Teutoburger Wald.* München: C. H. Beck.
- Zeuss, K. J. 1837: Die Deutschen und die Nachbarstämme.* München: Lentner.
- Žemlička, J. 1999: Markomané, Němci a středověká kolonizace.* *Český časopis historický* 97, 235–272.

Quaden in der ältesten Geschichte Böhmens und Mitteleuropas

Das Toponym *Boiohaemum*, das schon für die Latènezeit mit dem böhmischen Becken identifiziert wird, kommt in gesamten antiken Texten nur drei Mal vor, und zwar erst im 1. Jahrhundert nach Chr. (Strabón 7,1,3; Velleius Paterculus 2,109,5; Tacitus, Germania 28). Erst in dieser Zeit kann man es als Bezeichnung für Böhmen verstehen (näher mit weiterführender Literatur *Salač 2015*). Es ist interessant, dass Strabon als Zeitgenosse der Ereignisse um die Zeitenwende anführt, dass Marbod mit seinen Markomannen und weiteren Stämmen sich mitten im Herzynischen Wald bei Quaden niederließ, wo er sich den Sitz bzw. das Königtum *Bútainon* errichtete. Dies steht allerdings im direkten Widerspruch zur Schilderung dieser Ereignisse in gegenwärtiger Fachliteratur, Enzyklopädien sowie Lehrbüchern.

Bei der Untersuchung älterer Literatur wurde festgestellt, dass die Quaden einen festen Platz in der Geschichte Böhmens hatten, und zwar schon seit dem 16. Jh., wenn sie von den Chronisten M. Kuthen (1539) und Václav Hájek von Libočany (1541) das erste Mal erwähnt wurden. Beide Verfasser führen die Quaden überraschend noch früher an als *Ph. Clüver (1616)*, der allgemein als Autor der heute anerkannten Ansicht gilt, dass die Kolduen (*Κολδούων*) der mittelalterlichen Kopisten von Strabon die falsch abgeschriebenen Quaden (*Κοαδούων*) sind. Der Autor dieses Beitrages bringt die Möglichkeit zum Ausdruck, dass Clüver sich mit der Ansicht der beiden böhmischen Chronisten während seiner Aufenthalte in Böhmen bekannt machen konnte. Clüvers Konjektur Kolduen zu Quaden wurde voll akzeptiert und mit dem Aufenthalt der Quaden in Böhmen um die Zeitenwende wurde in den meisten linguistischen, historischen sowie archäologischen Arbeiten bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts gerechnet. Die tschechischen Forscher (z. B. *Wocel 1868; Niederle 1900; Pič 1903; Novotný 1912*) neigten damals zur Ansicht, dass die keltischen Boier schon um die Mitte 1. Jahrhunderts v. Chr. Böhmen verlassen hatten – sie bevorzugten Strabons Bericht über die Quaden. Die Information von Tacitus (Germania 42) darüber, dass die Markomannen bei der Ankunft nach Böhmen die keltischen Boier niedergelegt hatten, hielten sie dagegen für unzuverlässig. *R. Much (1895; 1937)*, eine große damalige Autorität der deutschen Forschung, ließ dagegen die Nachricht von Strabon beiseite und im Anschluss an *K. Zeuss (1837)* und weitere Forscher formulierte er die Ansicht, dass die Quaden vor ihrem Umzug nach Böhmen zusammen mit den Markomannen im Maingebiet siedelten. Von dort aus sollten beide Stämme nach dem Jahre 10 v. Chr. gemeinsam in Richtung Osten aufgebrochen sein, wobei sich die Markomannen in Böhmen und die Quaden in Mähren niedergelassen haben sollen. Diese Ansicht herrschte dann in der europäischen sowie tschechischen Forschung vor und wird bis heute angeführt (vgl. z. B. *Neumann – Hofeneder – Kolník 2003*). In schriftlichen Quellen existieren dabei überhaupt keine Nachrichten, wo die Markomannen und Quaden vor ihrer Ankunft in Böhmen siedelten. Archäologische Quellen schließen die Niederlassung beider Stämme am Main aus, denn im Maingebiet gibt es zu wenig germanische Fundstellen von der zweiten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr., als dass deren Bevölkerung ganz Böhmen besiedeln könnte. In Mähren gibt es aus diesem Zeitraum keinerlei Funde und so kann hier die Anwesenheit der Quaden zur Zeitenwende nicht belegt werden (näher dazu *Salač 2013*).

Nach dem Ersten Weltkrieg neigte sich die Forschung dem Bericht von Tacitus über die Niederlage der keltischen Boier gegen die Markomannen zu, denn dieser entsprach besser der damaligen Vorstellung, dass die keltischen Oppida sowie die ganze keltische Zivilisation durch den Einbruch der Germanen vom Norden und die römische Aggression vom Süden zerstört wurde (z. B. *Schránil 1928; Böhm 1941*). Im Falle von Böhmen handelte es sich um den Einfall von Marbods Markomannen. Mit den Quaden wurde bei der Schilderung der Ereignisse nicht mehr gerechnet, die Information von Strabon wurde jetzt für ein späteres frühmittelalterliches Einschiebsel gehalten und war im tschechischen archäologischen Milieu allmählich ganz vergessen. Dazu trug u. a. auch das unkorrekte Herausgeben von antiken Quellen bei. Strabons Beschreibung des Einzugs von Marbod mit den Markomannen nach Böhmen war darin zwar angeführt, die Erwähnung von Quaden wurde allerdings ohne jegliche Erklärung ausgelassen (*Hopfner 1943; Nováková – Pečírka edd. 1961; Bartoňková – Radová 2010*). In der zweiten Hälfte des 20. Jhs. wird mit Quaden in der Geschichte Böhmens praktisch nicht gerechnet, und zwar nicht nur in der tschechischen Forschung.

Der Verfasser bemüht sich zu klären, wie ein solcher Zustand entstehen konnte und weist auf den Fakt hin, dass die grundlegenden Schwierigkeiten auf den Text von Strabon selbst zurückzuführen sind, in dem die Erwähnung von Quaden aus sprachlicher sowie logischer Sicht etwas unorganisch eingebaut ist, weswegen sie für ein späteres Einschiebsel gehalten wird. Der Autor gibt einen kurz gefassten Abriss der Überlieferungsgeschichte des Textes von Strabon, dessen Herausgeben, Übersetzungen und Deutungen (vgl. z. B. *Abb. 4*) und stellt fest, dass heutzutage die Ansicht überwiegt, dass Strabon selbst der Autor der Bemerkung über die Quaden ist, er sie aber an der überlieferten Stelle nur provisorisch einordnete, wobei er die letzte Revision und Herausgabe seines Werkes nicht erlebte. Ein zweiter Grund, warum Strabons Bericht bezweifelt wird, besteht nicht im Text selbst, sondern darin, dass er den Vorstellungen widerspricht, welche sich die Forscher in der Neuzeit oder der modernen Zeit geschaffen hatten. Unwillkürlich, jedoch sehr genau trifft A. Hofeneder die Beeinflussung durch diese Vorkenntnisse im folgenden Text: „*Allerdings paßt der Stammesname Quaden nicht hierher, da der Königssitz des Maroboduus nicht im Gebiet der Quaden gelegen haben kann, was zu der Vermutung Anlaß gegeben hat, daß die Nennung der Quaden ein späteres Einschiebsel ist*“ (in Neumann – Hofeneder – Kolník 2003, 625; ähnlich schon bei Clüver 1616, III, 119; Forbiger 1856–1862; Goetz – Welwei 2013, 90).

Der zweite Teil des vorliegenden Beitrages versucht die Geschichte der Quaden und Markomannen um die Zeitenwende zu rekonstruieren. Als fester Ausgangspunkt seiner Überlegungen gilt für den Autor die Einsetzung des quadischen Königs Vannius durch die Römer über das Volk, das Marbod und später Katualda ins römische Exil begleitete. Diesen Leuten wurde aber der Eintritt in das römische Gebiet verwehrt und sie mussten sich zwischen den Flüssen March und Waag niederlassen. In diesem Zusammenhang sind die Quaden zum ersten Mal zweifelsfrei genannt. Aus den schriftlichen sowie archäologischen Quellen geht hervor (*Abb. 7*), dass dieses Volk aus dem böhmischen Becken nach Mähren bzw. in die Südwestslowakei kam, was der Verfasser für einen weiteren Nachweis des Aufenthaltes der Quaden in Böhmen hält. Er macht gleichzeitig darauf aufmerksam, dass die Bevölkerung des Königreiches von Vannius sicherlich nicht rein quadisch war, sondern darin Markomannen, Goten sowie Zugehörige anderer Stämme anzunehmen sind.

Dem oben Angeführten entnimmt der Autor, dass unter Marbods Herrschaft in Böhmen an der Zeitenwende dort nicht nur Markomannen siedelten, sondern ganz sicher auch Quaden und Zugehörige weiterer, vor allem suebischer Stämme. Paradoxe Weise ist allerdings festzustellen, dass während der Zeit Marbods Machthöhepunktes, also im ersten Jahrzehnt nach Chr., das besiedelte Gebiet in Böhmen schrumpfte und die südlichen und westlichen Teile des Landes leer blieben (*Abb. 8*; vgl. Kehne – Salač 2009). In diesem Zusammenhang wird die Hypothese aufgestellt, dass es sich um eine von Marbod organisierte Übersiedlung der Bevölkerung handeln könnte, deren Sinn es war, sich vom römischen Machtkreis zu entfernen. Die Entfernung zwischen den nächstliegenden germanischen Dörfern und der Donau vergrößerte sich infolge dieser Aussiedlung auf das Doppelte. Die übergesiedelte Bevölkerung wurde auf fruchtbarem Boden in der nördlichen Hälfte Böhmens ansässig, denn in Mähren oder der Südslowakei sind keine Funde aus dieser Zeit vorhanden.

Der Verfasser sucht u. a. eine Antwort auf die Frage, woher Marbod mit seinen Markomannen eigentlich nach Böhmen gekommen war und gelangt zur Ansicht, dass die Migration aus dicht besiedelten germanischen Gebieten ausgehen musste, die gleichzeitig durch die römische Expansion bedroht waren. Beides spricht gegen das traditionell angeführte Maingebiet (*Abb. 11, 12*), das dünn besiedelt war und an dem die Römer nicht interessiert waren (vgl. Timpe 1978). Viel wahrscheinlicher erscheint als Ausgangspunkt der Expansion von Markomannen ein größeres, dichter besiedeltes und durch römische Ausfälle zur Elbe bedrohtes Gebiet Thüringens (*Abb. 10, 13*), wo auch entsprechende Veränderungen in der Siedlungsstruktur zu beobachten sind (*Abb. 14*).

Schon seit einiger Zeit ist klar, dass in der Zeit von Marbods Ankunft in Böhmen dort schon mehrere Jahrzehnte die Träger der Großromstedter Kultur, also Germanen siedelten (*Salač 1995*). Aus diesem Blickwinkel entspricht die archäologische Situation in Böhmen sehr gut dem Bericht von Strabon, dass nämlich die Markomannen und weitere Stämme oder deren Teile in das Gebiet der Sueben bzw. Quaden kamen. Bei der Suche nach dem Ausgangspunkt der quadischen Migration nach

Böhmen kommt die Ansicht zum Ausdruck, dass auch sie nicht aus der sporadisch besiedelten Peripherie der Großromstedter Kultur am Main stammen konnten sondern vielmehr aus den dicht besiedelten Zentralgebieten dieser Kultur an der Unstrut, Saale und mittleren Elbe (vgl. *Peschel 1978; Völling 2005*).

Der Autor vertritt die Ansicht, dass Strabons Bemerkung über die Quaden aus dem Gesichtspunkt der Archäologie voll akzeptabel ist, denn im Unterschied zu Tacitus' Nachricht über die Kriege zwischen den Boiern und Markomannen entspricht sie gut dem archäologischen Forschungsstand. Die Quaden sollten also (erneut) zum festen Bestandteil der ältesten Geschichte Böhmens werden.

Zum Schluss ist eine Bemerkung zur Frage der Ethnizität hinzugefügt. Der Autor ist der Meinung, dass die Quaden in Vannius' Königsreich in der Südwestslowakei nicht dieselben Quaden waren, welche sich etwa 70 Jahre früher aus dem Gebiet nördlich vom Thüringer Wald auf den Weg nach Böhmen begaben. Diese ursprünglichen Quaden erfuhren nämlich innerhalb von etwa drei bis vier Generationen gleich mehrere Transformationen und Veränderungen, und zwar von der physischen/genetischen sowie kulturellen Seite her. Die erste Veränderung erwartete sie bei der Ankunft in Böhmen, als sie eine beträchtliche Menge der hiesigen keltischen Restbevölkerung aufnehmen mussten (näher dazu *Salač 1995*). Eine nächste Veränderung brachte sicher das Zusammenleben mit Markomannen und weiteren Stämmen in Böhmen unter Marbods Herrschaft mit. Und wahrscheinlich die größte Transformation mussten sie nach der Umsiedlung in die Südwestslowakei durchgemacht haben, wo sich der Stamm unter dem entscheidenden Einfluss von Marbods und Katualdas Gefolgschaften, unter denen allerdings Angehörige anderer Stämme vertreten waren, neu gestaltete (vgl. *Peschel 1978; Völling 2005*).

Die Quaden siedelten also während einiger Generationen um die Zeitenwende in drei verschiedenen Gebieten, allmählich verschoben sie ihre Siedlungen um mehr als 600 Kilometer, assimilierten die keltische Bevölkerung in Böhmen, vermischten sich mit anderen germanischen Stämmen und schafften es, ihre materielle Kultur zu verändern (Großromstedter Kultur und Kultur der Stufe B1 der römischen Kaiserzeit). Es kann also die Frage gestellt werden, was von ihrer ursprünglichen Identität eigentlich außer des Namens übrig bleiben konnte. Die Bedeutung des Namens Quade wird übrigens in der Regel als böse, grausam, schlimm ausgelegt (*Sitzmann – Grünzweig 2008, 222–223*). Es handelt sich also um eine pejorative Bezeichnung von außen. So wurden die Quaden von ihren Nachbarn benannt und es bleibt zu fragen, wann und wo sie selber sich mit dieser Benennung identifizierten... Dass sie diesen Namen schließlich annahmen und ihn stolz trugen, ist offensichtlich. In diesem Zusammenhang kann man sich auch eine ganz allgemeine Frage stellen: Wann wurden die Quaden zu Quaden? War das gleich nachdem die Nachbarn sie so beschimpften oder erst dann, als sie sich mit diesem Schimpfwort identifizierten? Oder wurden sie zu Quaden erst mit dem ersten Aufschreiben ihres Namens?

Deutsch von *Helena Salačová*, English by *David J. Gaul*

Strabón a Tacitus o počátcích dějin České kotliny Několik poznámek k otázkám znovunastoleným Vladimírem Salačem

Strabo and Tacitus on the beginnings of the history of the Czech Basin
Some notes on the issues reopened by Vladimír Salač

Ivan Prchlík

V článku je probráno několik postřehů k interpretaci dvou zpráv antických autorů o poměrech v České kotlině v období přelomu letopočtů. Strabón (Geogr. VII 1,3) neprohlašuje Kvády za jeden ze suebských kmenů, ale staví oba termíny na tutéž úroveň. Búiaimon mohlo ležet na území jedněch i druhých. Pouze z téže pasáže není zcela zřejmé, že jen část Suebů podle Strabóna žije v Hercynském lese a část mimo něj, a teprve v pasáži, která následuje vzápětí, je to řečeno explicitě. Búiaimon Strabón velmi pravděpodobně pokládal za královské sídlo, nikoli zemi. Argument uváděný ve prospěch této druhé možnosti není přesvědčivý a jiné, představené zde, nejsou samy o sobě dostačující. Tacitovi (Germ. 42,1) není bezpodmínečně nutné rozumět tak, že podle něho vyhnali Bóje z Boiohaema Markomani. Jeho formulace není jednoznačná, nicméně tento význam mít může a současně Tacitus neměl jinou možnost, jak se přirozeně vyjádřit, pokud to na mysli opravdu měl.

Strabón – Kvádové – Suebové – Boiohaemum – Tacitus – Markomani – Bójové

In the paper some observations are presented concerning two accounts by ancient authors on the conditions in the Czech Basin during the period at the turn of calendar eras. Strabo (Geogr. VII 1,3) does not claim Quadi to be one of the Suebian tribes: both the terms he juxtaposes at the same level. Bouiaimon could have been situated in the territory of the former as well as of the latter. It is not clear from the same passage that only a part of Suebi was living in the Hercynian Forest, while the other part outside: it is clear only from the passage immediately following the one in question. Concerning Bouiaimon, Strabo very likely considered it a kingly seat and not a territory. The evidence for the latter produced or defended by some Czech scholars is not convincing and the new pieces introduced here are not themselves sufficient. Tacitus (Germ. 42,1) need necessarily not be understood as claiming Marcomanni to have themselves expelled Boii from Boiohaemum. His wording is not unambiguous, but at the same time it definitely could have been meant so, and Tacitus had no other way to naturally express such an idea, had he really this in mind.

Strabo – Quadi – Suebi – Boiohaemum – Tacitus – Marcomanni – Boii

Tento příspěvek¹ vznikl v návaznosti na konzultace, o něž mě požádal doc. Vladimír Salač při práci na svém článku publikovaném v tomto sešitu (Salač 2016). Diskusi, která nad jeho závěry bude jistě vedena, hodlám v tomto příspěvku obohatit o postřehy, které považuji za relevantní i pro archeologické bádání. V klíčových pasážích u Strabóna a Tacita totiž

¹ Odchylně od zvyklostí tohoto periodika je v tomto článku odkazováno na standardní slovník staré řečtiny zavedenou zkratkou *LSJ*, která je rozvedena v bibliografii. Citovat konkrétní vydání tohoto slovníku je zbytečné, ba kontraproduktivní, protože pomocí odkazů na strukturu daného hesla lze odkazované místo snadno dohledat v kterémkoli konkrétním vydání. Stejně tak na standardní sbírku nápisů, respektive na jediný zde citovaný svazek, bude odkázáno jeho obvyklou zkratkou *IG II–III²*, taktéž rozvedenou v bibliografii. Své vlastní překlady nebo zázahy do citovaných překladů cizích označuji zkratkou *IP*.

figurují detaily, které je třeba buď upřesnit, aby byly dostatečně zřejmé jejich výpovědní možnosti, nebo dokonce objasnit, protože mohou tuto debatu ovlivnit.

Jde o tuto pasáž ze Strabónova díla: ἐνταῦθα δ' ἐστὶ καὶ ὁ Ἑρκύνιος δρυμὸς καὶ τὰ τῶν Σοίβων ἔθνη, τὰ μὲν οἰκοῦντα ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ, καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῦων ἐν οἷς ἐστὶ καὶ τὸ Βουίαϊμον, τὸ τοῦ Μαρβοδόου βασίλειον, εἰς ὃν ἐκεῖνος τόπον ἄλλους τε μετανέστησε πλείους καὶ δὴ καὶ τοὺς ὁμοιοθεῖς ἑαυτῷ Μαρκομιάνους (Strab. Geogr. VII 1,3; *Radt* 2003, 234; 236) ≈ „Je tam i Hercynský les a kmeny Suébů, ty, které bydlí uvnitř lesa tak jako kmeny Kvádů. Na jejich území je i Búiaimon, sídlo Marobudovo. Ten na to místo přestěhoval mnoho jiných, především svoje soukmenovce Markomany“ (překl. *IP*).

Čím se zde zabývat nehodlám, jsou problémy textologické (jejich nástin *Salač* 2016, 490–494 a 485 s pozn. 15 a k tomu i 482–483), k nimž více, než už řečeno bylo, říci nelze, ale proto je i nadále nelze definitivně rozhodnout. Je tedy možné, že Strabón ve skutečnosti neměl na mysli Kvády, ale jinak neznámé Kolduy, nicméně emendace rukopisného Κολλοῦων na Κοαδοῦων paleograficky sedí výborně, neb při původním použití majuskule se jedná o snadno pochopitelné přehlédnutí: ΚΟΛΔΟΥΩΝ místo ΚΟΑΔΟΥΩΝ.² Proto ji sám považuji za oprávněnou, avšak i pokud by takovou nebyla, bude platit vše, co zde bude řečeno o Kvádech, právě o jinak neznámých Kolduích. A stejně tak je možné, že poznámku καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῦων doplnil sám Strabón až dodatečně, nebo ji připsal nějaký ještě pozdější opisovač, ale i to, že není na správném místě. To všechno by samozřejmě na postřehy, které zde hodlám prezentovat, určitý dopad mělo, nicméně takové konjektury lze málokdy prokázat, či i jen v jejich prospěch argumentovat jiným způsobem, než nějakým komplexnějším výkladem daného místa motivovaným obvykle vlastní teorií, které takový výklad vyhovuje. To samozřejmě neznamená, že nemohou být leckdy oprávněné, ostatně stejně jako teorie, v jejichž rámci jsou obhajovány, v tomto případě se však zatím nezdá žádná obhájena natolik, abych se nedržel současného, a podle mě správného trendu text spíše neopravovat, ale snažit se mu porozumět tak, jaký je.

Jak je ovšem patrné už z mého překladu dané pasáže, jsem přesvědčen, že Strabónovi dosud nebylo v některých detailech správně rozuměno. Asi nejkřiklavější moment je současně asi i nejsnáze obhajitelný, či v zásadě jediný v rámci možnosti jednoznačný, přestože s původní interpretací, totiž že Strabón považoval pojem „Suébové“ za nadřazený pojmu „Kvádové“, zřejmě počítaly celé generace badatelů.³ Tomu by snad mohla odpovídat formu-

² Což je i důvod, proč ji je třeba společně s *Radtem* (viz 2003, 236, kritický aparát k ř. 23) preferovat před původní Cluverovou Kouádōw (viz tamtéž), ač tu preferuje např. Baladié, tedy editor několika knih Strabónových *Geografik* v prestižní ediční řadě, tzv. Collection Budé (viz *Baladié* 1989, 67). Paleograficky je ovšem méně schůdná: ΚΟΛΔΟΥΩΝ místo ΚΟΥΑΔΩΝ, nicméně její výhodou naopak je, že do Strabónova textu vrací skutečně „Kvády“, zatímco Kramerova a Radtova do něj vlastně klade „Kváduy“, což je varianta, jak připouští *Radt* (2007, 232, koment. k ř. 23), jinak nedoložená.

³ Srov. *Salač* (2016, 502) a dále *Neumann – Hofeneder – Kolník* (2003) a *Rübekeil – Scharf – Castritius* (2005), u nichž sice nikde přímo tato otázka probírána není, ale vzhledem k tomu, že právě takový výklad Strabóna se zdá kompatibilní s ostatními informacemi, jimiž současně bádání disponuje, lze se snad spolehnout, že by existenci explicitě formulovaného výkladu odlišného, který zde obhajují, nenechali bez povšimnutí. Možná odlišný je ovšem názor *Radtův* (2003, 235, 237), soudě však pouze na základě jeho překladu, v němž totiž nestaví, tak jako ostatní, proti „kmenům Suébů“ už pouze „Kvády“: „die Völker der Sueben, die teils innerhalb des Waldes wohnen, wie die der Quaden“; bohužel ho ale nikde dále nekomentuje. Jak ale ukazuje překlad *Jonesův* (1924, 155, 157), neimplikuje totéž věrně, v rámci možností, napodobení Strabónovy formulace podle mě neodvratný závěr, totiž ten, který zde

lace τὰ τῶν Σοήβων ἔθνη ... καθάπερ οἱ Κοάδοι, ta však u Strabóna není. Formulace, kterou použil, tuto interpretaci úplně nevyklučuje, ale mnohem přirozeněji jí lze rozumět tak, že pojmy „Suébové“ a „Kvádové“ stojí dle Strabóna na stejné úrovni a oběma lze podřadit nějaké další. Klíčové tu jsou dva momenty, jednak je καθάπερ výrazem primárně srovnávacím, zatímco možnost jeho užití k uvození výčtu nějakých podřazených termínů přinejmenším standardní slovník staré řečtiny neregistruje (srov. *LSJ* s.v. καθά II)⁴, a jednak jsou Suébové zcela stejně jako Kvádové uvedeni v genitivu plurálu, tedy coby přívlastky neshodné, které oba rozvíjejí výraz „kmeny“, v případě Suébů přímo uvedený: τὰ ... ἔθνη, v případě Kvádů zastoupený členem τὰ, evidentně ze stylistických důvodů, aby se výraz ἔθνη neopakoval. Skutečný význam Strabónovy formulace tak lze dobře vystihnout doslovnějším českým překladem „kmeny Suébů ... bydlí ... tak jako ty (=kmeny) Kvádů ...“⁵

Je-li ovšem καθάπερ použito ve své funkci srovnávací a nikoli k uvození výčtu zde jednoho podřazeného termínu, má to ještě jeden důsledek. Následující informaci „[n]a jejich území je i Búiaimon ...“ tak totiž lze vztáhnout jak k území kmenů Kvádů, tak k území kmenů Suébů (podobně jako je to možné v české formulaci mého překladu výše, jíž jsem se právě proto tento aspekt pokusil ilustrovat).

Dalším bodem dosavadního výkladu Strabónovy zprávy, který je třeba upřesnit, je přesvědčení, že v Hercynském lese podle něho žije jen část Suébů. Samotná výše probíraná pasáž totiž není v tomto smyslu bezvýhradně přesvědčivá, protože po konstrukci s τὰ μὲν, v níž jsou zmíněny kmeny žijící uvnitř lesa, nenásleduje konstrukce s τὰ δέ, kde by byly zmíněny ty žijící mimo něj. Ale právě přítomnost obou částic, tedy μὲν i δέ, je v řečtině standardním prostředkem k rozdělení předmětu výkladu do dvou navzájem odlišných podskupin. Mohlo by se ovšem zdát, že Strabón se do svého výkladu natolik zapletl, že na druhou část konstrukce prostě zapomněl⁶, ostatně výše zmíněný standardní slovník staré řečtiny

bude vzápětí obhajován: „the tribes of the Suevi, some of which dwell inside the forest, as, for instance, the tribes of the Coldui“ (k čemuž dále srov. tamtéž, pozn. 16, v níž i Jones prohlašuje emendaci na „Coadui“ za zřejmě oprávněnou, i když ji sám do textu nepřijal). A možná příznačně snad chápal Strabónův text stejně, jako je tomu zde níže, badatel zaujatý zcela jinou problematikou, totiž *Christensen* (2002, 32): „Strabo mentions the Hercynian Forest ... and the peoples who lived there: the Suebi and the Quadi“.

⁴ U Strabóna samotného se ovšem takové případy zřejmě nacházejí. Vyhledavač elektronické databáze *Thesaurus linguae Graecae* (www.tlg.uci.edu) totiž registruje v celých *Geóγραφικάχ* celkem 369 výskytů výrazu καθάπερ, k čemuž však je možné ještě jeden přičíst, protože součástí této databáze je text edice *Meinekeho* (1877), z něhož je, jsouc považována až za pozdní glosu, vyloučena právě zde probíraná poznámka καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῶν. Těchto 370 výskytů by samozřejmě vyžadovalo detailnější rozbor, k němuž v rámci tohoto příspěvku není prostor, nicméně i na zběžný pohled je zřejmé, že Strabón každopádně používal καθάπερ ke srovnání, ale tu i onde zřejmě i k uvození výčtu podřazených členů, jako v pasáži, která následuje krátce po té probírané zde: μέρος δέ τῶν αὐτῶν (sc. Σοήβων) καὶ πέραν τοῦ Ἄλβιος νέμεται, καθάπερ Ἐρμόνδοροι καὶ Λαγκόβαροι (Strab. Geogr. VII 1,3; *Radt* 2003, 236) ≈ „a část z nich (=Suébů) obývá také protější stranu Labe, jako např. / tak jako Hermundurové a Langobardi“ (překl. *IP*).

⁵ Vycházejíc pouze ze Strabónova textu, jak je dochován v rukopisech, a bez ohledu na jiné poznatky by bylo lze obhajovat i domněnku, že poznámku καθάπερ τὰ τῶν Κοαδοῶν doplnil až pozdější opisovač, v jehož době žily v Hercynském lese kmeny Kvádů, zatímco v době Strabónově v něm žily kmeny Suébů. Současně je ale možné, že Strabónovo vyjádření je pouze jakousi manýrou, jíž podobnou lze snad nalézt i u Plin. Nat. hist. IV 14,99 *alterum genus Inguaeones, quorum pars Cimabri, Teutoni ac Chaucorum gentes* (Mayhoff 1996, 347) ≈ „druhým národem jsou Inguaeonové, jejichž součástí jsou Kimbrové, Teutoni a kmeny Chauků“ (překl. *IP*). Ostatně výše zmíněný *Christensen*, přestože cituje (2002, 34, pozn. 38) překlad strukturálně totožný s mým, hovoří ve svém vlastním výkladu (tamtéž, 31) prostě o „Kimbrech, Teutonech a Chaucích“.

⁶ Což je zřejmě názor *Radtův* (2007, 232, koment. k ř. 22).

takové případy, kdy je druhou část konstrukce s δέ třeba doplnit z kontextu, registruje. Spíše než o opomenutí však jde v těchto případech o záměrnou brachylogii (viz *LSJ* s.v. μέν A I 2). Ta ale leckdy přechází až do zdůraznění platnosti výpovědi o členu, který vyjádřen je, zde tedy „ty, které (opravdu) bydlí uvnitř lesa“, což jednak samo o sobě implikuje, že jiné kmeny uvnitř lesa nebydlí, ale především nás to zpětně přivádí ke skutečné funkci částice μέν v této pasáži. Jde totiž o výklad o Hercynském lese, a proto v něm nejsou zmíněny kmeny žijící mimo les, ale je zdůrazněno, že Strabón má na mysli právě ty, které v něm žijí: „totiž ty, které bydlí uvnitř lesa“. Nicméně tím, že nejsou zmíněny a jednoznačně vztaženy ke Suébům ty, které žijí mimo les, nelze prozatím vyloučit ani možnost, že ty ke Suébům naopak nepatří.

Tuto nejistotu však Strabón vzápětí sám rozptýlí, protože o několik řádků níže konstatuje celkem jednoznačně: πλὴν τὰ γε τῶν Σοήβων, ὡς ἔφην, ἔθνη τὰ μὲν ἐντὸς οἰκεῖ, τὰ δ' ἔκτὸς τοῦ δρυμοῦ (Strab. Geogr. VII 1,3; *Radt* 2003, 236) ≈ „Ovšem tyto kmeny Suébů, jak jsem řekl, bydlí z části uvnitř a z části mimo les“ (překl. *IP*). Poznámka „jak jsem řekl“ je sice nepřesná, protože to Strabón jednoznačně neřekl, ale zato tím dává najevo, že to měl na mysli.⁷ A dále je důležité, že uvozovací výraz πλὴν zde nefiguruje coby předložka, protože jako takový se pojí výhradně s genitivem (srov. *LSJ* s.v. πλὴν A 1). V takovém případě by totiž byl význam celého souvětí v podstatě opačný: „kromě těchto kmenů Suébů, jak jsem řekl, bydlí jedny uvnitř a jiné mimo les“. Protože však nenásleduje genitiv, ale akusativ, je zřejmé, že jde, jak je i výše přeloženo, o uvození nové myšlenky (srov. *LSJ* s.v. πλὴν B III 2).

Lze tedy konstatovat, že podle Strabóna skutečně žije část Suébů uvnitř Hercynského lesa a část mimo něj, ovšem z pasáže, která je citována v úvodu tohoto článku, to vyplývá jen implicitně, a proto je překlad, který to konstatuje explicitně, spíše nepatřičný. Jednoznačně tato informace vyplývá až z pasáže, která byla probírána v předchozím odstavci.

Posledním momentem Strabónovy zprávy, k němuž se mohu vyjádřit, je spor o to, zda Strabón považoval Búiaimon⁸, tedy Marobudovo βασιλείον, za jeho (královské) sídlo, či království ve smyslu „země“, „území“ (k tomuto sporu viz *Salač* 2016, 496–497⁹). Pokud

⁷ Podle *Radta* (2003, 236, ř. 30 a 2007, 233, koment. k ř. 30) tím však Strabón odkazuje na jiné místo svých *Geógrafik*, kde má být řečeno, že Suébové bydlí podél celého povodí Rýna. Bohužel, odkaz na s. 194, ř. 10n. jeho vlastní (?) edice neuspokojí, protože na daném místě se nachází výklad o Liparských ostrovech (totiž Strab. Geogr. VI 2,10). Oprávněnost Radtova přesvědčení tak nelze posoudit, nicméně i kdyby Strabónova poznámka „jak jsem řekl“ měla odkazovat k jiné než výše probrané pasáži, přesto by potvrdovala, že podle něho žila část Suébů v Hercynském lese a část mimo něj a že s tím zřejmě Strabón počítal i ve chvíli, kdy se zrovna nevyjadřoval zcela přesně.

⁸ Jeho identifikaci s *Boiohaemem* není možné zpochybňovat, byť se oba tvary na první pohled totožné zdát nemusejí. V soudobé latině se ovšem jednak *h* vyslovovalo velmi slabě a jednak *ae* se vyslovovalo stejně jako řecké αἰ, tedy jakýsi prostřední zvuk mezi [ae] a [aj] (viz *Novotný a kol.* 1992, I §§ 14,1 a 15,3). V jednom z římských pramenů, které ho uvádějí, navíc figuruje rukopisnou tradicí spolehlivě dochovaný tvar *Boiohaemum* (Tac. Germ. 28,2 a srov. *Önnerfors* 1983, 19, kritický aparát k ř. 5 a dále *Ihm* 1897, 629, podle něhož je třeba dát právě tomuto tvaru přednost), což přečteno klasickou výslovností zní více méně stejně jako Strabónovo Búiaimon. Tvar *Boiohaemum* (Vell. Pat. Hist. Rom. II 109,5) je sice, pokud jde o jeho rozšíření o další -o-, v rukopisné tradici doložen také spolehlivě (srov. *Watt* 1998, 75, kritický aparát k ř. 9), to však svědčí pouze o tom, že mluvčí klasických jazyků tento pro sebe cizí tvar (srov. *Salač* 2016, 480n.) zřejmě nebyli s to správně vyslovit a různě jej komolili.

⁹ K jím uváděným zastáncům té druhé možnosti, tradičně preferované v našem prostředí, lze snad přiřadit i *Ihma* (1897, 629), jemuž přinejmenším nedělalo problém prohlásit *Boiohaemum* za „Land“, a to s odkazem na Vell. Pat. Hist. Rom. II 109,5, k čemuž připojil poznámku „vgl. Strab. VII 290“, což je právě zde probírané místo, přičemž *Ihm* nikterak neindikuje, že by zmíněný význam „Land“ nějak ohrožovalo.

bychom opět vyšli z výše konzultovaného slovníku, připadala by v úvahu jen první možnost, ať už v podobě ještě užšího významu „palác“, nebo už zmíněného „sídlo“, „město“, kterou tento slovník nejen registruje (srov. *LSJ* s.v. βασιλειον I 1 ab), ale dokonce dokládá odkazem na jiné místo u samotného Strabóna, kde je tak označena Meroé coby královské sídlo a metropole Aithiopů (Strab. Geogr. I 2,25).

Význam „království“, „země“, „území“ tento slovník naopak neregistruje. S argumentem v jeho prospěch sice přišel *Horák* (1925, 88), je to však argument nanejvýš problematický. Podle *Horáka* je totiž význam „království“ doložen např. u Plut. Agis et Cleom. 11,6, což je ovšem nejen místo textově i významově sporné, ale navíc je otázkou, zda by s *Horákem* vůbec souhlasila autorita, na níž se on sám odvolal (viz *Horák* 1925, 88, pozn. 15), totiž editoři *Stephanova Thesauri Graecae linguae*. Tento francouzský humanista totiž vydal v roce 1572 slovník staré řečtiny, který byl doplňován, znovu vydáván a jako autoritativní používán až do 19. stol., a v něm je skutečně uvedeno jako jeden z ekvivalentů výrazu βασιλειον latinské imperium, což ovšem kromě „říše“ může znamenat „rozkaz“, „vláda“, „pravomoc“, „velení“, a jedním ze tří dokladů, který je citován, je výše uvedené místo u Plútarcha, čteno διαδοχῆς ἔρημων ἔλοι τὸ βασιλειον (*Stephanus* 1830, 164, s.v. βασιλειον) ≈ „zmocnil se říše / vlády, která byla zbavena nástupce“ (překl. *IP*). V moderních kritických edicích je ovšem totéž místo čteno různě, a to včetně toho, že zde klíčový výraz βασιλειον bývá opravován na βασιλείαν¹⁰, zato se však shodují komentátoři i překladatelé na tom, že tento výraz zde znamená „královský titul“ či „vláda“.¹¹

Ještě důležitější však je, jak lze chápat výraz βασιλειον v obou zbývajících případech, které jsou citovány jako doklad téhož významu, tedy imperium. Chronologicky dřívějším je nápis z Athén, dekret o slavnostních obětech u příležitosti čerstvého jmenování mladšího syna Severova Gety spolicisafem v roce 209¹², v němž stojí: ἰδρύσαντες ἰ τοῦ κόσμου τὸ βασιλειον ἐν ὀλοκλήρῳ τῷ γένει (*IG II-III*² 1077, v. 25–26) ≈ „usadivše světovou říši / vládu nad světem v celém rodu“ (překl. *IP*). Druhý z těchto dokladů pak je problematický i tím, že ho standardními mechanismy nelze dohledat v kontextu, nicméně zde postačí konstatování, že jde o text až středobyzantský: ἴστε ὅτι τὸ βασιλειον ἡμέτερόν ἐστι¹³ ≈ „vězte, že říše / vláda je naše“ (překl. *IP*). V obou případech tak nelze zcela jednoznačně

¹⁰ Srov. *Sintenis* (1869, 117): διαδοχῆς ἔρημων ἀνέλοιτο [τὸ] βασιλειον (hranatými závorkami je označen výraz, který nemá oporu v rukopisné tradici a je doplněn moderním badatelem, zde Schoemannem, k čemuž srov. tamtéž, VII, adnotatio critica, ke 117,7); *Perrin* (1959, 26 [11,4]): διαδοχῆς ἔρημων ἀνέλοιτο τὸ βασιλειον; *Ziegler* (1971, 363): διαδοχῆς ἔρημων ἀνέλοι τὴν βασιλείαν (k různocněním viz tamtéž, kritický aparát k ř. 23–24: ἀνέλοι τὴν βασιλείαν je emendace právě Zieglerova, rukopisné čtení je ἀνέλοιτο βασιλειον); *Flacelière – Chambry* (1976, 31): διαδοχῆς ἔρημων ἀνέλοι τὴν βασιλείαν (což je totéž čtení Zieglerovo, jak je ostatně indikováno tamtéž, kritický aparát k ř. 6, ř. 8).

¹¹ *Sintenis – Fuhr* (1882, 27, koment. k § 4) sice počítají s překladem (také možným) „Diadem“, k němuž ale dodávají „=Königswürde“. A dále srov. *Perrin* (1959, 27 [11,4]): „he had assumed the royal dignity, to which there was then no direct successor“; *Stiebitz* (1967, 768): „zabral trůn, na nějž nebylo žádného nástupce“; *Flacelière – Chambry* (1976, 31): „il s’était emparé de la royauté devenue vacante par défaut d’héritier“.

¹² Tedy nikoli ve 2. stol., jak uvádí *Stephanus* (1830, 164, s.v. βασιλειον).

¹³ *Stephanus* (1830, 164, s.v. βασιλειον) ho přebírá od *Du Cange* (1688, ommissa et addenda [=Appendix], 36, s.v. βασιλειον), který odkazuje na nevydaný rukopis kroniky Symeóna Logotheta, kapitulu o Zénónovi. To je ovšem dílo dochované naprosto chaoticky pod několika různými pseudonymy, či naopak cizí dílo pod tímto jménem, v čemž se pořádek podařilo udělat až *Wahlgrenovi* (2006), v jehož edici ovšem tento text chybí, srov. Symeon Logothet. Chron. 101, a nelze ho dohledat ani vyhledávačem elektronické databáze *Thesaurus linguae Graecae* (www.tlg.uci.edu).

vyložit, že βασιλειον v nich má označovat „říši“ coby „území“, ale v obou je mnohem případnější opět význam „královský (či spíše „císařský“) titul“ nebo „vláda“.¹⁴ Potřebný jednoznačný doklad pro význam „země“, „území“ tak nejenže postrádáme, ale navíc *Stephanus* (1830, 163, s.v. βασιλειον) cituje další dvě místa ze Strabóna, která jsou evidentním dokladem významu „královské sídlo“ (podle Strab. Geogr. XI 2,10 je Gorgippia královským sídlem Sindů, podle Strab. Geogr. XI 14,6 Artaxata královským sídlem (své) země). To napovídá, že Strabón s výrazem βασιλειον zřejmě spojoval především právě tento význam.

Ačkoli je tedy tento argument jen velmi málo přesvědčivý, dodal mu svou autoritou váhu *Dobiáš* (1937, 268, pozn. 1), možná proto, že si jeho platnost neověřil, nebo, a to mnohem spíše, přestože si jeho platnost ověřil, což se zdá pravděpodobnější proto, že na rozdíl od Horáka, který ho (neprávem) prezentoval jako přesvědčivý důkaz, *Dobiáš* jeho platnost jen připustil, ovšem až jako druhou možnost vedle toho, že Strabón jen nepochopil nějaký nejasný výraz (typu latinského *sedes*) ve svém prameni. Později však *Dobiáš* (1964, 143, v pozn. 139) uznává, že βασιλειον obvykle znamená „sídlo“, ale zde může znamenat „království“, hájí s odkazem na Horáka už jen tuto možnost.¹⁵

Určitým, ovšem slabým, argumentem ve prospěch významu „království“, „země“, „území“ by mohl být fakt, že výraz βασιλειον je původně adjektivem v neutru s významem „královský“. Jeho substantivizovaná varianta pak opravdu nabyla významu leccího královského, kromě již probraného „sídla“, „města“ nebo jen „paláce“ také „pokladnice“, „diadém“ (tak *LSJ* s.v. *passim*), případně „titul“, „vláda“ a také se tak označovalo místo v Athénách, kde se scházeli stoupcí královlády (tak oproti *LSJ* navíc *Stephanus* 1830, 164, s.v.). A lze tušit i původ pojmenování jednoho druhu fíkovníku a vonné masti tímto výrazem (viz tamtéž). Význam „království“ coby „králova země“, „královo území“ by tedy aspoň nebyl v rozporu s obecnou tendencí ve vývoji významu tohoto výrazu ve staré řečtině.

Do hry je však třeba uvést ještě jeden, dosud nezohledněný faktor. K *Búiaimu* je totiž Strabónem vztahen i výraz τόπος, a to způsobem, který vynikne v doslovnějším českém překladu „... *Búiaimon*, sídlo Marobudova, na kteréžto místo přestěhoval ...“. Proto je třeba ověřit význam i tohoto výrazu, protože význam slova βασιλειον je jím do jisté míry korigován. Tím základním je „místo“, a to v nejšířším slova smyslu, ale často ve smyslu „krajinu“, „oblast“ (srov. *LSJ* s.v. τόπος *passim*, zejm. I 1). Dále je otázkou, zda lze Strabóna podezírat, že se domníval, že „mnoho jiných, především svoje soukmenovce Markomany,“

¹⁴ Těžko říci, zda Horák, který skutečně uvozuje výše probrané místo z Plútarcha jen jako příklad, pokládal za další možné příklady tato dvě místa citovaná v *Thesauru*, nebo měl na mysli ještě nějaké jiné, které ovšem neidentifikoval, takže je nelze dohledat a ověřit. Nejpravděpodobnější se však zdá, že prostě předpokládal, že když *Thesaurus* jím hledaný význam jedním příkladem (podle něho) dokládá, jistě existují i další.

¹⁵ A k tomu připojil domněnku *Muchovu* (1911–1913, 303), později připomenutou, zdá se, souhlasně i *Wenskusem* (1978, 208), podle něhož mohl v případě *Boiohaema* nastat tentýž posun jako v případě staroseverského výrazu *Þróndheimr* coby označení země k Trondheimu, jménu města. Tento posun je ovšem dobře zdokumentován a je otázkou, zda je cosi podobného představitelné především v podmínkách zřejmě relativně krátkého časového úseku mezi vznikem výrazu *Boiohaemum* (který sice nejsme schopni datovat, srov. *Salač* 2016, 479–481, ale též 478 v pozn. 4, jistě však nevznikl mnoho stovek let před přelomem letopočtů) a jeho výskytem u Strabóna: *Þróndheimr* totiž doslovně znamená „sídlo Þrændů“, ale původně se tak skutečně označovala část dnešního Trøndelagu, totiž okolí Trondheimsfjordu. Samotný Trondheim se po většinu středověku jmenoval Nidaros, ale alternativně byl nazýván i *kaupangr í Þróndheimi*. Výraz *kaupangr* ovšem znamenal obecně tržní místo nebo město a v Norsku se tak jmenovalo více lokalit, proto ta specifikace, kterou lze přeložit jako „tržiště v Þróndheimu“. A teprve ta se později přenesla na město coby jeho název (tak *Sandnes – Stemshaug* 1997; za konzultaci této příručky a tlumočení příslušných informací děkuji Magdě Králově).

přestěhoval Marobud do jediného sídla. Pokud nikoli, tak tím víceméně padá výše uvedený alternativní návrh Dobiášův, že Strabón jen nepochopil nejasný výraz ve svém prameni. Přijmeme-li totiž vztažení výrazu τόπος k Búiaimu jako indicii toho, že ve skutečnosti Strabón měl ponětí o tom, že jde o území, pak by se asi těžko při váhání nad nejasným výrazem ve svém prameni rozhodl pro ten, který by s takovou představou zrovna nebyl kompatibilní. Zůstala by tak jen možnost, sama o sobě ovšem problematická, že dané místo u Strabóna je ojedinělým, ne-li jediným, dokladem použití výrazu βασιλειον ve smyslu „země“, „území“. Tento postřeh tedy nelze považovat za rozhodující argument v celém sporu, zejména proto, že na jeho základě nelze v žádném případě vyloučit, že Strabón považoval Búiaimon za „město“. Vlastně spíše jen legitimizuje hledání dalších argumentů ve prospěch překladu „země“, „území“. Sám však žádné další nevidím.

Druhým autorem, jehož zprávu zde okomentuji, je Tacitus. V následující pasáži je totiž třeba upřesnit jeden detail: *Iuxta Hermundurios Naristi ac deinde Marcomani et Quadi agunt. praecipua Marcomanorum gloria uiresque, atque ipsa etiam sedes pulsis olim Boiis uirtute parta. nec Naristi Quadiue degenerant* (Tac. Germ. 42,1; Önnersfors 1983, 28) ≈ „Vedle Hermundurů sídlí Naristové a dále Markomani a Kvádové. Obzvláštní je sláva a moc Markomanů. I samotná svá nynější sídla získali statečností, po někdejších vyhnaní Bójů. Ani Naristové a Kvádové nejsou v úpadku“ (překl. Bahník 1976, 359, úprava IP¹⁶). Překlad, že sami Markomani vyhnaní z *Boiohaema* Bóje, totiž není gramaticky nutný, je jen nejpřirozenější možností, jak Tacitem použité vazbě rozumět.

Danou vazbou je polovětná participiální konstrukce v ablativu absolutním. Jelikož je třeba vyjádřit děj již ukončený, nelze než použít participium perfekta, ačkoli v latině nemělo aktivní tvary. Logickým podmětem celé věty, do níž je tato vazba vložena, jsou „Markomani“ (gramatickým je „sláva a moc Markomanů“, ale to už nehraje roli). Kdyby latina aktivní tvary participia perfekta měla, bylo by možné vytvořit vazbu odpovídající české „i samotná svá nynější sídla získali Markomani statečností vyhnavše kdysi Bóje“. Takto je však možné vytvořit jen vazbu, která by doslovně přeložena zněla takto: „i samotná svá nynější sídla získali statečností poté, co byli Bójové kdysi vyhnaní“. V češtině by bylo možné zdůraznit, že byli vyhnaní právě Markomani: „i samotná svá nynější sídla získali statečností poté, co jimi byli Bójové kdysi vyhnaní“, byla by to však formulace už dosti neobratná. Stejná situace byla i v latině, odhlédnuto od toho, že ve vazbě ablativu absolutního se neměl objevovat žádný člen věty, do níž byla tato vazba vložena, ale to bylo občas porušováno. Pokud tedy chtěl Tacitus použít participiální vazbu, neměl vlastně jinou možnost, než použít vazbu pasivní s nevyjádřeným konatelem děje, která však právě proto byla běžně používána v situacích, kdy tímto konatelem byl podmět celé věty (srov. *Novotný a kol. 1992*, II § 241), tedy zde Markomani. Proto je tedy možné, ba pravděpodobné, že Tacitus skutečně měl na mysli, že Bóje vyhnaní Markomani.

V jeho formulaci však figuruje ještě jeden výraz, který by mohl situaci vyjasnit, a to *olim*, se základním významem „kdysi“, „dříve“, „dávno“. Ten by naopak mohl naznačovat, že i Tacitus s nějakou prolukou mezi vyhnaním Bójů a příchodem Markomanů přece jenom počítal. Podle speciálního tacitovského slovníku ho ovšem tento autor používal k odkazu do doby jak vzdálenější, tak bližší (srov. *Gerber – Greef – John 1903*, I 1017 s.v.: *de tempore*

¹⁶ Sám Bahník klíčovou pasáž přeložil takto: „I samotná svá nynější sídla získali statečností, vyhnaním Bójů“.

et remotiore et propiore), čímž by se do hry vracela i varianta, že se Tacitus opravdu domníval, že Bóje vyhnali Markomani. Přesto je ale v tomto konkrétním případě použití *olim*, pokud by mělo odkazovat do minulosti nedávné, tedy takové, která už z povahy věci v textu přítomna je, poněkud zvláštní. Pokud by Tacitus opravdu měl na mysli, že Bóje vyhnali Markomani, úplně by stačilo říci *pulsis Boiis*. Už samo participium perfekta zde totiž jednoznačně klade tento děj do minulosti vzhledem k době, kdy Markomani v *Boiohaemu* už žili. Použití dalšího prostředku, který takto výrazně odkazuje do minulosti, totiž výrazu *olim*, proto budí dojem, jakoby bylo třeba rozlišit v této minulosti více vrstev: dobu, kdy byli vyhnáni Bójové, a dobu, kdy jejich sídla získali svou statečností Markomani. Nicméně, ani na základě této úvahy nelze vyloučit možnost, že Tacitus se přece jenom domníval, že Bóje vyhnali Markomani.

Co se ovšem zdá evidentním omylem Tacitovým, je předpoklad, že Bóje vůbec někdo vyhnal. Soudě pouze podle zprávy jiného písemného pramene to však vyloučit nelze, neb díky ní víme, že v roce 58 př. n. l. svá sídla dobrovolně opustili Helvétiové, Raurakové, Tulingové a Latobrigové (srov. Caes. Bell. Gall. I 5,1–4), zatímco o Bójích, kteří se k nim připojili, je řečeno toto: *qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnant* (Caes. Bell. Gall. I 5,4; *Hering* 1987, 3) ≈ „kteří dříve sídlili za Rýnem, přešli do území Nórika a oblehli Nórieu“ (překl. *Bureš* 1972, 35, úprava *IP*¹⁷). Plusquamperfekty, jimiž Caesar všechny tři děje popsal, je přitom jasně řečeno, že se všechny odehrály v nějaké dřívější minulosti, takže je možné (ale právě jen možné), že Bójové své území opustili za jiných okolností než Helvétiové a ostatní, třeba i jsouc někým vyhnáni. Tacitova ne zcela jasná formulace tak může docela dobře zračit jeho případnou vlastní nejistotu: věděl pouze to, že Bójové odešli, ale jen předpokládal, že je někdo vyhnal. Protože však nevěděl kdo, ponechal tento detail neupřesněn.

Nutno ovšem poukázat i na to, že mnoho moderních autorit skutečně chápe Tacita tak, že podle něho byli Bójové vyhnáni Markomany, a že se tedy dopustil omylu.¹⁸ Najdou se však i výjimky¹⁹, např. zřejmě Jan Filip citovaný *Salačem* (2016, 487), podle něhož je Filipův výklad nejednoznačný vinou snahy smířit Tacita se Strabónem. Dost možná však Filip postřehl a zohlednil zde probranou nejednoznačnost samotného Tacitova vyjádření: „Podle římského historika Tacita se usadili Markomani na bojském území (*pulsis olim Boiis*) ...“

¹⁷ Burešův původní překlad „kteří kdysi sídlili za Rýnem, přešli do území Nórika a právě oblehali Nórieu“ je poplatný tomu, že tento překladatel překládal podle jiné edice, zřejmě Klotzovy (v ediční pozn. na s. 631 tento údaj chybí, ale dle vnošení se zdá, že jde o *editio minor* pořízenou právě z edice Klotzovy). V ní je dle konjektury Kraffertovy tvar plusquamperfekta *oppugnant*, ačkoli se na něm všechny rukopisy shodnou, opraven na imperfektum *oppugnabant* (srov. *Klotz* 1952, 4, kritický aparát k ř. 18), čímž se tento poslední děj stane současným s přípravami ostatních kmenů na dobrovolný odchod ze svých sídlišť. I kdyby však byla tato konjektura správná, další výklad zde neovlivní.

¹⁸ Mimo jiných zde citovaní *Gerber – Greef – John* (1903, I 1017 s.v. *olim*), kteří dané místo coby příklad použití tohoto výrazu uvádějí a přímo do něj doplňují: (*a Marcomanis*) *pulsis olim Boiis*, nebo *Dobiáš* (1937, 261 a zejména 1964, 31 a 58n., pozn. 89), který zastávce opačného názoru kárá za to, že kvůli tomu musejí z Tacitovy zprávy vypustit slova *uirte parta* ≈ „získali statečností“. On sám však Tacitovu zprávu za omyl nepovažoval domnívaje se, že část Bójů v *Boiohaemu* zůstala. A i autor nejnovějšího komentáře k Tacitově *Germanii* překládá: „The Marcomani ... even obtained their very homeland through valour, having long ago expelled the Boii“ (*Rives* 1999, 94), což dále komentuje v tom smyslu, že podíl Markomanů na vyhnání Bójů je nejistý, protože prudký pokles počtu keltských pohrbů na počátku 1. stol. př. n. l. naznačuje, že odešli dříve (*Rives* 1999, 300n.).

¹⁹ Následující výčet je jen reprezentativní, v žádném případě si neklade nároky na úplnost. A lze k němu připojit ty, které kárá *Dobiáš* (1964, 58 v pozn. 89).

(Filip 1948, 287). Autoři standardního anglického překladu 19. stol. jsou explicitě stejně nejednoznační jako Tacitus: „their very territory, from which the Boii were driven in a former age, was won by valour“ (Church – Brodribb – Hadas 1942, 729). Méně, ale stále dostatečně nejednoznačný je editor a překladatel Tacita v Collection Budé: „bien plus, leur pays même, enlevé jadis aux Boïens, est une conquête de leur valeur“ (Perret 1983, 96). Ve standardním komentáři ke *Germanii* je s odvoláním pouze na Caesara explicitě konstatováno, že Bójové byli v roce 60 př. n. l. z Čech vyhnáni Germány a odešli do Norica, ale Tacitova zpráva je z toho důvodu prohlášena za mylnou (Reeb et al. 1930, 163 s.v. Böii), ačkoli z ní je celkem zřejmě převzata informace, že Bójové byli vyhnáni, protože Caesar to neuvádí. Jiní komentátoři se naopak za Tacita postavili, buď jednoznačně: svou formulací podle nich vůbec neříká, že Markomani vyhnali Bóje teprve při svém příchodu do *Boiohaema*, ti spíše už dříve podlehli tlaku Suébů, tedy i Markomanů, vytvářejících kolem své země území nikoho²⁰ (tak Much – Jankuhn – Lange 1967, 470), nebo s jistou rezervou: nemusel mít přesné informace, nebo se vyjádřil příliš obecně, ale historické pravdě neodporuje, přičemž tuto historickou pravdu, totiž že pohyb Bójů byl způsoben už pohybem Kimbrů, lze rekonstruovat (tak Baumstark 1880, 202–206, zejm. 202n. a 204²¹).

Tento výklad tedy nelze uzavřít jednoznačným závěrem, pokud jde o přesný význam Tacitovy zprávy. Jiný jednoznačný závěr však možný je: na této Tacitově zprávě, právě proto, rozhodně nelze stavět žádný výklad, který jakýmkoli způsobem odporuje jiným známým pramenům.

Tento článek vznikl v rámci činnosti Univerzitního centra pro studium antické a středověké myšlenkové tradice Univerzity Karlovy (UNCE).

Prameny a literatura

- Bahník, V. 1976: Tacitus, Z dějin císařského Říma, přeložili Antonín Minařík, Antonín Hartmann a Václav Bahník. Praha: Svoboda.
- Baladié, R. 1989: Strabon, Géographie, tome IV (Livre VII), texte établi et traduit par Raoul Baladié. Paris: Les Belles Lettres.
- Baumstark, A. 1880: Ausführliche Erläuterung des besondern völkerschaftlichen Theiles der Germania des Tacitus. Leipzig: Weigel.
- Bureš, I. 1972: Gaius Iulius Caesar, Válečné paměti, přeložili Ivan Bureš, Václav Dědina, Marie Husová, Václav Marek. Praha: Svoboda.

²⁰ K této praxi srov. Caes. Bell. Gall. IV 3,1–2 *Publice maximam putant esse laudem quam latissime a suis finibus uacare agros. hac re significari magnum numerum ciuitatum suam uim sustinere non potuisse. itaque una ex parte ab Suebis circiter milia passuum sescenta agri uacare dicuntur* (Hering 1987, 53) ≈ „Pro svůj kmen pokládají za největší slávu, táhne-li se v rozloze co nejširší od jejich území pásmo neobdělávaných pozemků. Je prý to důkazem, že veliký počet kmenů nemohl odolat jejich moci. A tak prý skutečně z jedné strany Suébů leží pustého pole neobdělávaného na šest set mil“ (překl. Bureš 1972, 113).

²¹ Ke své představě interakce Bójů s Kimbry však Baumstark jen odkazuje na poznámky ve svém výkladu k 28. a 37. kapitole *Germanie*, kde ovšem v tomto smyslu žádnou rekonstrukci nenabízí. *Baumstark* (1880, 11, snad v rámci shrnutí argumentace Zeussovy) jen dvakrát konstatuje, že Bójové Kimbrům v Hercynském lese vzdorovali, a později (1880, 109) cituje Hermanna Müllera, podle něhož Kimbrové narazili na Bóje poté, co opustili svá sídla. Zde nicméně tuto myšlenku, která snad vychází ze zprávy Poseidóniovy citované u Strab. Geogr. VII 2,2, podle něhož ovšem měli Bójové Kimbry z Hercynského lesa odrazit, dále sledovat není třeba.

- Dobiáš, J.* 1937: Několik problémů z nejstarších dějin našeho území. Český časopis historický 43, 261–300.
— 1964: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Du Cange, C.* 1688: Glossarium ad Scriptores mediae & infimae Graecitatis [...] auctore Carolo Du Fresne, Domino Du Cange, tomus secundus. Lugduni: Anissonii, Joannes Posuel, et Claudius Rigaud.
- Filip, J.* 1948: Pravěké Československo. Úvod do studia dějin pravěku. Praha: Prehistorický ústav Karlovy univerzity.
- Flacelière, R.* – *Chambry, É.* 1976: Plutarque, Vies, tome XI, Agis-Cléomène – Les Gracques, texte établi et traduit par Robert Flacelière et Émile Chambry. Paris: Les Belles Lettres.
- Gerber, A.* – *Greef, A.* – *John, C.* 1903: Lexicon Taciteum, ediderunt A. Gerber et A. Greef, U et V litteras confecit C. John. Lipsiae: Teubner.
- Hering, W.* 1987: C. Iulii Caesaris Commentarii rerum gestarum, vol. I, Bellum Gallicum, edidit Wolfgang Hering. Leipzig: Teubner.
- Horák, B.* 1925: Historicko-geografická miscellanea. In: Niederlův sborník, uspořádal J. Schráníl = Obzor praehistorický 4, 85–88.
- Christensen, A. S.* 2002: Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths, Studies in a Migration Myth. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Church, A. J.* – *Brodribb, W. J.* – *Hadas, M.* 1942: The Complete Works of Tacitus, translated from the Latin by Alfred John Church and William Jackson Brodribb, edited, and with an Introduction, by Moses Hadas. New York: The Modern Library.
- IG II–III²*: Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussiae editae, voluminis II et III editio minor, pars prima, edidit Iohannes Kirchner. Berolini: Reimer.
- Ihm, M.* 1897: Boihaemum. In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung, herausgegeben von Georg Wissowa, fünfter Halbband, Barbarus–Campanus, Stuttgart: Metzler, 629.
- Jones, H. L.* 1924: The Geography of Strabo, with an English translation by Horace Leonard Jones, in eight volumes, III. London: Heinemann – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Klotz, A.* 1952: C. Iuli Caesaris Commentarii, edidit Alfredus Klotz, vol. I, Commentarii belli Gallici, editio quarta. Lipsiae: Teubner.
- LSJ*: A Greek-English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, a new edition revised and augmented throughout by Henry Stuart Jones. Oxford: Clarendon Press.
- Mayhoff, C.* 1996: C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII, edidit Carolus Mayhoff, vol. I, libri I–VI, editio stereotypa editionis prioris (MCMVI). Stutgardiae – Lipsiae: Teubner.
- Meineke, A.* 1877: Strabonis Geographica, recognovit Augustus Meineke. Lipsiae: Teubner.
- Much, R.* 1911–1913: Boihaemum, Boiohaemum. In: J. Hoops Hrsg., Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, erster Band A–E, Straßburg: Trübner, 303.
- Much, R.* – *Jankuhn, H.* – *Lange, W.* 1967: Die Germania des Tacitus, erläutert von Rudolf Much, dritte, beträchtlich erweiterte Auflage, unter Mitarbeit von Herbert Jankuhn, herausgegeben von Wolfgang Lange. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
- Neumann, G.* – *Hofeneder, A.* – *Kolník, T.* 2003: Quaden. In: H. Beck – D. Geuenich – H. Steuer Hrsg., Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage, dreiundzwanzigster Band, Pfalzel – Quaden, Berlin – New York: De Gruyter, 624–640.
- Novotný, F. a kol.* 1992: Základní latinská mluvnice. Jinočany: H&H.
- Önnerfors, A.* 1983: P. Cornelii Taciti libri qui supersunt, tom. II, fasc. 2, De origine et situ Germanorum liber, recensuit Alf Önnerfors. Stutgardiae: Teubner.
- Perret, J.* 1983: Tacite, La Germanie, texte établi et traduit par Jacques Perret, quatrième tirage revu et corrigé. Paris: Les Belles Lettres.
- Perrin, B.* 1959: Plutarch's Lives, with an English translation by Bernadotte Perrin, in eleven volumes, X, Agis and Cleomenes, Tiberius and Gaius Gracchus, Philopoemen and Flamininus. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press – London: Heinemann.
- Radt, S.* 2003: Strabons Geographika, Band 2, Buch V–VIII: Text und Übersetzung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2007: Strabons Geographika, Band 6, Buch V–VIII: Kommentar. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Reeb, W. et al.* 1930: Tacitus Germania, mit Beiträgen von A. Dopsch, H. Reis, K. Schumacher, unter Mitarbeit von H. Klenk, herausgegeben und erläutert von Wilhelm Reeb. Leipzig – Berlin: Teubner.

- Rives, J. B. 1999:* Tacitus, *Germania*, translated with introduction and commentary. Oxford: University Press.
- Rübekeil, L. – Scharf, R. – Castritius, H. 2005:* Sweben. In: H. Beck – D. Geuenich – H. Steuer Hrsg., *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage, dreißigster Band, Stil – Tissø, Berlin – New York: De Gruyter, 184–212.
- Salač, V. 2016:* Kvádové v nejstarších dějinách Čech a střední Evropy. *Archeologické rozhledy* 68, 477–531.
- Sandnes, J. – Stemschaug, O. 1997:* Trondheim. In: *Norsk stadnamleksikon*. Oslo: Det Norske Samlaget. Dostupné online na <<http://www.norskstadnamleksikon.no/>>.
- Sintenis, C. 1869:* *Plutarchi Vitae parallelae, iterum recognovit Carolus Sintenis*, vol. IV. Lipsiae: Teubner.
- Sintenis, C. – Fuhr, K. 1882:* *Ausgewählte Biographien des Plutarch, erklärt von C. Sintenis*, zweites Bändchen: Agis und Kleomenes, Tiberius und Gaius Gracchus, vierte Auflage besorgt von Karl Fuhr. Berlin: Weidmann.
- Stephanus, H. 1830:* *Thesaurus Graecae linguae ab Henrico Stephano constructus, [...] tertio ediderunt Carolus Benedictus Hase, Guilielmus Dindorfius et Ludovicus Dindorfius, volumen secundum*. Parisiis: Firmin Didot.
- Stiebitz, F. 1967:* *Plutarchos, Životopisy slavných Řeků a Římanů I*, přeložili Antonín Hartmann, Rudolf Mertlík (za spolupráce Václava Bahníka), Ferdinand Stiebitz a Edita Svobodová, uspořádal Josef Češka. Praha: Odeon.
- Wahlgren, S. 2006:* *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, recensuit Stephanus Wahlgren. Berolini – Novi Eboraci: De Gruyter.
- Watt, W. S. 1998:* *Vellei Paterculi Historiarum ad M. Vinicium consulem libri duo, recognovit W. S. Watt, editio correctior editionis primae (MCMLXXXVIII)*. Stutgardiae – Lipsiae: Teubner.
- Wenskus, R. 1978:* *Boihaemum*. In: H. Beck – H. Jankuhn – K. Ranke – R. Wenskus Hrsg., *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage, dritter Band, Bilrgst – Brunichilde, Berlin – New York: De Gruyter, 207–208.
- Ziegler, K. 1971:* *Plutarchi Vitae parallelae, recognoverunt Cl. Lindskog et K. Ziegler*, vol. III, fasc. 1, iterum recensuit Konrat Ziegler. Leipzig: Teubner.

Strabo and Tacitus on the beginnings of the history of the Czech Basin Some notes on the issues reopened by Vladimír Salač

Two accounts by ancient authors on the conditions in the Czech Basin during the period at the turn of calendar eras are discussed in this paper, in order to clarify some details on which archaeologists usually build their arguments, and to reveal some new ones that have not been observed until yet.

Strabo (Geogr. VII 1,3) does not claim Quadi to be one of the Suebian tribes, since the function of *καθάπερ* is primarily the comparative one, although Strabo indeed seems to have sometimes used it for introducing a selection of subordinated items, yet especially since both Suebi and Quadi are plural genitives whose function is to modify *τὰ ... ἔθνη*, though substituted only with the article *τὰ* in the latter case. Strabo thus clearly juxtaposes both the terms at the same level. And in addition, if *καθάπερ* is used in its comparative function, then the relative clause with *Bouiaimon* is not bound unequivocally, and *Bouiaimon* could thus have been situated in the territory of the tribes of Quadi as well as the tribes of Suebi.

Further, it is not clear from the same passage that according to Strabo only a part of Suebi was living in the Hercynian Forest, while the other part outside. The phrase with *τὰ μὲν* is lacking its necessary complement with *τὰ δὲ*, but not because the latter was omitted by Strabo. Into the passage concerning in fact the Hercynian Forest the tribes living outside do not belong, and thus with *τὰ μὲν* rather an emphasis is laid on those living there as those really being in Strabo's mind at that moment. It follows therefrom only implicitly that some tribes do live outside the forest, and so the translations explicitly stating that only a part of Suebi lives in the forest are here somewhat misleading. From the passage, however, immediately following the one in question it is clear enough that in reality some of the Suebi were actually living outside the forest and Strabo indeed knew about it.

Concerning Bouiaimon, Strabo very likely considered it a kingly seat and not a territory. For the latter some Czech scholars tried to produce or defend some evidence: Plut. Agis et Cleom. 11,6 was claimed to prove that βασιλειον can be understood in the sense of “territory”, but it can hardly be true. Another plausible piece of evidence seems not yet have been observed: the term τόπος used by Strabo, which also refers to Bouiaimon (as well as βασιλειον does), where a great many were being moved. Having thereby construed the whole passage, Strabo looks as if he, after all, suspected Bouiaimon to be a territory. This piece of evidence, however, stands alone against the many cases in which the sense of a “kingly seat” or a “city” is documented for βασιλειον.

Tacitus (Germ. 42,1) need necessarily not be understood as claiming Marcomanni to have themselves expelled Boii from Boiohaemum, although it definitely could have been meant so, and Tacitus had no other way to naturally express such an idea, had he really this in mind. There is, however, another plausible meaning, likewise allowed for, or even defended by some modern scholars, namely that Boii were expelled earlier by an unspecified tribe, while Marcomanni later seized their former land still having, from whatever unknown reason, to prove their valour. Due to this ambiguity in its genuine meaning, Tacitus’ testimony cannot be used to refute any other available evidence, of whatever kind.

English by *the author*

Vegetace a ekonomika předvelkomoravské centrální lokality v Olomouci-Povelu

Vegetation and economy of the pre-Great Moravian central site of Olomouc-Povel

Petr Kočár – Pavel Šlészar – Romana Kočárová

Príspevek se zabývá rozsáhlým souborem botanických ekofaktů získaným v letech 1985–1987 v raně středověké lokalitě Olomouc-Povel (Zikova ulice). Sídliště bylo prozkoumáno v 80. letech a vzhledem k výjimečnosti situace bylo interpretováno jako předvelkomoravské správní a mocenské centrum. Součástí exkavace byl i sběr rostlinných ekofaktů a vzorkování zkoumaných sedimentů za účelem získání rostlinných zbytků plavením. Vzorkování bylo prováděno s cílem charakterizovat přírodní prostředí a základní rysy ekonomiky sídelní aglomerace. Trvale zvodnělé sedimenty umožnily získat, kromě běžně nalázaných zuhelnatělých rostlinných zbytků (uhlíky, zuhelnatělé makrozbytky rostlin), velké množství nezuhelnatělých rostlinných makrozbytků (semen, plodů, nezuhelnatělého dřeva), včetně unikátně dochovaného souboru listových čepelí. K zajímavým paleoekologickým zjištěním patří např. nízký vliv raně středověkého osídlení na lesní vegetaci a mezofilní charakter lesních porostů v nivě Povelky a Moravy, důraz na pěstování prosa a vysoký podíl žita mezi pěstovanými obilninami.

raný středověk – Olomouc – starší doba hradištní – mokrá archeologická lokalita – archeobotanika – antrakologie

This contribution deals with an extensive collection of botanical ecofacts obtained in the years 1985–1987 at the early mediaeval site Olomouc-Povel (Zikova street). The settlement was surveyed in the 1980s, and due to the uniqueness of the situation it was interpreted as a pre-Great Moravian administrative and power centre. The excavation also included the collection of plant ecofacts and the sampling of sediments under study with the purpose of obtaining plant remains by flotation. The sampling was carried out with the aim to characterize the natural environment and basic attributes of the economy of the settlement agglomeration. Continuously waterlogged sediments made it possible to obtain, besides commonly encountered charred plant remains (charcoal pieces, charred plant macroremains), also a large amount of uncharred plant macroremains (seeds, fruits, uncharred wood), including a uniquely preserved set of leaf blades. Notable palaeoecological findings include, for example, a low influence of early mediaeval settlement on woodland vegetation and a mesophilous character of woodland stands in the basins of the rivers Povelka and Morava, an emphasis on the cultivation of proso millet, and a high proportion of rye among cultivated grain crops.

Early Middle Ages – Olomouc – Early Hillfort period – waterlogged archaeological site – archaeobotany – anthracology

Príspevek vňujeme Josefu Bláhovi k sedmdesiatinám

Úvod

Předvelkomoravské ústředí Hornomoravského úvalu v Olomouci-Povelu je řazeno ke třem nejvýznamnějším centrálním moravským lokalitám raného středověku. Sídliště bohužel dosud patří k mnohým, o nichž jsme informováni jen prostřednictvím tzv. předběžných zpráv. Vedoucí výzkumu – Josef Bláha – podal poměrně podrobnou předběžnou zprávu již

Obr. 1. Poloha předvelkomoravského centra v Olomouci-Povelu na výřezu současné katastrální mapy.

Fig. 1. Position of the pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel in a crop of a present-day cadastral map.

záhy po objevu a výzkumu této unikátní lokality (Bláha 1988), k detailnímu vyhodnocení prozatím nedošlo.¹ Pozornost však byla věnována dílčím okruhům otázek, jako vyhodnocení archeozoologických poznatků (Bláha 2000a), importů a kovových artefaktů (Bláha 1998, 136–139; Profantová 1992, 689–690; Galuška 2013, 48–50), okrajově i stavebním konstrukcím (Bláha 1999, 189) a možnému opevnění (Procházka 2009, 183–184), některé analýzy zůstaly ve formě nepublikovaných rukopisů (Přichystal 2009; Zimák 2009). Povelské sídliště se nicméně stalo jedním ze základních kamenů historicko-topografického vývoje a kontinuity centrálních míst v rámci olomoucké raně středověké aglomerace (Bláha 2000b;

¹ V letech 2007–2009 se povelské sídliště stalo předmětem řešení projektu „Předvelkomoravské mocenské centrum v Olomouci“, GAČR 404/07/0352. Grant znamenal výrazný posun ve zpracování lokality, zejména v digitalizaci terénní dokumentace, zpracování fotografické a kresebné dokumentace a inventarizace nálezů a řady analýz, včetně archeobotanického rozboru, z něhož vychází i tento článek.

Obr. 2. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu. Bronzové ostruhy s háčky (foto na obr. 2–4: M. Bém).

Fig. 2. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel. Bronze spurs with hooks.

Obr. 3. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu. Litá bronzová opasková kování.

Fig. 3. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel. Cast bronze belt fittings.

2001a; 2001b). Bláhův model spočívá především v existenci předkřesťanského centra s integrovanými kultovními a soudními funkcemi na Michalském návrší, které je jedním ze tří vrcholů Olomouckého kopce, a předvelkomoravského správního a mocenského ústředí v Olomouci-Povelu. Zánik těchto dvou areálů pak spojuje s expanzí směřující z jihu v souvislosti s formující se říší Mojžírovců na počátku 9. století. Nové mocenské, náboženské a politické poměry pak měly podnítit vznik velkomoravského centra na Olomouckém kopci s hradištěm zahrnujícím území tzv. Předhradí (Petřské návrší) a Václavského návrší. Zánikem Velkomoravské říše nepříliš poznamenané hradiště v Olomouci se pak nerušeně vyvíjelo dále a v 10. století se stalo nejdůležitější „*civitas*“ na Moravě, těžící ze své polohy na křižovatce dálkových obchodních cest. To se projevilo jak zájmem Přemyslovců o brzké ovládnutí Olomouce a Krakova, tak celou řadou nálezů importů z oblastí Polska, Pobaltí a Kyjevské Rusi, svědčících o výrazné obchodní orientaci na východní oblasti Evropy. Následně se v suburbii hradiště, v místech dnešní Pekařské ulice, formovalo řemeslnic-

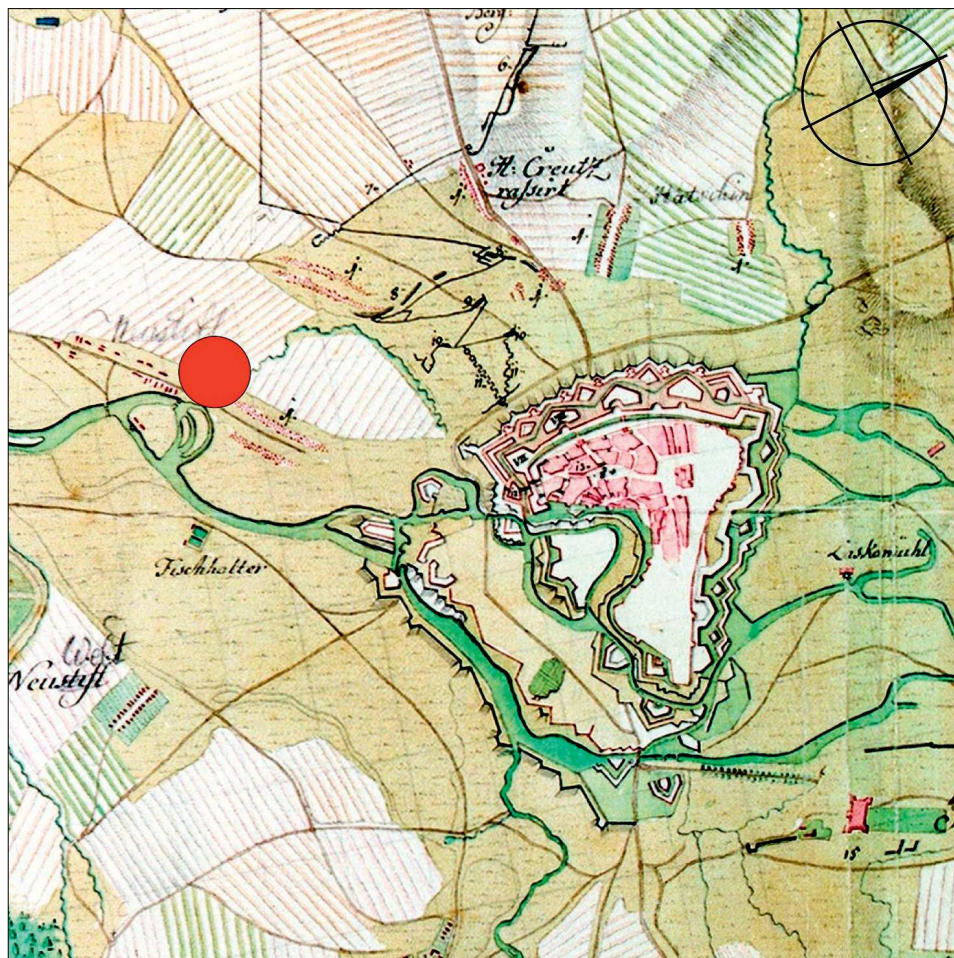
Obr. 4. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu. Skupina keramických nádob včetně napodobeniny karolínské keramiky (?).

Fig. 4. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel. Group of ceramic vessels including imitations of Carolinian ceramics (?).

ko-kupecké podhradí, postupně se rozvíjející i v 11. a 12. století, na něž navazoval vznik královského města Olomouce.

Tento Bláhův model byl odbornou veřejností v zásadě akceptován (např. *Lutovský 2001*, 220–221; *Klápště 2005*, 327–330; *Sommer – Třeštlík – Žemlička edd. 2009*, passim). Obdobně byly přijaty i závěry J. Bláhy o podobě a významu mocensko-správního předvelkomoravského ústředí na Povelu (např. *Kalábková – Kalábek 2009*, 77–78; *Měřinský 2002*, 267–271; *2011*, 104–107). Zaslouženého ohlasu se dostalo také povelskému souboru keramických, kovových, skleněných a kostěných artefaktů, např. při výstavě „Velká Morava a počátky křesťanství“ v roce 2015 a v související publikaci (*Kouřil 2014*, passim).

Základní informace o raně středověkém sídlišti v Olomouci-Povelu naposledy shrnul *P. Šlězár (2014)*. Vzhledem k poloze v inundačním terénu nebyl do 80. let 20. století prostor Povelu po archeologické stránce příliš sledován a k objevu lokality došlo v podstatě náhodou. V dubnu roku 1986 bylo archeologické pracoviště tehdejšího Okresního střediska státní památkové péče a ochrany přírody upozorněno na nálezy raně středověké keramiky a zvířecích kostí učiněné při dětských hrách v hliníku zahrad u budovy základní školy na nároží tehdejších ulic K. Marxe a Zikovy. Následovala dokumentace tří narušených objektů a kulturní vrstvy, povrchový sběr a rekognoskace v okolí. Při tomto průzkumu bylo zjištěno, že ca 200 m východním směrem od narušených objektů v hliníku, označených jako lokalita Zikova I, se na plató mírného návrší narušovaného orbou nacházely další objekty a vrstvy obdobné stáří. Lokalita, ležící již na k. ú. Nové Sady, byla označena jako Zikova II. Obě naleziště však byla ohrožena výstavbou panelového sídliště „Nové Sady – Jih“, výstavbou požární zbrojnice, parkoviště a skladem OD Prior. Následoval proto záchranný archeologický výzkum s poměrně přísnými termíny ukončení terénních prací. Terénní práce záchranného výzkumu probíhaly v roce 1987 a částečně i v roce 1988 (*Bláha 1988*, 155–156).

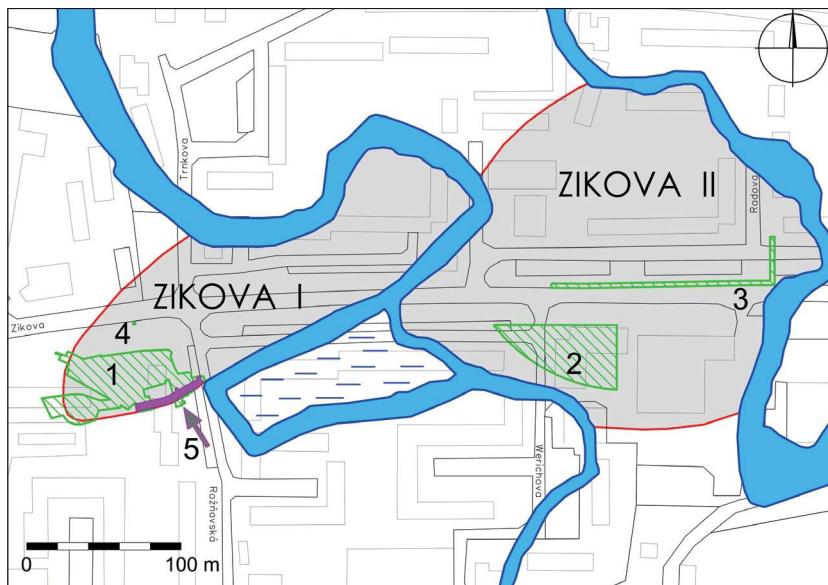

Obr. 5. Poloha předvelkomoravského ústředí v Olomouci-Povelu na výřezu plánu Olomouce s okolím v roce 1758, vodní toky jsou zobrazeny zelenou barvou. Originál plánu uložen v Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien, kopie v archivu NPÚ ÚOP v Olomouci.

Fig. 5. Location of the pre-Great Moravian centre at at Olomouc-Povel in a crop of a city plan of Olomouc and its surroundings from 1758; watercourses are depicted in green. The original of the city plan is deposited at the Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien; a copy is kept in the archive of the National Heritage Institute – regional department in Olomouc.

Nástin dosavadního poznání lokality

Souhrnně lze konstatovat, že v letech 1986 až 1988 došlo v inundačním terénu v prostoru olomouckého předměstí Povel k prozkoumání části lehce opevněného ústředního sídliště, ležícího zhruba 1,5 km jižně od jihovýchodního okraje dnešního historického jádra města v nadm. výšce kolem 210 m. Lokalita se v současnosti nachází v terénu, který byl téměř dokonale nivelizován pozdějšími povodňovými nánosy. Původní geomorfologie však byla

Obr. 6. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu (lokality Zikova I a Zikova II). Topografická rekonstrukce s vyznačením všech zkoumaných ploch, šipkou označena poloha vstupní brány, zesílenou linií vyznačen průběh palisádového opevnění, modré čárkování označuje tzv. tůňku (podle Šlézar 2014).
Fig. 6. Olomouc, pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel (sites Zikova I and Zikova II). Topographic reconstruction showing all areas under study. The arrow shows the location of the entrance gate; the thickened line marks the location of a stockade fortification; Blue dashing indicates the so-called pool (after Šlézar 2014).

v tomto prostoru daleko členitější. Tok řeky Moravy a zejména říčky Povelky zde vytvářel výškopisně různorodý terén s mírnými vyvýšeninami a terasovitými stupni, využívanými k osídlení již od pravěku. Jádru sídliště, označené jako lokalita Zikova I, se rozkládalo na pravém břehu říčky Povelky, na mírné vyvýšenině oválného tvaru, kterou ohraničoval jeden z meandrů říčky a jež převyšovala okolní terén o 1,8 m (obr. 1). Předstihový výzkum před výstavbou panelového sídliště „Nové Sady – Jih“ zde v letech 1987–1988 na ploše 2633 m² odkryl více než padesát zahloubených sídlištních objektů převážně hospodářského účelu (zásobní jámy, hliníky, pece, dílenské objekty, kotce pro domácí zvířata). Některé z objektů měly obdélný nebo čtvercový tvar s náznakem vstupu. K obývání však sloužily nadzemní stavby srubové konstrukce, ze kterých byly zachyceny mělké rozsáhlejší prohlubně, prošlapané podlahy a zlomky mazanice s otisky kulatiny. Na jihovýchodním okraji areálu byly výzkumem odkryty zbytky staršího košatinového plotu a dubových kůlů s odstupy. Místa tvořily kůly neuspořádaný shluk, v jiných částech byly patrné tři řady, navíc byly v tomto prostoru identifikovány zbytky brány. Jihozápadním směrem však kůly nepokračovaly a nacházel se zde pouze svah vyvýšeniny. Na základě topografické rekonstrukce lze výměru celého areálu lokality Zikova I stanovit na 1,8 ha. Východním směrem mezi meandrem Povelky a řekou Moravou se však nacházelo ještě neopevněné předhradí, o předpokládané rozloze až 4 ha. I zde byl na ploše 2255 m² realizován plošný odkryv, s objekty převážně výrobně-hospodářské funkce (kovářství, kovolitectví).

Obr. 7. Tok říčky Povelky u rybníku Anderle na Povelu ve 30. letech 20. století (archiv V. Švece).
Fig. 7. Course of the Povelka stream at the Anderle pond in the Povel suburb in the 1930s.

Pro datování a funkční interpretaci lokality jsou důležité velmi bohaté nálezy, které vytvářejí ojedinělý soubor artefaktů z doby předvelkomoravské: dva bronzové a dva železné kompletní exempláře ostruh s háčky a kromě toho i jejich další dva železné fragmenty (*obr. 2*), devět litých bronzových součástí opaskových garnitur spojovaných s prostředím Karpatské kotliny 8. století (*obr. 3*); výjimku tvoří drobné nákončí s polokulovitým ukončením z přelomu 8. a 9. století, v jehož zpracování se již projevují karolínské vlivy. Zřejmě merovejským importem z horního Podunají 7. až počátku 8. století je stříbrná omegovitá spona, ze stejného prostředí pochází zlatá tordovaná náušnice s očkem, jejíž datování se může pohybovat již v 6.–7. století. Druhým zlatým předmětem objeveným v lokalitě je čtvercové lisované kování ze zlatého plechu s tepanou geometrickou výzdobou. Pravděpodobně se jednalo o součást garnitur z opasků objevujících se v 7. století a poté znovu v 2. polovině 8. století. Mezi importy náleží i soubor skleněných perel, zejména kulovité z modrobílého skla, příčně segmentované se zatavenou zlatou fólií původem z egyptsko-syrského prostředí i jantarová surovina baltského původu. Nejpočetnější část nálezového souboru tvoří keramika (*obr. 4*): kromě vyspělého zboží podunajského okruhu a keramiky lokální provenience lze i zde spatřovat jisté vlivy ze severních (Pobaltí?) a také západních oblastí Evropy (napodobenina karolínské keramiky; *Bláha 1988; Šlězár 2014, 201–202*).

Na výlučné sociální postavení obyvatel povelského ústředí ukazuje rovněž absence zemědělských nástrojů a obilnic na sídlišti. Přípravu pokrmů však dokládají zlomky pražnic a žernovů. Z osteologických rozborů vyplývá, že obyvatelé povelského sídliště měli specifický masitý jídelníček, tvořený takřka polovičním podílem mladých prasat porážených do jednoho až dvou let. Ve třech případech byly při rozboru zvířecích kostí nalezeny pozůstatky osla afrického. Důležité jsou rovněž poznatky o místní kovářské i kovolitecké výrobě, stejně jako o každodenním životě v tomto ústředí: množství železných i kostěných nástrojů, kamenných brousků, dokladů textilnictví, přípravy a uchovávání poživatin (*Bláha 1988; 2000a; Šlězár 2014, 201–202*).

Obr. 8. Plocha archeologického výzkumu v letech 1986–1987 v lokalitě Zikova I, v popředí dnešní komunikace na Zikově ulici, pohled od SV (foto J. Bláha).

Fig. 8. Area of archaeological survey in the years 1986–1987 at the site Zikova I; in the foreground today's Zikova street, view from the northeast.

Celé sídliště, jehož počátky lze snad klást do sklonku 7. století a které dosáhlo největšího rozmachu v 8. století, se dá jednoznačně interpretovat jako sídlo společenské elity v této části Hornomoravského úvalu. Lze počítat s přítomností vládce – kmenového knížete, bojovnické jízdní složky i specializovaných řemeslníků. Lokalita těžila také z polohy na přechodu řeky Moravy v prostoru soutoku ramen řeky Moravy na dnešní Velkomoravské ulici. Zánik povelského sídliště souvisí se sjednocovacím procesem a expanzí mojmírovské Moravy někdy na přelomu 8. a 9. století, v němž mohla hrát roli kontrola obchodních cest na Olomoucku a také obsazení železářských středisek na Uničovsku a Litovelsku. Nicméně kromě dvou šipek a lokálního spáleniště nezaznamenáváme na povelském ústředí doklady násilných událostí. Osídlení na neopevněném předhradí v lokalitě Zikova II navíc plynule pokračuje až do průběhu 9. století (Šlězár 2014).

Poměrně dlouhou dobu nebyl jasný vztah osídlení k původním vodotečím, tedy ramenním řeky Moravy a říčky Povelky, což ztěžovalo interpretační možnosti celé situace (srov. Procházka 2009, 184). J. Bláha si byl dobře vědom významu původních meandrů řeky Moravy pro topografickou rekonstrukci povelského sídliště. Upozornil, že nynější podobu získala niva řeky Moravy až po záplavách a úpravě hydrologických poměrů na konci doby hradištní a zejména ve středověku a novověku. Mírné návrší lokality Zikova II bylo dokonce patrně ještě v době Bláhova výzkumu (Bláha 1988, 156–159), dokonce při katastrofálních záplavách na Moravě v roce 1997 byla oblast Povelu „suchým ostrůvkem“ jinak zatopeného

Obr. 9. Plocha archeologického výzkumu v letech 1986–1987 v lokalitě Zikova I (foto J. Bláha).

Fig. 9. Area of archaeological survey in the years 1986–1987 at the site Zikova I.

území (Bláha 2010). Tyto skutečnosti odpovídají současným představám o podobě říční nivy v raném středověku (např. Poláček 2001). Právě říční meandr (Povelky) obtékající lokalitu Zikova I umožnil uchování archeobotanického materiálu. Situaci popsal J. Bláha (2010, 5) takto: „A také se nám podařila téměř unikátní věc: v jedné bývalé tůňi, kde patrně stávala voda a obepínala celé hradisko, jsme našli listí napadané v tom osmém století. Lupeny z těch stromů, které tam nafoukal vítr, se v klidné vodě usazovaly a vytvořily hrubou, asi dvaceticentimetrovou vrstvu, ze které jsme vzali vzorek a nyní známe všechny dřeviny a keře, především samozřejmě duby, ale i dalších asi patnáct druhů dřevin, které tam v té době rostly.“ Z tohoto meandru pochází také opracovaná kulatina, srubová kláda s prožlabením na konci (Bláha 1999, 189; 2010, 5). V souvislosti s objevením dalších sídlištních aktivit z období pravěku, protohistorie i středověku na terasách a vyvýšeninách podél říčky Povelky (Faltýnek – Grégr – Šlězár 2008; Kalábek 2004; Šlězár 2002; 2005) probíhaly od roku 2001 střídavě přerušované práce na rekonstrukci původní geomorfologie² povelského sídliště na základě katastrálních map, plánů bastionové pevnosti Olomouc a dalších pramenů.³

² Na rekonstrukci se podílel P. Šlězár, V. Švec a J. Grégr.

Obr. 10. Momentní fotografie z výzkumu lokality Zikova I (foto J. Bláha).
Fig. 10. Snapshot from the survey at the site Zikova I in the 1980s.

Samotný přirozený tok říčky Povelky byl totiž od počátku 30. let 20. století regulován a následně sveden do potrubní stoky.

Cílem předkládaného textu je komplexní zhodnocení všech archeobotanických dat získaných v lokalitě Olomouc-Povel, Zikova ulice. Jde především o archeobotanický materiál determinovaný E. Opravilem (1988a; 1988b; 1988c). E. Opravil se zabýval zejména analýzou listových čepelí a pouze v menší míře analýzou dřeva/uhlíků či karpologickými analýzami (rostlinných makrozbytků v užším slova smyslu). V druhé fázi zpracování nálezového fondu, probíhající v letech 2007–2009 autory příspěvku, bylo analyzováno 47 environmentálních vzorků určených pro makrozbytkovou analýzu (organogenní vrstvy výplně říčního ramene, suché vrstvy a výplně objektů z vlastního hradiště) a 105 specifických vzorků: ručně vybíraných zlomků dřeva a uhlíků a nevelké množství pouhým okem patrných, a proto v terénu zaznamenaných makrozbytků (zlomky lískových ořechů, pecka slívy a unikátní nález semen klokoče zpeřeného apod.).

Raně středověké vlhké (nebo také zvodnělé, či poněkud nepřesně nivní) lokality jsou již řadu desetiletí významným zdrojem poznání. Specifické prostředí těchto sídlišť umožňuje poměrně ucelený pohled na přírodní prostředí a ekonomiku doby hradištní. V České republice byla pozornost botaniků dosud upřena zejména na archeobotanický materiál ze střední, případně mladší doby hradištní.

³ Např. plán olomouckých předměstí před rokem 1743 (uložen ve Státním okresním archivu v Olomouci) zachycuje stav a polohu původních předměstí a osad kolem Olomouce před jejich zánikem a přesunutím kvůli potřebám barokní bastionové pevnosti.

Z širšího prostoru města Olomouce bylo prozatím publikováno jen několik menších studií o raně středověkém archeobotanickém materiálu. V prostoru Dómského návrší jde o dvě studie o převážně nezuhebnatělých rostlinných zbytcích z vlhkých situací 10.–12. století (*Opravil 1985a; 1987*). Publikovaný materiál poskytl poměrně dobrou představu o sortimentu užitkových druhů střední doby hradištní v Olomouci a první doklady synantropních planých druhů rostlin. Nesrovnatelně početnější archeobotanická data máme z Mikulčic (*Opravil 1962; 1972; 1973a; 1975; 1978; 1983; 1997; 1998; Tempír 1973*, a zejména *Opravil 2000*). Nedávno byla dále publikována první archeobotanická data revizního výzkumu mikulčického říčního ramene (*Látková – Hajnalová 2014*). Z českých lokalit můžeme jmenovat např. archeobotanické soubory z Hartigovského paláce na pražské Malé Straně (*Čulíková 1998a*) či dosud publikovaná data z hradiště Libice z 9. a 10. století (*Čulíková 1999*) a z vlhkých sedimentů Pražského hradu (*Boháčová 2011* – analýza M. Kaplan; *Čulíková 1998b; 2001b*). Bohatší soubory rostlinných zbytků z trvale zvodnělých vrstev střední a mladší doby hradištní pocházejí zejména z Prahy – Malostranského náměstí (*Čulíková 2001a; Opravil 1986*) a z hradiště v Žatci (*Kočár et al. 2010; Čech et al. 2013*). Rozsáhlý soubor botanických zbytků z vlhkých situací na hradišti v Přerově je datovaný převážně do mladší doby hradištní (*Kočár – Kočárová v tisku; Opravil 1990; 1991*).

V prostředí Západních Slovanů byla archeobotanicky zkoumána celá řada „mokřých“ raně středověkých lokalit, např. hradiště v Hnězdně (*Jaroň 1939; Koszałka 2000*), hradiště Ostrów Tumski v Poznani (*Klichowska 1960b; 1961; Koszałka 2005a; 2005b; 2005c; 2008; 2013; Koszałka – Okuniewska-Nowaczyk 2004*) či hradiště Tum nedaleko Łęczycy (*Koszałka 2014; Klichowska 1955*), Wawel v Krakově (*Wasylikowa 1978; 1991*). Botanicky zkoumáno bylo také přímořské raně středověké sídliště v Kotobrzegu (*Badura 1998; 1999; Klichowska 1960a; Latałowa – Badura 1996*) a hradiště Wolin (*Alsleben 1995; Latałowa 1999a; 1999b*). Mezi zkoumanými vzorky z Polska však nacházíme jen zřídka materiál chronologicky srovnatelný s Olomoucí-Povelem. Z archeobotanicky zkoumaných lokalit v Německu (např. Starigard/Oldenburger: *Kroll – Willerding 2004*; Wurt Elisenhof: *Behre 1976*; Gross Strömkendorf: *Alsleben – Kroll 1998*) představují typologicky nejbližší analogie Povelu hradiště na středním toku Labe. Geomorfologicky, a zejména chronologicky srovnatelnou lokalitou, jež byla podrobena archeobotanickému výzkumu, je Lenzen 32. Archeobotanický výzkum však proběhl i v dalších lokalitách tohoto regionu, jež jsou datovány do 9.–11. století: např. Lenzen-Burg, Lenzen-Neuehaus, Wustrow 10, Friedrichsruhe, Meetschow, Vietze 63 či Brünkendorf (*Stika – Jahns 2013*).

Metodika archeobotanických analýz

Větší část archeobotanického materiálu z lokality Olomouc-Povel, Zikova ul., byla vyhodnocena před více než čtvrtstoletím (*Opravil 1988a; 1988b; 1988c*). Informace o metodice vzorkování při exkavaci, objemech odebraných vzorků a způsobu laboratorního zpracování u těchto vzorků nemáme k dispozici. Menší část vyschlých vzorků dlouhodobě skladovaných na pracovišti NPÚ v Olomouci byla dodatečně standardně flotačně proplavena na plavící lince typu „Ankara“ (*Pearsall 1989*) a předána k analýze autorům příspěvku.

K zachycení plovoucí frakce bylo použito jediné síto o průměru ok 0,25 mm. Plovoucí frakce (flot) byla vysušena při pokojové teplotě. Část vzorků z výplně říčního ramene byla také proplavena na soustavě sít o nejmenším průměru ok 0,25 mm (metodou *wet sieving*) a vysušena při pokojové teplotě. Makrozbytky rostlin byly vybrány a tříděny pod stereoskopickým mikroskopem. Paleobotanický materiál byl determinován za použití srovnávací sbírky diaspor rostlin. Pro determinaci byla dále použita základní literatura k určování rostlinných makrozbytků (*Anderberg 1991; Beijerinck 1947; Berggren 1969; 1981; Bertsch 1941; Cappers et al. 2006; Katz a kol. 1965; Schermann 1967*). Nomenklatura vyšších rostlin je převzata z práce *K. Kubáta (2002)*.

Uhlíky a zlomky nezuhebnatělého dřeva byly analyzovány pomocí světelného mikroskopu, který je upraven pro pozorování v dopadajícím světle (episkopický mikroskop). Po provedení čerstvých lomných ploch

(transversální, radiální a tangenciální zlom) byly zlomky přímo prohlíženy při zvětšení 50×, 100× a 200×. Zaznamenány byly počty zlomků ve zpracovávaných vzorcích a jejich hmotnosti. Hmotnost uhlíků byla stanovena pomocí standardních laboratorních vah s přesností vážení na 0,0001 g. Pro determinaci byla použita literatura k určování dřeva a uhlíků (*Schweingruber 1990a; 1990b*).

Při analýzách dřev a uhlíků prováděných v 80. letech nebyly stanovovány hmotnostní poměry jednotlivých druhů dřev a uhlíků ve vzorcích. Abychom tedy zajistili vzájemnou srovnatelnost obou souborů dat, byli jsme nuceni vyhodnocovat pouze početní poměry jednotlivých zlomků uhlíků a dřev pro celá data. Antrakologická analýza vychází ve své většině z materiálu odebíraného při exkavaci (zlomky dřev a uhlíků patrně makroskopicky). Plavený materiál byl studován v menší míře. Přestože předpokládáme, že vzorky neplaveného materiálu mohou být určitým způsobem zkesleny selekcí⁴, poměrně velký počet analýzovaných specifických vzorků snad částečně tento nedostatek napravil.

Při vyhodnocení starších archeobotanických dat často narážíme na metodické problémy a nejinak tomu bylo i v tomto případě. Systém vzorkování nebyl vzhledem k okolnostem exkavace optimální. Z výsledků je patrné, že byl odebrán soubor velice bohatých vzorků z vlhkých situací (slepého ramene Moravy) a zejména suché situace vlastního hradiště (s převahou zuhelnatělých makrozbytků rostlin) byly vzorkovány nahodile a s menší intenzitou. Vzorkování se tak metodicky blíží vzorkování na hradišti Mikulčice, které bylo také zaměřeno zejména na výplň říčního ramene (*Opravit 2000*).

Dlouhodobě skladované vzorky změnily vyschnutím a oxidací barvu a konzistenci, v mnoha případech se je již nepodařilo zcela standardně proplavit (sediment ulpíval na rostlinných zbytcích a znesnadňoval determinaci). Vzorky listů prodělaly za dobu skladování tvarové změny a značnou fragmentarizaci (listové čepele proto nebyly nově determinovány). Ze stejného důvodu nebyly provedeny chybějící pylové analýzy, které by mohly přispět k interpretaci zkoumaných vzorků a situací. Vzorky často zplesnivély, některé vzorky dřeva v důsledku vyschnutí ztratily identifikační znaky na tvarově zcela deformovaných vodivých pletivech atd.

Přes tyto negativní okolnosti je třeba konstatovat, že vzorkování byla v terénu věnována na svou dobu značná pozornost. Zdá se, že spektra rostlinných zbytků neprodělala v důsledku dlouhodobého skladování selektivní změny: jsou druhově i početně velice bohatá, vyskytují se zde makrozbytky všech velikostních kategorií, podařilo se determinovat i některé obtížně identifikovatelné taxony.

Vyhodnocení archeobotanických dat

Archeobotanický materiál byl vyhodnocován v několika úrovních. Soubor identifikovaných taxonů byl využit zejména ke klasickému posouzení sortimentu užitkových rostlin a rekonstrukci vegetace v okolí zkoumané lokality. Jednotlivé druhy rostlin zjištěných výzkumem byly do ekologických skupin zařazeny na základě recentních paralel z území České republiky (*Holub et al. 1967; Moravec et al. 1995; Chytrý ed. 2013*) s přihlédnutím ke specifickým poměrům panujícím ve vegetaci střední Moravy. Byla však opuštěna cenotaxonomická klasifikace ve prospěch volnější (skutečnosti pravděpodobně více odpovídající) rekonstrukce.

⁴ Neplavený materiál např. obsahuje s větší pravděpodobností uhlíky dřevin s méně rozpadavými uhlíky.

Rozdělení do poměrně širokých stanovištních skupin není definitivní a neměnné, jelikož celá řada druhů může růst v rozličných ekologických podmínkách prostředí a tím i v rozličných rostlinných společenstvech.

Celkem bylo analyzováno 2239 ks diaspor (semen a plodů) rostlin z 59 vzorků (*tab. 1*) a 2951 ks listových čepelí dřevin (*tab. 2*; jedná se o jediný vzorek ze S1/87 detailně analyzovaný E. Opravilem). Dále bylo analyzováno 1410 zlomků uhlíků ze 165 vzorků (*tab. 3*) a 682 fragmentů dřev (*tab. 4*). Celkem bylo zjištěno pomocí makrozbytkové analýzy ca 89 rostlinných taxonů, pomocí analýzy dřev/uhlíků bylo identifikováno 21 rodů dřevin a pomocí analýzy zcela unikátního souboru dochovaných listových čepelí bylo identifikováno 20 druhů dřevin. Získaný materiál je po taxonomické stránce nejbohatším analyzovaným archeobotanickým souborem ze starší doby hradištní z území České republiky.

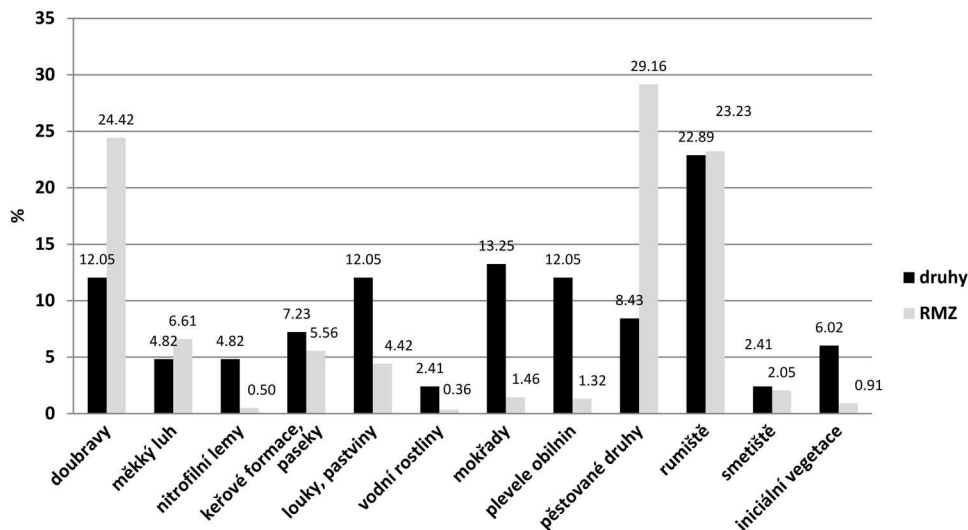
Rekonstrukce vegetace bezlesí

Soubor nezuhebnatělých makrozbytků, které jsou klíčové pro rekonstrukci antropogenního bezlesí v okolí studované lokality, obsahoval převahu makrozbytků i druhů planých rostlin (*obr. 11*). Plané druhy tvořily 71 % analyzovaných rostlinných makrozbytků (dále RMZ), a dokonce 92 % všech nalezených jednoznačně determinovaných taxonů vyšších rostlin.

V souboru makrozbytků převažovaly diaspory synantropních druhů, jak je obvyklé i v jiných mokřích lokalitách. Významná část zaznamenaných planých druhů (ca 23 %) osídluje recentně rumištní stanoviště. Původ jejich makrozbytků lze hledat v lokální rumištní vegetaci. Běžně byly zastoupeny makrozbytky rodů merlík (*Chenopodium* spp.), lebeda (*Atriplex* spp.), svízel (*Galium* spp.) či rdesno (*Persicaria* spp.). Z dalších druhů je třeba jmenovat např. pryšec kolovratec (*Euphorbia helioscopia*), opletka rolní (*Fallopia convolvulus*), zemědělm lékařský (*Fumaria officinalis*), konopice (*Galeopsis tetrahit/bifida/pubescens*), lilek černý (*Solanum nigrum*), ptačinec žabinec (*Stellaria media*) a penízeck rolní (*Thlaspi arvense*). Nitrofilní rumištní společenstva víceletých rostlin indikuje silenka široolistá (*Silene latifolia* subsp. *alba*). Jmenované druhy indikují živinami dotované, zrašované a kypřené substráty vyskytující se přímo na sídlištích. Plochy silně dotované živinami indikuje nález kopřivy žahavky (*Urtica urens*).

Zaznamenaný byly také druhy zhutnělých, často sešlapávaných ploch a iniciální vegetace minerálních substrátů, zejména truskavec ptačí (*Polygonum aviculare* agg.), ostřice zaječí (*Carex ovalis*) a méně typické druhy, jako pryskyřník plazivý (*Ranunculus repens*) a šťovík kadeřavý (*Rumex crispus*). Minerální substráty chudých kyselých podkladů na čerstvě narušených místech indikují např. šťovík menší (*Rumex acetosella*) a pamětník rolní (*Acinos arvensis*). Antropicky ovlivněná lemová společenstva v rumištních a podél vodotečí reprezentují zejména druhy chmel otáčivý (*Humulus lupulus*), kopřiva dvoudomá (*Urtica dioica*), bršlice kozí noha (*Aegopodium podagraria*) či tetluha kozí pysk/vznešená (*Aethusa cynapium/cynapioides*).

Lokálního původu jsou i doložené mokřadní druhy (13 % RMZ). Společenstva periodicky zaplavovaných břehů vod dotovaných živinami osídloval např. merlík mnohosemenný (*Chenopodium polyspermum*). Zaznamenaný byl také indikační druh antropicky méně ovlivněného společenstva sítin na obnažených březích, šáchor hnědý (*Cyperus fuscus*). Porosty vysokých ostřic reprezentují nálezy několika typických taxonů, např. ostřice měchýřkaté (*Carex vesicaria*) a čisťce bahenního (*Stachys palustris*). Břehové porosty stojatých nebo pomalu tekoucích vod indikují nálezy zeravů (*Sparganium erectum* a *S. minimum*).

Obr. 11. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu, výsledky archeobotanické makrozbytkové analýzy. Poměry počtů makrozbytků a druhů jednotlivých odlišených ekologických skupin rostlin (n=2239, celkem 90 taxonů rostlin).

Fig. 11. Pre-Great Moravian at Olomouc-Povel, results of archaeobotanical macroremains analysis. Ratios of numbers of macroremains and species of individual differentiated ecological plant groups (n=2239, 90 plant taxa in total).

Kromě lokální složky byla poměrně významná část botanických zbytků tvořena alochtonním materiálem, který byl na sídliště donesen z okolí v důsledku rozmanitých lidských aktivit. V analyzovaném materiálu bylo zjištěno 20 druhů užitkových a potenciálně užitkových druhů rostlin, tj. pěstovaných a planých sbíraných druhů (obr. 12).

Mezi obilninami se masivně vyskytovalo zejména pšenice, a to v zuhelnatělém i nezuhelnatělém stavu. Převaha pšenice v nezuhelnatělém stavu může být důsledkem jeho odolnosti, jelikož jako jediná obilnina zjištěná ve zkoumané lokalitě má pluchy dochováající se ve vlhkém prostředí. Při výzkumu Dómského návrší v Olomouci bylo ve vrstvách 10. a 10./11. století pšenice nalezeno ve velkém množství (Opravil 1985a, 52). Dominance pšenice mezi obilninami můžeme pozorovat i v dalších lokalitách raného středověku, bez ohledu na detailní chronologii, např. v Roztokách u Prahy (Kuna et al. 2013, 93–94), v Lovosicích (Čulíková 2008), v Přerově (Kočár – Kočárová v tisku) a v Mikulčicích (Látková – Hajnalová 2014). Převaha pšenice je uváděna i pro řadu polských raně středověkých lokalit, např. Poznaň – Ostrów Tumski (Koszałka 2005a; 2005b; 2008; 2013; Makohonienko et al. 2011), Józefów (Koszałka – Strzelczyk 2006), významné místo mezi obilninami mělo pšenice i v Hnězdnu (Koszałka 2000) či na krakovském Wawelu (Wasylikowa 1978, 185). Právě v souvislosti s blatnými lokalitami je zajímavá skutečnost, že pšenice je uváděna jako plodina s krátkou vegetační dobou schopné dozrát i na polích, jejichž vegetační doba je zkrácena záplavami (Beranová 1980, 147). Pěstování pšenice na dlouhodobě obhospodařovaných polích je podmíněno intenzivní kultivací se značným vkladem ruční práce v podobě pletí, úspěšnější je na nových nebo dlouho odpočívajících pozemcích (Beranová 1975, 19).

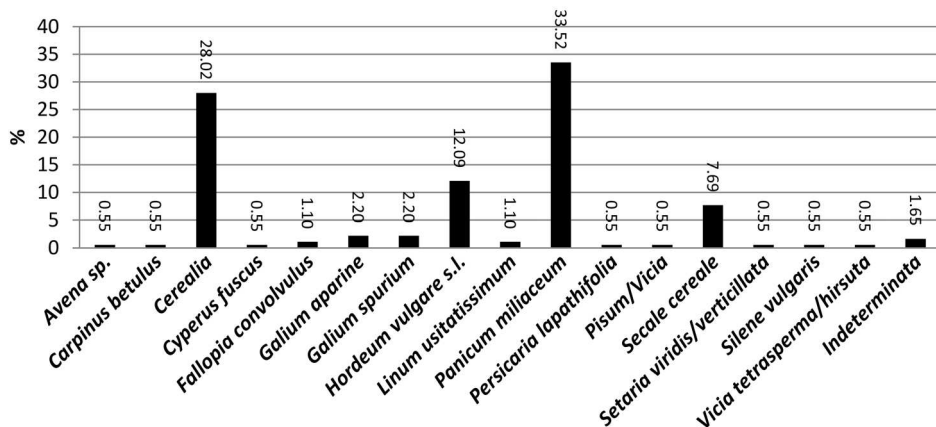

Obr. 12. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu, zastoupení makrozbytků užitkových rostlin v souboru analyzovaných rostlinných zbytků (n=931).

Fig. 12. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel, composition of macroremains of crops in the set of plant remains analysed (n=931).

Soubor z Olomouce-Povelu však zcela postrádá v raném středověku zpravidla významně zastoupenou, či dokonce dominující nahou pšenici (pšenice obecné a shloučené). Z velkozrnných obilnin byly zaznamenány pouze zuhelnatělé obilky ječmene obecného (*Hordeum vulgare s. l.*) a žito setého (*Secale cereale*). Obdobný sortiment obilnin s převahou ječmene a žita pozorujeme i v německé lokalitě Lenzen 32, kde převládá ječmen, následovaný žitem, prosem a malou příměsí pšenice (*Stika – Jahns 2013, 257*).

Zaznamenán byl jediný taxon luštěnin hrách/vikev (*Pisum/Vicia*), který může odpovídat druhům hrách setý (*Pisum sativum*) a vikev setá (*Vicia sativa*). Ve vzorku 1398 byla zaznamenána dvě zuhelnatělá semena jediné doložené olejninny/technické plodiny – lnu setého (*Linum usitatissimum*). Jedná se o první raně středověký nález z Olomouce, dosud bylo doloženo pouze konopí (*Opravil 1985b; 1987, 52*). Len mohl být vzhledem k poloze lokality na břehu řeky i lokálně zpracováván, nález zuhelnatělých semen ovšem není dokladem takové činnosti a spíše svědčí o konzumaci semen. Význam těchto „doplňkových“ polních plodin vzhledem k ostatním rostlinným složkám stravy, jakož i vztah mezi těmito plodinami navzájem, nelze stanovit.

Obr. 13. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu, výsledky archeobotanické makrozbytkové analýzy – zuhelnatělé makrozbytky (n=182).

Fig. 13. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel, results of archaeobotanical macroremains analysis – charred macroremains (n=182).

Přestože z celkového souboru rostlinných zbytků jich bylo pouze 8 % dochovaných v zuhelnatělém stavu, tvoří tento poměrně malý soubor významný zdroj poznání lokální ekonomiky, zejména zemědělství (obr. 13). Převážnou část zuhelnatělých makrozbytků totiž tvořily makrozbytky pěstovaných obilnin (81 %) s příměsí plevelů doprovázejících tyto obilniny (7 %). Ostatní plané druhy (lesní, luční a mokřadní druhy), stejně jako ostatní polní plodiny (olejninu a luštěniny), byly zastoupeny jen v příměsí.

Soubor makrozbytků z Olomouce-Povelu neobsahuje jednoznačný důkaz pěstování ovoce, přestože již ze střední doby hradištní máme z Olomouce doklad pěstování jablek a sliv (Opravil 1985a, 52–53). Zaznamenali jsme pouze jediné semeno hrušně (*Pyrus* sp.), u kterého ovšem nelze s jistotou determinovat druh. Může se jednat o pěstovanou hrušň obecnou (*Pyrus communis*) i planou hrušň polničku (*Pyrus pyraeaster*). Listy hrušně polničky byly zaznamenány v souboru analyzovaných listových čepelí.

Větší význam snad měl sběr planých ovocných druhů. Evidujeme např. zlomky skořápek i celé oříšky lísky obecné (*Corylus avellana*). Dále byly sbírány plody maliníku (*Rubus idaeus*), ostružiníků (*Rubus caesius*, *Rubus fruticosus*), jahodníku obecného (*Fragaria vesca*), střežmchy hroznovité (*Prunus padus*) a trnky (*Prunus spinosa*).

Unikátní je nález jediné nažky fíkovníku smokvoně (*Ficus carica*) v objektu 3 (přírůstkové číslo vz. 22). Plody tohoto druhu byly ve středověku pravděpodobně importovány v sušeném stavu z mediteránu. Dosud nejstarší nález nažek fíku z území České republiky pochází z Lovosic 6.–8. století (Čulíková 2008, tab. 1).

Zaznamenán byl také chmel otáčivý (*Humulus lupulus*), využívaný v minulosti jako koření piva a léčivka. Původ nažek lze hledat v planých rostlinách rostoucích v lužních lesích. Z potenciálních léčivek lze uvést kopřivu dvoudomou (*Urtica dioica*), trnku (*Prunus spinosa*), maliník (*Rubus idaeus*), jahodník (*Fragaria vesca*), bezy (*Sambucus ebulus*, *Sambucus nigra*) a mnoho dalších. Zjištěné zlomky žaludů (*Quercus*) mohly sloužit jako krmivo hospodářských zvířat, zejména prasat. Plody svídy krvavé (*Cornus sanguinea*) mohly být využívány k barvení látek a usní.

		n RMZ	% RMZ	n vzorků	% vzorků
<i>Acer platanoides</i>	javor mlíč	552	50,09	51	51,7
<i>Acinos arvensis</i>	pamětník rolní	1	0,04	1	1,7
<i>Aegopodium podagraria</i>	bršlice koží noha	1	0,04	1	1,7
<i>Aethusa cynapium/cynapioides</i>	tetlucha koží pysk/vznešená	1	0,04	1	1,7
<i>Agrostemma githago</i>	koukol polní	4	0,18	2	3,4
<i>Ajuga genevensis</i>	zběhovec ženevský	4	0,18	2	3,4
<i>Alnus glutinosa</i>	olše lepkavá	23	1,03	9	15,3
<i>Alnus sp.</i>	olše	31	1,38	7	11,9
<i>Anagallis arvensis</i>	drchnička rolní	1	0,04	1	1,7
<i>Atriplex patula</i>	lebeda rozkladitá	2	0,09	2	3,4
<i>Atriplex sp.</i>	lebeda	1	0,04	1	1,7
<i>Avena sp.</i>	oves	1	0,04	1	1,7
<i>Ballota nigra</i>	měrnice černá	2	0,09	2	3,4
<i>Barbarea stricta</i>	barborka přitisklá	1	0,04	1	1,7
<i>Batrachium sp.</i>	lakušník	1	0,04	1	1,7
<i>Betula pendula</i>	bříza bílá	7	0,31	1	1,7
<i>Carex cf. echinata</i>	ostřice ježatá	2	0,09	2	3,4
<i>Carex flava/flacca</i>	ostřice rusá/chabá	1	0,04	1	1,7
<i>Carex ovalis</i>	ostřice zaječí	2	0,09	1	1,7
<i>Carex spicata</i>	ostřice klasnatá	1	0,04	1	1,7
<i>Carex vesicaria</i>	ostřice měchýřkatá	14	0,63	5	8,5
<i>Carpinus betulus</i>	habr obecný	181	8,08	8	13,6
<i>Cerealia</i>	obilniny	63	2,81	9	15,3
<i>Clinopodium vulgare</i>	klinopád obecný	1	0,04	1	1,7
<i>Cornus sanguinea</i>	svida krvavá	42	1,88	6	10,2
<i>Corylus avellana</i>	líška obecná	81	3,62	6	10,2
<i>Cyperus fuscus</i>	šachor hnědý	2	0,09	2	3,4
<i>Dianthus deltoides</i>	hvozdík kropenatý	1	0,04	1	1,7
<i>Euphorbia helioscopia</i>	prýšec kolovratec	2	0,09	1	1,7
<i>Fallopia convolvulus</i>	opletka rolní	20	0,89	7	11,9
<i>Ficus carica</i>	fíkovník smokvoň	1	0,04	1	1,7
<i>Fragaria vesca</i>	jahodník obecný	4	0,18	3	5,1
<i>Fumaria officinalis</i>	zemědým lékařský	2	0,09	2	3,4
<i>Galeopsis ladanum/angustifolium</i>	konopice široolistá/úzkolistá	2	0,09	1	1,7
<i>Galeopsis terahit/bifida/pubescens</i>	konopice polní/dvouklanná/pýřitá	13	0,58	6	10,2
<i>Galium aparine</i>	svízel přítula	4	0,18	2	3,4
<i>Galium spurium</i>	svízel pochybný	4	0,18	4	6,8
<i>Hordeum vulgare s.l.</i>	ječmen obecný	22	0,98	5	8,5
<i>Humulus lupulus</i>	chmel otáčivý	4	0,18	3	5,1
<i>Chenopodium album</i>	merlík bílý	393	17,55	21	35,6
<i>Chenopodium ficifolium</i>	merlík fíkolistý	2	0,09	1	1,7
<i>Chenopodium hybridum</i>	merlík zvrhlý	10	0,45	5	8,5
<i>Chenopodium polyspermum</i>	merlík mnohosemenný	26	1,16	7	11,9
<i>Chenopodium sp.</i>	merlík	2	0,09	2	3,4
<i>Chenopodium urbicum</i>	merlík městský	1	0,04	1	1,7
<i>Linum usitatissimum</i>	len otáčivý	2	0,09	1	1,7
<i>Lycopus europaeus</i>	kobinec evropský	2	0,09	2	3,4
<i>Lychnis flos-cuculi</i>	kohoutek luční	1	0,04	1	1,7
<i>Neslia paniculata</i>	řepinka latnatá	1	0,04	1	1,7

<i>Oenanthe aquatica</i>	halucha vodní	4	0,18	2	3,4
<i>Panicum miliaceum</i>	proso seté	536	23,94	16	27,1
<i>Persicaria lapathifolia</i>	rdesno blešník	13	0,58	4	6,8
<i>Persicaria maculosa</i>	rdesno červivec	1	0,04	1	1,7
<i>Pisum/Vicia</i>	hrách/vikev	1	0,04	1	1,7
<i>Poaceae</i>	trávy	17	0,76	9	15,3
<i>Polygonum arenastrum</i>	truskavec obecný	2	0,09	2	3,4
<i>Populus</i> sp.	topol	7	0,31	4	6,8
<i>Potamogeton</i> sp.	rdest	7	0,31	4	6,8
<i>Prunus padus</i>	střemcha hroznovitá	1	0,04	1	1,7
<i>Prunus</i> sp.	slivoň	4	0,18	1	1,7
<i>Prunus spinosa</i>	trnka	3	0,13	2	3,4
<i>Pulmonaria officinalis</i>	plicník lékařský	1	0,04	1	1,7
<i>Pyrus</i> sp.	hrušeň	1	0,04	1	1,7
<i>Quercus robur</i>	dub letní	8	0,36	1	1,7
<i>Quercus</i> sp.	dub	121	5,40	10	16,9
<i>Ranunculus repens</i>	pryskyřník plazivý	19	0,85	7	11,9
<i>Ranunculus</i> sp.	pryskyřník	2	0,09	1	1,7
<i>Rubus caesius</i>	ostružník ježíník	4	0,18	3	5,1
<i>Rubus fruticosus</i> agg.	ostružník křovištní	1	0,04	1	1,7
<i>Rubus idaeus</i>	maliník	2	0,09	2	3,4
<i>Rumex acetosella</i>	šťovík menší	14	0,63	4	6,8
<i>Rumex crispus</i>	šťovík kadeřavý	10	0,45	5	8,5
<i>Salix</i> sp.	vrba	81	3,62	11	18,6
<i>Sambucus ebulus</i>	bez chebdí	44	1,97	6	10,2
<i>Sambucus nigra</i>	bez černý	26	1,16	7	11,9
<i>Scutellaria galericulata</i>	šišák vroubkovaný	1	0,04	1	1,7
<i>Secale cereale</i>	žito seté	14	0,63	10	16,9
<i>Setaria pumila</i>	bér sivý	8	0,36	3	5,1
<i>Setaria viridis/verticillata</i>	bér zelený/přeslenitý	1	0,04	1	1,7
<i>Silene latifolia</i>	silenska široolistá	2	0,09	2	3,4
<i>Silene vulgaris</i>	silenska nadmutá	55	2,46	6	10,2
<i>Sinapis arvensis</i>	hořčice rolní	1	0,04	1	1,7
<i>Solanum nigrum</i>	lilek černý	4	0,18	1	1,7
<i>Sparganium erectum</i>	zevar vzpřímený	3	0,13	3	5,1
<i>Sparganium minimum</i>	zevar nejmenší	1	0,04	1	1,7
<i>Stachys arvensis/annua</i>	čistec rolní/roční	7	0,31	4	6,8
<i>Stachys palustris</i>	čistec bahenní	1	0,04	1	1,7
<i>Stellaria graminea</i>	ptačinec trávovitý	1	0,04	1	1,7
<i>Stellaria media</i>	ptačinec žabinec	3	0,13	2	3,4
<i>Thalictrum flavum/lucidum</i>	žluťucha žlutá/lesklá	1	0,04	1	1,7
<i>Thlaspi arvense</i>	penízek rolní	5	0,22	1	1,7
<i>Ulmus</i> sp.	jilm	1	0,04	1	1,7
<i>Urtica dioica</i>	kopřiva dvoudomá	7	0,31	3	5,1
<i>Urtica urens</i>	kopřiva žahavka	1	0,04	1	1,7
<i>Vicia tetrasperma/hirsuta</i>	vikev čtyřsemenná/chlupatá	1	0,04	1	1,7
<i>Viola arvensis</i>	violka rolní	2	0,09	1	1,7
<i>Indeterminata</i>	neurčeno	197	8,80	17	28,8
CELKEM		2239		327	

Tab. 1. Olomouc – Zikova ulice, výsledky makrozbytkové analýzy.

Tab. 1. Olomouc – Zikova street, results of macroremains analysis.

		n listů	% listů
<i>Acer campestre</i>	javor babyka	39	1,32
<i>Acer platanoides</i>	javor mléč	15	0,51
<i>Alnus glutinosa</i>	olše lepkavá	66	2,24
<i>Carpinus betulus</i>	habr obecný	189	6,40
<i>Corylus avellana</i>	líška obecná	4	0,14
<i>Crataegus oxyacantha</i>	hloh obecný	2	0,07
<i>Fraxinus excelsior</i>	jasan ztepilý	1	0,03
<i>Populus nigra</i>	topol černý	5	0,17
<i>Pyrus pyraeaster</i>	hrušeň polnička	1	0,03
<i>Quercus petraea</i>	dub zimní	40	1,36
<i>Quercus robur</i>	dub letní	263	8,91
<i>Quercus</i> sp.	dub	293	9,93
<i>Salix alba</i>	vrba bílá	1134	38,43
<i>Salix caprea</i>	vrba jíva	36	1,22
<i>Salix cinerea</i>	vrba popelavá	82	2,78
<i>Salix triandra</i>	vrba trojmužná	164	5,56
<i>Salix viminalis</i>	vrba košíkářská	69	2,34
<i>Salix caprea</i> x <i>S. viminalis</i>	vrba jíva/košíkářská	1	0,03
<i>Salix</i> sp.	vrba	87	2,95
<i>Tilia cordata</i>	lípa srdčitá	74	2,51
<i>Tilia</i> cf. <i>platyphyllos</i>	lípa velkolistá?	4	0,14
<i>Tilia</i> sp.	lípa	68	2,30
<i>Ulmus carpifolia</i>	jilm habrolistý	75	2,54
<i>Ulmus laevis</i>	jilm vaz	161	5,46
<i>Ulmus</i> sp.	jilm	78	2,64
CELKEM		2951	

Tab. 2. Olomouc – Zikova ulice, výsledky analýzy listových čepelí ze vzorku S1/87 (analýza E. Opravil).
 Tab. 2. Olomouc – Zikova street, results of analysis of leaf blades from sample S1/87 (analysis by E. Opravil).

Alochtonního původu však v Olomouci-Povelu nebyly jen užitkové druhy intencionálně přinášené, významnou složku zkoumaného materiálu tvoří i náhodně a nezáměrně přinášené diaspory planých druhů. K alochtonní složce archeobotanického souboru patří plevele ozimých obilnin (*Agrostemma githago*), plevele jaří (*Chenopodium* ssp., *Persicaria* ssp., *Galium* ssp.) a prosných polí (*Galium spurium*, *Neslia paniculata*, *Setaria pumila*, *Setaria viridis/verticillata*). Velká část diaspor těchto druhů byla zuhelnatělá, což pravděpodobně souvisí s konzumací obilnin (přípravy obilných jídel) a likvidací odpadu po čištění obilnin pálením. Zaznamenány byly druhy vázané na živinami a vápnem bohatší půdy (*Stachys arvensis/annua*, *Sinapis arvensis*, *Galeopsis angustifolia/ladanum*) i příměs druhů acidofilních často s vazbou na písčité substráty (*Rumex acetosella*, *Viola arvensis*). Tato skutečnost pravděpodobně odráží pěstování obilnin na různých druzích půdních substrátů. V polských raně středověkých lokalitách byla na základě rozboru ekologických vlastností plevelů prokázána vazba jednotlivých plodin na určité edafické podmínky. Oves a žito jsou vázány na půdy chudší a kyselejší, pšenice a proso na půdy bohatší (*Lityńska-Zajac 2005*, 288).

		n uhlíky	% uhlíků	n vzorků	% vzorků
<i>Acer</i>	javor	25	1,8	12	9,8
<i>Alnus</i>	olše	50	3,5	18	14,8
<i>Betula</i>	bříza	1	0,1	1	0,8
<i>Carpinus</i>	habr	161	11,4	41	33,6
<i>Cornus</i>	svída	5	0,4	1	0,8
<i>Corylus</i>	líška	75	5,3	8	6,6
<i>Fagus</i>	buk	16	1,1	7	5,7
<i>Frangula</i>	krušina	1	0,1	1	0,8
<i>Fraxinus</i>	jasan	46	3,3	21	17,2
<i>Pomoideae</i>	jabloňovité	22	1,6	6	4,9
<i>Populus/Salix</i>	topol/vrba	25	1,8	15	12,3
<i>Prunus</i>	slivoň	5	0,4	3	2,5
<i>Quercus</i>	dub	708	50,2	83	68,0
<i>Rhamnus</i>	řešetlák	1	0,1	1	0,8
<i>Salix</i>	vrba	6	0,4	2	1,6
<i>Tilia</i>	lípa	9	0,6	5	4,1
<i>Ulmus</i>	jilm	245	17,4	42	34,4
<i>Viburnum</i>	kalina	2	0,1	2	1,6
<i>Indeterminata</i>	listnáč	7	0,5	4	3,3
CELKEM		1410		122	

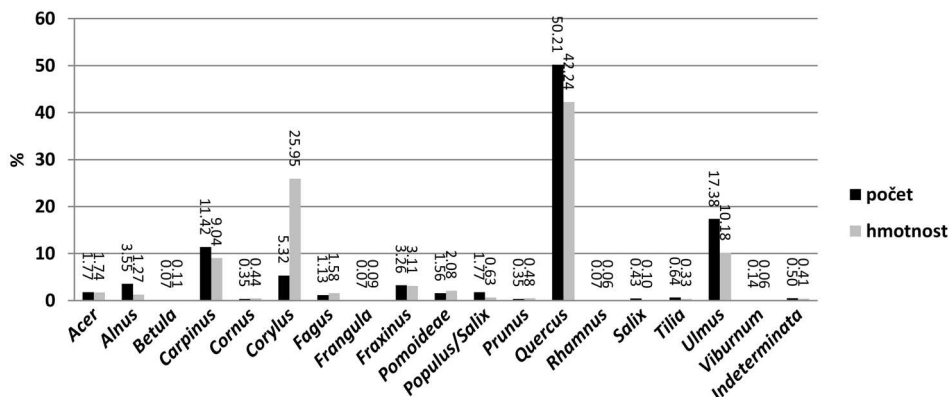
Tab. 3. Olomouc – Zikova ulice, výsledky analýzy uhlíků.

Tab. 3. Olomouc – Zikova street, results of charcoal analysis.

		n dřevo	% dřevo	n vzorků	% vzorků
<i>Abies</i>	jedle	2	0,3	1	1,8
<i>Acer</i>	javor	14	2,1	9	16,1
<i>Alnus</i>	olše	121	17,7	21	37,5
cf. <i>Betula</i>	bříza?	1	0,1	1	1,8
<i>Betula/Alnus</i>	bříza/olše	1	0,1	1	1,8
<i>Carpinus</i>	habr	3	0,4	2	3,6
cf. <i>Frangula</i>	krušina?	1	0,1	1	1,8
<i>Fraxinus</i>	jasan	15	2,2	10	17,9
cf. <i>Pinus</i>	borovice?	1	0,1	1	1,8
<i>Populus</i>	topol	24	3,5	6	10,7
<i>Populus/Salix</i>	topol/vrba	57	8,4	9	16,1
<i>Quercus</i>	dub	143	21,0	29	51,8
<i>Salix</i>	vrba	40	5,9	11	19,6
<i>Ulmus</i>	jilm	67	9,8	15	26,8
<i>Viscum</i>	jmělí	1	0,1	1	1,8
<i>Indeterminata</i>	neurčeno	191	28,0	15	26,8
CELKEM		682		56	

Tab. 4. Olomouc – Zikova ulice, výsledky analýzy nezuhořelých dřev.

Tab. 4. Olomouc – Zikova street, results of uncharred wood pieces.

Obr. 14. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu, výsledky analýzy uhlíků. Početní a hmotnostní zastoupení jednotlivých taxonů (n=1203, celkem 523,4 g).

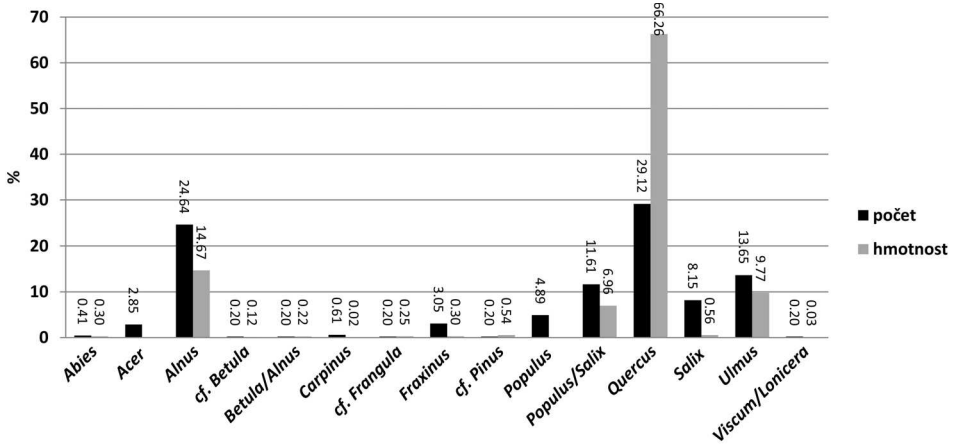
Fig. 14. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel, results of charcoal analysis. Numeric and weight composition of individual taxa (n=1203, altogether 523.4 g).

V souboru zuhelnatělých RMZ byly v Olomouc-Povelu zaznamenány zejména plevele s velkými semeny či plody, které vytrvávají i ve vyčištěném obilí (*Fallopia convolvulus*, *Galium* ssp., *Persicaria lapathifolia*, *Setaria viridis/verticillata*, *Vicia* sp.). Lze tak předpokládat, že zjištěné zuhelnatělé makrozbytky jsou zbytky po čištění polních plodin, ze kterých byla odstraněna většina diaspor plevelů s malými, létavými semeny.

Zjištěno bylo několik druhů travnatých stanovišť (luk a pastvin), např. zběhovce ženevský (*Ajuga genevsiensis*), hvozdík kropenatý (*Dianthus deltooides*), jahodník obecný (*Fragaria vesca*), kohoutek luční (*Lynchnis flos-cuculi*), pryskyřník plazivý (*Ranunculus repens*), silenka nadmutá (*Silene vulgaris*), ptačinec trávovitý (*Stellaria graminea*), šťovík kadeřavý (*Rumex crispus*), klinopád obecný (*Clinopodium vulgare*). Vlhké louky a pastviny indikuje např. druh žlutucha žlutá/lesklá (*Thalictrum flavum/lucidum*). Podobně jako u ostatních zástupců travnatých společenstev pozorujeme poměrně nízké frekvence i počty diaspor. Zdrojem diaspor těchto druhů je často hnůj hospodářských zvířat obsahující diasporu rostlin spásaných ploch okolí sídliště.

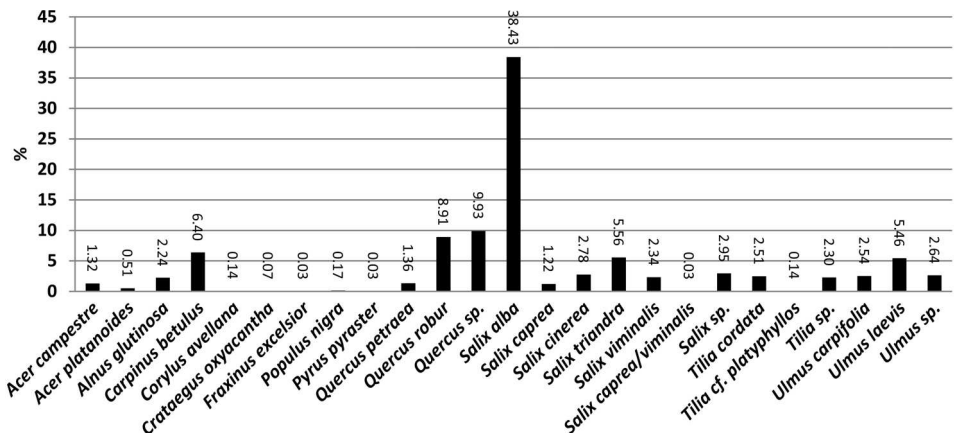
Rekonstrukce lesních společenstev

V souboru rostlinných makrozbytků (semen a plodů) bylo zjištěno neobvykle vysoké zastoupení dřevin, např. 23 % RMZ tvořily druhy doubrav (dubohabrových hájů a tvrdého luhu), 7 % druhy měkkého luhu. Jen menší část (ca 5,5 %) analyzovaných makrozbytků lze spojit přímo se sběrem lesních plodin obyvateli sídliště. Jde hlavně o druhy keřových formací, lesních světlin a pasek. Přesto jsou pro rekonstrukci lesní složky vegetace klíčové zejména výsledky antrakologické analýzy (analýzy uhlíků), analýzy nezuhelnatělého dřeva (xylotomární analýzy) a analýzy ve zkoumané lokalitě hojně přítomných listových čepelí dřevin (obr. 14; 15; 16). Tato analýza umožnila významně zpřesnění výsledků archeobotanické makrozbytkové analýzy: umožňuje např. detailní studium často ekologicky velmi citlivých a k paleobotanickým rozborům vhodných druhů dubů, vrb, jilmů a lip, které nelze na základě analýzy dřeva/uhlíků v rámci rodu bezpečně rozlišit.

Obr. 15. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu, výsledky analýzy nezuhebnatých dřev. Početní a hmotnostní zastoupení jednotlivých taxonů (n=234, celkem 2232,8 g).
 Fig. 15. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel, results of analysis of uncharred wood pieces. Numeric and weight composition of individual taxa (n=234, altogether 2232.8 g).

Analýza listových čepelí poskytla data pro rekonstrukci lesa v bezprostředním okolí studované archeologické situace (slepé rameno/příkop hradiště; obr. 14). V souboru převládají listy stromové vrby bílé (*Salix alba*) s příměsí topolu černého (*Populus nigra*) a olše lepkavé (*Alnus glutinosa*), tedy dřevin tvořících **měkký luh**. Dalšími hojně přítomnými taxony jsou druhy keřových břehových porostů: vrba popelavá (*Salix cinerea*), vrba košíkářská (*Salix viminalis*) a vrba trojmužná (*Salix triandra*). Více než polovina ze zaznamenaných listových

Obr. 16. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci-Povelu, výsledky analýzy listových čepelí. Poměry počtů makrozbytků a druhů jednotlivých odlišených ekologických skupin rostlin (n=2239, celkem 90 taxonů rostlin).
 Fig. 16. Pre-Great Moravian centre at Olomouc-Povel, results of leaf blade analysis. Proportions of numbers of macroremains and species of individual differentiated ecological plant groups (n=2239, altogether 90 plant taxa).

čepelí pochází z těchto lesních společenstev (mokřadní vrby, olše a topoly: 51,5 % analyzovaných listových čepelí). Dřeviny těchto společenstev osídlují většinou místa pravidelně zaplavovaná až podmáčená. Také výsledky ostatních analýz (rostlinných makrozbytků, nezuheľnatěľého dřeva a uhlíků) zachytily taxony z těchto vegetačních typů: olše (*Alnus* sp.), topol (*Populus* sp.), vrba (*Salix* sp.) a střemcha hroznovitá (*Prunus padus*).

Druhou významnou složkou lesních společenstev v okolí lokality byly mezofilní dubové lesy. Doubravy či dubohabřiny můžeme rekonstruovat na základě nálezů makrozbytků, listových čepelí, nezuheľnatěľého dřeva a uhlíků. Zaznamenány byly druhy: dub letní (*Quercus robur*), dub zimní (*Quercus petraea*), habr obecný (*Carpinus betulus*), lípa srdčitá (*Tilia cordata*), lípa velkolistá? (*Tilia* cf. *platyphyllos*), javor mléč (*Acer platanoides*), javor babyka (*Acer campestre*), jilm habrolistý (*Ulmus carpinifolia*) a jilm vaz (*Ulmus laevis*). Z mezofilních jehličnanů byla doložena jedle (*Abies*), která mohla tvořit příměs v dubohabřinách (druh není součástí lužních lesních společenstev).

Habr byl poměrně vysoce zastoupen (11 %) v souboru uhlíků (obr. 14), lze tedy uvažovat o intenzivním šíření této dřeviny zejména v mezofilních lesích okolí lidských sídel, z nichž bylo získáváno palivové dřevó. Masivní nástup habru je často podmíněn antropicky. Dubohabřiny vznikají jako pastevní lesy nebo pařeziny z jiných typů doubrav (viz např. Küster 1997; 1998; Pokorný 2002).

Poměrně výrazné je i zastoupení světlomilných dřevin indikujících náhradní společenstva dřevin na mezofilních lesních stanovištích, např. lísky obecné (*Corylus avellana*), hrušně polničky (*Pyrus pyraeater*) a hlohu obecného (*Crataegus oxyacantha*).

Z bylinného podrostu dubohabřin dokladovaného analýzou makrozbytků lze jmenovat jen jednotlivé druhy, např. plicník lékařský (*Pulmonaria officinalis*).

Antrakologicky doložené dřeviny doubrav (*Quercus* sp., *Carpinus* sp., *Ulmus* sp., *Acer* sp. a *Tilia* sp.) se však kromě mezofilních dubohabrových hájů vyskytují i v hygofilních a nitrofilních **tvrdých lužích**. Rozhodnout, které z těchto lesních společenstev se v okolí studovaného sídliště vyskytovalo, je neseadné. Jako pomocné kritérium lze použít nízký podíl jasanu (*Fraxinus*) v souborech dřev a uhlíků (pod 5 %) i listových čepelí (pod 1 %). Tato dřevina doprovází zejména vlhčí a člověkem ovlivněné partie lužních lesů. Nápadný je také relativně nízký podíl nitrofilních druhů bylinného podrostu a keřového patra lužních lesů v souboru makrozbytků, a to přesto, že většina těchto druhů osídluje i synantropní stanoviště. Jde o bez černý (*Sambucus nigra*), kopřivu dvoudomou (*Urtica dioica*), ostružiník ježiník (*Rubus caesius*), chmel otáčivý (*Humulus lupulus*) apod.

E. Opravil (1973b, 90) rekonstruuje pro Olomouc 9. století původní uspořádaní vegetačních formací údolní nivy řeky Moravy. Teprve pro 11. a 12. století předpokládá změny hydrologie řeky vedoucí k pravidelným záplavám i v průběhu vegetační sezóny, tedy i vzniku lužních lesů, jak je známe dnes (Opravil 1992, 258). Námí získaná data z Olomouce tuto hypotézu, zdá se, potvrzují. Obdobné změny hydrologie byly prokázány pomocí geoarcheologických metod i v nivě středního toku Labe v Německu. Tam došlo v 2. polovině 10. století k několika silným povodním, tvořícím krátkou, ovšem výraznou fázi. Tato událost ukončila ca 200 let trvající stabilitu sedimentární činnosti řeky. Od těchto změn jsou odvozovány i změny významu a rozložení raně středověkých lokalit v okolí řeky (Schneeweiss – Schatz 2014, 31).

V Olomouci-Povelu byli zaznamenáni také zástupci vegetace **lesních okrajů a keřových formací**. Makrozbytková analýza prokázala mezofilní a nitrofilní taxony jako líska obecná

(*Corylus avellana*), trnka (*Prunus spinosa*), ostružiníky a maliník (*Rubus caesius*, *Rubus fruticosus* agg., *Rubus idaeus*), příp. bez černý (*Sambucus nigra*), analýza listových čepelí pak relativně suchomilnou vrbu jívu (*Salix cinerea*) a hloh obecný (*Crataegus oxyacantha*), indikující lesní světliny a paseky či okraje lesů, cest a remízy v polích. Hojná přítomnost makrozbytků těchto druhů je patrně dána užitkovými vlastnostmi některých zástupců. Celá řada druhů byla součástí sběrného hospodářství (např. trnka, líska, ostružiníky). Nebývale výrazné je ale zastoupení lísky v souboru analyzovaných uhlíků. Druh byl v celém středověku hojně využíván k výrobě pletených konstrukcí tzv. košatin či „polských“ plotů (Kočárová et al. 2015). Nicméně líska se v námi zkoumaném souboru vyskytovala zejména ve formě uhlíků; v souboru nezuhebnatělého dřeva nebyla zjištěna. To spíše indikuje možnost, že byla využívána jako palivo.

Ojedinele byli zaznamenáni také zástupci společenstev **smíšených lesů vyšších poloh**. Sem náleží druhy jako jedle bělokora (*Abies alba*) a buk (*Fagus sylvatica*). Oba druhy pravděpodobně dokládají transport dřeva na větší vzdálenosti, popř. příměs těchto druhů v nížinných lesích v zázemí lokality.

Vysoký podíl dobře zmlazujících dřevin, zejména habru, lip, jilmů a lísky v souboru uhlíků (zbytků palivového dřeva) a převaha dubu v souboru nezuhebnatělého dřeva (tj. mezi zbytky konstrukčního dřeva) indikuje pravděpodobně počátek obhospodařování lesů v okolí lokality jako pařezin (lesů s krátkým obmýtím 7–35 let, obnovovaných z pařezových výmladků) určených pro produkci paliva, a tzv. středního lesa, kde se kromě dřevin tvořících pařeziny, vyskytovaly i vzrostlé stromy dubu letního využívané jako konstrukční dříví (Nožička 1958, 53; Vrška et al. 2006, 47). Výmladkové hospodaření provozované po několika generacích lesa po sobě vede k ústupu dubu a jeho nahrazení snadno zmlazujícími dřevinami.

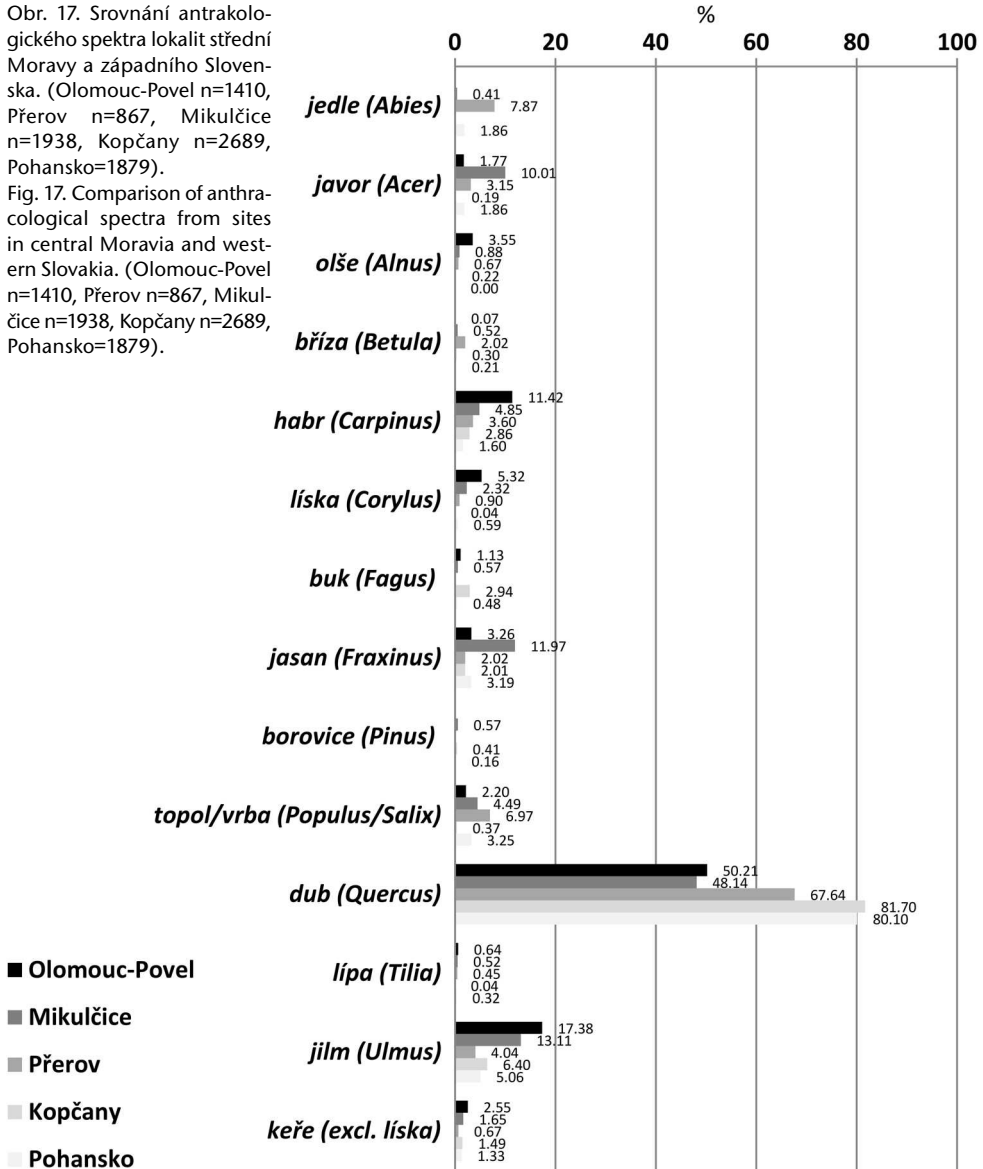
Srovnání s jinými antrakologickým lokalitami raného středověku

Srovnání s jinými lokalitami umožňují zejména výsledky antrakologických analýz (analýz uhlíků), jelikož uhlíky se dochovávají ve všech typech archeologických lokalit bez ohledu na půdní vlhkost. Nabízí se zejména srovnání s raně středověkými lokalitami střední Moravy a západního Slovenska situovanými v nevelké vzdálenosti od řeky Moravy (obr. 17), zejména s lokalitami Přerov (Kočár – Kočárová v tisku), Mikulčice (Opravil 2000), Kopčany (Kočárová – Kočár 2014) a Břeclav-Pohansko (Opravil 2000). Rozdíly antrakologických dat mezi těmito lokalitami bezpochyby odrážejí zejména rozdíly v lokálních přírodních podmínkách, tj. rozdíly mikromorfologické, hydrologické (výše hladiny spodní vody, vzdálenost od řeky), ale nelze vyloučit ani vliv chronologie či společenského významu jednotlivých lokalit (posun ve vývoji lesních společenstev, intenzita ovlivnění lesních společenstev přímo úměrná velikosti lidské populace na sídlištích).

Vzájemným srovnáním souborů uhlíků z těchto lokalit vyniknou specifika antrakologického souboru z lokality Olomouc-Povel, zejména nejvyšší podíl uhlíků mezofilních dřevin habru, jilmu a lísky, ale i relativně vyšší podíl uhlíků lípy. Výsledky ukazují, že zdrojem palivového dřeva zde byly zejména sušší mezofilní lesy, nikoli tvrdý luh. V raném, a zejména na počátku vrcholného středověku můžeme předpokládat změnu vodního a sedimentačního rázu toků větších řek a jimi vyvolanou intenzivní proměnu břehových lesních porostů z mezofilních dubohabřin a nezaplavovaných jilmových doubrav v tvrdý luh (Ellenberg 1954; Opravil 1983; Rybníček – Rybníčková 1998). Olomoucké spektrum však tyto změny ještě

Obr. 17. Srovnání antrakologického spektra lokalit střední Moravy a západního Slovenska. (Olomouc-Povel n=1410, Přerov n=867, Mikulčice n=1938, Kopčany n=2689, Pohansko=1879).

Fig. 17. Comparison of anthracological spectra from sites in central Moravia and western Slovakia. (Olomouc-Povel n=1410, Přerov n=867, Mikulčice n=1938, Kopčany n=2689, Pohansko=1879).

nevykazuje a do značné míry se liší od geobotanickými metodami rekonstruovaného stavu potenciální přirozené vegetace (Neuhäuslová a kol. 1998). Zajímavé je srovnání s antrakologickým souborem z Mikulčic, kde oproti Olomouci pozorujeme vysoký podíl hygrofilního a nitrofilního jasanu. Olomouc se také vyznačuje absencí jehličnanů a nízkým podílem buku, na rozdíl např. od Přerova s výrazným podílem jedle či Kopčan s nejvyšším podílem buku. Tyto dřeviny indikují snad relativní blízkost těchto lokalit vůči západokarpatským svahům porostlým bučinami a jedlobučinami.

Závěr

Soubor rostlinných zbytků z lokality Olomouc-Povel je jedním z nejpočetnějších rostlinných souborů ze starší doby hradištní České republiky. Díky unikátním trvale zvodnělým anoxickým sedimentům se dochovaly kromě zuhelnatělých i bohaté soubory nezuhelnatělých zbytků rostlin. Z metodického hlediska je zajímavé srovnání výsledků analýzy jednotlivých skupin rostlinných zbytků. Jde o nezuhelnatělé (*waterlogged*) makrozbytky rostlin s vazbou na lokální synantropní a mokřadní bezlesí, zuhelnatělé makrozbytky rostlin téměř výhradně pocházející z polních plodin a plevelných (segetálních) společenstev rostoucích v těchto plodinách, soubor nezuhelnatělých listových čepelí dochovaných v sedimentech říčního ramene indikující zejména lokální hygrolilní lesní společenstva, soubor nezuhelnatělého dřeva opět s vazbou na lokální lesní společenstva a soubor uhlíků odrážející zejména mezofilní lesní vegetaci na regionální úrovni (do několika málo km od lokality).

Dvacet užitkových taxonů zjištěných makrozbytkovou analýzou odráží poměrně dobře sortiment soudobých užitkových druhů. Analýza potvrdila prvořadý význam prosa a menší podíl ječmene a žita, překvapivě však v lokalitě nebyla zjištěna pšenice obecná patřící v raném středověku k nejdůležitějším obilninám. Zaznamenáni byli i jednotliví zástupci olejnin/technických plodin a luštěnin (len a pravděpodobně hrách). Pěstování ovocných dřevin nebylo jednoznačně doloženo, zato byl potvrzen význam sběru planých ovocných druhů (trnka, střemcha, bez černý, ostružiníky, maliník, chmel, hrušeň polníčka?). Fíkovník smokvoň patří k nejstarším nálezům z území ČR.

Na základě výsledků analýzy užitkových druhů lze konstatovat, že soubor rostlinných makrozbytků pravděpodobně na druhové úrovni neodráží výjimečné postavení zkoumané lokality. Detailní tafonomické analýzy zbytků polních plodin a plevelů, které by mohly pomoci při interpretaci ekonomiky zkoumané lokality, nebylo možno použít vzhledem k době poplatné metodice vzorkování archeologických sedimentů (zaměřené téměř výhradně na vlhké situace). Makrozbytky planých druhů rostlin pocházejí zejména z lokální synantropní a mokřadní vegetace.

Překvapivě hojně jsou v souboru rostlinných makrozbytků zastoupeny druhy lesní vegetace. Analýza unikátně dochovaného souboru listových čepelí dřevin umožnila významné zpřesnění ostatních druhů archeobotanických analýz (makrozbytkové analýzy a analýzy uhlíků a dřev). Na jejím základě lze detailně rekonstruovat lesní vegetaci v těsné blízkosti zkoumané lokality. Poměrně vysoký podíl habru v souboru uhlíků naznačuje, že na stanovištích mimo zaplavovanou nivu můžeme předpokládat člověkem výrazněji pozměněná lesní společenstva mezofilních lesů (dubohabrových hájů a sušších variant tvrdého luhu s jilmy). Celkově lze předpokládat větší podíl dubohabřin, než by vyplývalo z potenciálních rekonstrukčních map vytvořených geobotanickými metodami. Nízký podíl jasanu naopak naznačuje (oproti recentnímu stavu) poměrně nízké zastoupení hygrolilních tvrdých luňů porůstajících recentně stanoviště v nivě.

Pozorované rozdíly oproti současnému stavu patrně souvisejí se změnami hydrologie a sedimentologie nivy Moravy a jejích přítoků v raném a vrcholném středověku. Výsledky botanických analýz tak pravděpodobně zachycují stav nivy Moravy před vrcholně středověkou či novověkou intenzivnější akumulací povodňových hlín a vyplňováním nivy Moravy těmito sedimenty. Provedené botanické analýzy zachycují stav, kdy mezofilní doubravy ještě převládaly nad eutrofními hygrolilními lužními lesy, jak je známe dnes. Niva Moravy

měla pravděpodobně výrazně dynamičtější reliéf než v současnosti, v okolí ramen řeky a na samotných březích Moravy byla přítomna společenstva měkkého luhu, na četných vyvýšeninách pak jen nepravidelně zaplavované dubohabřiny a jilmové doubavy. Z hlediska archeologie představuje toto zjištění zejména předpoklad pro výraznější osídlení nivy řeky Moravy. Výrazný podíl světlomilných dřevin, zejména lísky, indikuje pozměněnou druhovou skladbu mezofilních lesních společenstev v okolí zkoumaného sídliště (prosvětlením těžbou, sklízní letniny, a zejména lesní pastvou apod.).

Práce vznikla s finanční podporou grantu GA ČR 13-11193s „Holocenní dynamika ekosystémů Hornomoravského úvalu jako klíč k poznání procesů, které ovlivnily tvorbu současné krajinné mozaiky“ a grantu GA ČR 16-15678s „Vývoj interakce životního prostředí a subsistenční strategie raně středověké společnosti“.

Literatura

- Alsleben, A. 1995: Nutzpflanzen aus dem mittelalterlichen Wolin. Zwei ausgewählte Gruppen: Getreide und Lein. *Offa* 52, 185–217.
- Alsleben, A. – Kroll, H. 1998: Paläoethnobotanische Untersuchungen als Bestandteil der Erforschung slawischer Siedlungsplätze. In: Ch. Lübke Hrsg., *Struktur und Wandel im Früh- und Hochmittelalter. Eine Bestandsaufnahme aktueller Forschungen zur Germania Slavica*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 101–110.
- Anderberg, A. L. 1991: Atlas of seeds and small fruits of Northwest-European plant species with morphological descriptions. Part 4 – Resedaceae – Umbelliferae. Stockholm: Swedish Natural Science Research Council.
- Badura, M. 1998: Szczątki botaniczne ze szczególnym uwzględnieniem roślin użytkowych. In: M. Rębkowski red., *Archeologia średowiecznego Kołobrzegu* 3, Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 319–336.
- 1999: Szczątki roślinne – analiza botaniczna warstw kulturowych. In: M. Rębkowski red., *Archeologia średowiecznego Kołobrzegu* 4, Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 323–349.
- Behre, K.-E. 1976: Die Pflanzenreste aus der frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof. Bern – Frankfurt/M: Lang.
- Beijerinck, W. 1947: Zadenatlas der Nederlandsche Flora ten behoeve ean de Botanie, Paleontologie, Bodemcultuur en Warenkennis. Wageningen: H. Veenman and Zonen.
- Beranová, M. 1980: Zemědělství starých Slovanů. Praha: Academia.
- Berggren, G. 1969: Atlas of seeds and small fruits of Northwest-European plant species with morphological descriptions. Part 2 – Cyperaceae. Stockholm: Swedish Natural Science Research Council.
- 1981: Atlas of seeds and small fruits of Northwest-European plant species with morphological descriptions. Part 3 – Salicaceae – Cruciferae. Stockholm: Swedish Museum of Natural History.
- Bertsch, K. 1941: Handbücher der praktischen Vorgeschichtsforschung: Früchte und Samen. Ein Bestimmungsbuch zur Pflanzenkunde der vorgeschichtlichen Zeit. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Bláha, J. 1988: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci. *Archaeologia historica* 13, 155–170.
- 1998: Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce. *Archaeologia historica* 23, 133–159.
- 1999: Archeologické poznatky ke stavební konstrukci nejstarších měšťanských domů v Olomouci. *Archaeologia historica* 24, 189–213.
- 2000a: Archeologické a zoologické poznámky ke stravování olomouckých Slovanů v předvelkomoravském období (konec 7. – počátek 9. stol.). *Střední Morava* 10, 66–73.
- 2000b: Topografie a otázka kontinuity raně středověkého ústředí v Olomouci. In: L. Polanský – J. Sláma – D. Třeštík edd., *Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999)*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 179–196.
- 2001a: Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše. In: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřinský edd., *Velká Morava mezi východem a západem. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 17, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 41–75.
- 2001b: Slovanská a středověká Olomouc v archeologických pramenech. In: M. Bém red., *Archeologické zrcadlení, Olomouc: Archeologické centrum*, 121–151.

- Bláha, J. 2010: Archeologická rekonstrukce nejstarších dějin Olomouce aneb Když se otevře konzerva stará přes tisíc let (rozhovor s J. Bláhou připravila V. Mazochová). Žurnál Univerzity Palackého v Olomouci 20, 1. října 2010, 4–5.
- Boháčová, I. 2011: Dřevěné konstrukce a využití dřeva v raně středověké opevněné centrální lokalitě. Příklady z Pražského hradu. Památky archeologické 102, 355–400.
- Cappers, R. T. J. – Bekker, R. M. – Jans, J. E. A. 2006: Digital Seed Atlas of the Netherlands. Groningen: Barkhuis Publishing – Groningen University Library.
- Čech, P. – Kočár, P. – Kozáková, R. – Kočárová, R. 2013: Ekonomika a životní prostředí raně středověké aglomerace v Žatci. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Čulíková, V. 1998a: Výsledky analýzy rostlinných makrozbytků z lokality Praha 1 – Malá Strana, Tržiště čp. 259/III (Hartigovský palác). Archaeologica Pragensia 14, 291–316.
- 1998b: Rostlinné makrozbytky z raně středověkých sedimentů na III. nádvoří Pražského hradu. Archaeologica Pragensia 14, 329–341.
- 1999: Rostlinné makrozbytky z objektu č. 126 na předhradí slovanského hradiska v Libici nad Cidlinou. Památky archeologické 90, 166–185.
- 2001a: Rostlinné makrozbytky z lokality Praha 1 – Malá Strana, Malostranské nám. čp. 285/III (Lichtenštejnský palác). In: Mediaevalia archaeologica 3, Praha: Archeologický ústav AV ČR, 137–166.
- 2001b: Rostlinné makrozbytky z pěti středověkých lokalit při obvodu centrální části Pražského hradu, Malostranské nám. čp. 285/III (Lichtenštejnský palác). In: Mediaevalia archaeologica 3, Praha: Archeologický ústav AV ČR, 303–327.
- 2008: Rostlinné makrozbytky z pravěkých a raně středověkých antropogenních sedimentů v Lovosicích. Archeologické rozhledy 60, 61–74.
- Ellenberg, H. 1954: Naturgemäße Anbauplanung, Melioration und Landespflege. Landwirtschaftliche Pflanzensoziologie III. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer.
- Faltýnek, K. – Grégr, J. – Štělzar, P. 2008: Olomouc (k. ú. Povel, okr. Olomouc), Družební ulice, parc. č. 730/1, 730/2. Přehled výzkumů 49, 317–318, 424.
- Galuška, L. 2013: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy. Search for the origin. From Avar bronze items Great Moravian gold. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Holub, J. a kol. 1967: Übersicht der höheren Vegetationseinheiten der Tschechoslowakei. Rozprawy Československé akademie věd 77/3, 1–75.
- Chytrý, M. ed. 2013: Vegetace České republiky 4. Lesní a křovinná vegetace. Praha: Academia.
- Jaroň, B. 1939: Średniowieczne szczątki roślinne z wykopalisk w Gnieźnie. Biblioteka Prehistoryczna 4, 273–316.
- Kalábek, M. 2004: Olomouc (okr. Olomouc), Velkomoravská ulice. Přehled výzkumů 45, 177.
- Kalábková, P. – Kalábek, M. 2009: Slovanské osídlení a archeologie raného středověku. In: J. Schulz red., Dějiny Olomouce. 1. svazek, Olomouc: Statutární město Olomouc a Univerzita Palackého v Olomouci, 73–86.
- Katz, N. J. – Katz, S. V. – Kipiani, M. G. 1965: Atlas and keys of fruits and seeds occurring in the quaternary deposits of the USSR. Moscow: Nauka.
- Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Klichowska, M. 1955: Szczątki roślinne z grodziska łączyckiego. Studia Wczesnośredniowieczne 3, 371–375.
- 1960a: Znaleziska roślinne ze atarego Kołobrzegu. Sprawozdania Archeologiczne 11, 97–101.
- 1960b: Wczesnośredniowieczne szczątki roślinne i zwierzęce z Placu Katedralnego w Poznaniu z badań w 1958 r. Archeologia Polski 5, 117–123.
- 1961: Wyniki badań materiałów botanicznych z prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w latach 1950–1955. Sprawozdania Archeologiczne 12, 111–121.
- Kočár, P. – Kočárová, R. v tisku: Přírodní prostředí a ekonomika raně středověkého sídliště v Přerově. In: R. Procházka, Přerov, Horní náměstí č. p. 8, 9 a 21. Raně středověké osídlení do poloviny 11. století. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, svazek 54. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Kočár, P. – Kočárová, R. – Kozáková, R. – Čech, P. 2010: Environment and economy of the early medieval settlement in Žatec. Interdisciplinaria archaeologica. Natural Sciences in Archaeology 1, 45–60.
- Kočárová, R. – Kočár, P. 2014: Kopčany (okr. Skalica), nálezozá zpráva o antrakologické analýze. Nálezozá zpráva. Č. analýzy 42/14. Ms. depon. in Krajský pamiatkový úrad Bratislava.
- Kočárová, R. – Vaverčík, H. – Kočár, P. – Rybniček, M. – Kolář, T. 2015: Analýza dřevěných artefaktů a konstrukcí. In: M. Plaček – M. Dejmal a kol., Veselí nad Moravou – středověký hrad v říční nivě, Brno: Archaia Brno, 120–121.

- Koszalka, J. 2000:* Makroskopowe znaleziska roślinne z wczesnośredniowiecznych warstw kulturowych i osadów jeziornych w Gnieźnie. Rdzeń GN 22/XII i SW 3/91. In: *Studia Lednickie* 6, Lednogóra: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, 389–416.
- *2005a:* Gospodarka wczesnośredniowiecznego Poznania w perspektywie archeobotaniczne. In: *Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą człowieka w Polsce – dorobek i przyszłość. Środowisko i kultura 1*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 121.
- *2005b:* Badania archeobotaniczne zespołu grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu – historia i najnowsze wyniki. In: K. Wasylikowa – M. Lityńska-Zajac – A. Bieniek red., *Roślinne ślady człowieka*, Kraków: Polish Academy of Sciences – W. Szafer Institute of Botany, 173–194.
- *2005c:* Depozyt prosa ze stanowiska Ostrów Tumski 9/10 w Poznaniu. In: H. Kóčka-Krenz red., *Poznań we wczesnym średniowieczu 5*, Poznań, Instytut Prehistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 83–90.
- *2008:* Between stronghold and village. Studies on plant economy of the Early Medieval Poznań. In: L. Poláček Hrsg., *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice 6. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 31*, Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 127–137.
- *2013:* Analiza makroskopowych szczątków roślinnych. In: H. Kóčka-Krenz red., *Poznań we wczesnym średniowieczu 5*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Inowacje, 313–323.
- *2014:* Źródła archeobotaniczne do rekonstrukcji uwarunkowań przyrodniczych oraz gospodarczych grodu w Łęczycy. In: R. Grygiel – T. Jurek red., *Archeologia środowiskowa średniowiecznej Łęczycy*, Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 193–243.
- Koszalka, J. – Okuniewska-Nowaczyk, I. 2004:* Mikro i makrofosylia z wczesnośredniowiecznego grodu w Poznaniu. In: *Materiały z Sesji Naukowej Człowiek i środowisko we wczesnym średniowieczu w świetle badań interdyscyplinarnych*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 15–16.
- Koszalka, J. – Strzelczyk, J. 2006:* The grain storehouse from the early mediaeval stronghold at Józefów near Kalisz. *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 18, 9–18.
- Kouřil, P. 2014:* Velká Morava a počátky křesťanství. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Kroll, H. – Willerding, U. 2004:* Die Pflanzenfunde von Starigard/Oldenburg. In: A. Haffner – M. Müller-Wille Hrsg., *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien V. Naturwissenschaftliche Beiträge. Veröffentlichungen des SFB 17. Offa Bücher 74*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 135–184.
- Kubát, K. 2002:* Klíč ke květeně České republiky. Praha: Academia.
- Kuna, M. – Hajnalová, M. – Kovaříková, L. – Lisá, L. – Novák, J. – Bureš, M. – Čilek, V. – Hošek, J. – Kočár, P. – Majer, A. – Makowiecki, D. – Van Nieuland, J. – Scott-Cummings, L. – Šúvová, Z. – Světlík, I. – Vandenberghe, D. – Yost, CH. L. – Zabilska-Kunek, M. 2013:* Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů. *Památky archeologické* 104, 1–78.
- Küster, H. 1997:* The role of farming in the postglacial expansion of beech and hornbeam in the oak woodlands of central Europe. *Holocene* 7, 239–242.
- *1998:* Geschichte des Waldes. München: C. H. Beck.
- Latalowa, M. 1999a:* Palaeoecological reconstruction of the environmental conditions and economy in early medieval Wolin. *Acta Palaeobotanica* 39/2, 183–271.
- *1999b:* Pyłek i szczątki makroskopowe roślin w warstwach kulturowych wczesnośredniowiecznego portu w Wolinie. In: K. Wasylikowa red., *Rośliny w dawnej gospodarce człowieka. Polish Botanical Studies* 23, Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk, 245–261.
- Latalowa, M. – Badura, M. 1996:* Szczątki roślinne. In: M. Rębkowski red., *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 1*, Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 385–415.
- Látková, M. – Hajnalová, M. 2014:* Plant macro-remains from the palaeochannel sediments in Mikulčice, trench B 2012. In: L. Poláček ed., *Mikulčice river archaeology. New interdisciplinary research into bridge no. 1. Internationale Tagungen in Mikulčice X*, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 93–112.
- Lityńska-Zajac, M. 2005:* Chwasty w uprawach roślinnych w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Lutovský, M. 2001:* Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha: Libri.
- Makohonienko, M. – Makowiecki, D. – Koszalka, J. – Kara, M. 2011:* From rural settlement to urban center – environment and economy of Poznań city (in Great Poland) reconstructed from fossil archives. In: M. Badura – J. Świąta-Musznicka – A. Pędziszewska – M. Makohonienko eds., *Environmental Archaeology of Urban Sites. Środowisko i Kultura* 10, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 42–43.

- Měřinský, Z. 2002:* České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha: Libri.
- 2011: Morava na úsvitě dějin. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně.
- Moravec, Z. et al. 1995:* Rostlinná společenstva České republiky a jejich ohrožení. Severočeskou přírodou – Příloha 1995. 2. vydání. Litoměřice: Okresní vlastivědné muzeum v Litoměřicích.
- Neuhäuslová, Z. a kol. 1998:* Mapa potenciální přirozené vegetace České republiky. Praha: Academia.
- Nožička, J. 1958:* Nástin vývoje českých a moravských lužních lesů. In: A. Mezera ed., Středoevropské nížinné lesy II, Praha: Československá akademie zemědělských věd, 41–52.
- Opravil, E. 1962:* Paleobotanický výzkum slovanského hradiska na Valech u Mikulčic. Archeologické rozhledy 14, 475–484.
- 1972: Rostliny z velkomoravského hradistiště v Mikulčicích. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 1, 26–31.
- 1973a: Předběžné výsledky analýzy rostlinných zbytků z výplně říčního koryta z Mikulčic. Přehled výzkumů za rok 1972, 53–55.
- 1973b: Změny údolní nivy řeky Moravy ve středověku. In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů 2, Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum, 89–92.
- 1975: Ergebnisse archäologischer Analysen von Pflanzenüberresten aus Mikulčice im Jahre 1974 (Bez. Břeclav). Přehled výzkumů za rok 1974, 46–47.
- 1978: Rostlinná společenstva v okolí Mikulčic v období předvelkomoravském a velkomoravském. Archeologické rozhledy 30, 67–75.
- 1983: Niva v době hradištní. Studie AÚ ČSAV Brno. Praha: Academia.
- 1985a: Rostliny z mladší doby hradištní z Olomouce. Přehled výzkumů 1983, 51–54.
- 1985b: Nález plodů konopě z doby hradištní v Olomouci. Vlastivědné listy 11/1, 28.
- 1986: Rostlinné makrozbytky z historického jádra Prahy. Archaeologica Pragensia 7, 237–271.
- 1987: Rostlinné zbytky z archeologického výzkumu dómského návrší v Olomouci (za léta 1974, 1975, 1981–1983). Přehled výzkumů 1984, 52–55.
- 1988a: Zpráva o určení rostlinných zbytků z lokality Olomouc-Povel, Zikova ulice. Nálezová zpráva. Ms. depon. in NPÚ ÚOP v Olomouci.
- 1988b: Zpráva o určení rostlinných zbytků z lokality Olomouc-Povel, Zikova I-87. Nálezová zpráva. Ms. depon. in NPÚ ÚOP v Olomouci.
- 1988c: Zpráva o určení listových čepelí z lokality Olomouc-Povel. Nálezová zpráva. Ms. depon. in NPÚ ÚOP v Olomouci.
- 1990: Die Vegetation in der jüngeren Burgwallzeit in Přerov. Časopis Slezského Muzea A39, 1–22.
- 1991: Die Nutzpflanzen in der jüngeren Burgwallzeit in Přerov. Acta interdisciplinaria archaeologica 7, 245–247.
- 1992: Rekonstrukce životního prostředí. In: Mikulovské symposium 1991, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 21, 249–261.
- 1997: Údolní niva Moravy v interpretaci archeologických nálezů z Mikulčic. In: Niva z multidisciplinárního pohledu 2, Brno: Geotest, 43–44.
- 1998: Zusammenfassende Übersicht der Ergebnisse von Analysen der Makroreste pflanzlicher Herkunft aus Mikulčice. In: L. Poláček Hrsg., Studien zum Burgwall von Mikulčice 3, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 327–353.
- 2000: Zur Umwelt des Burgwalls von Mikulčice und zur pflanzlichen Ernährung seiner Bewohner (mit einem Exkurs zum Burgwall Pohansko bei Břeclav). In: L. Poláček Hrsg., Studien zum Burgwall von Mikulčice 4. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 18, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 9–169.
- Pearsall, D. M. 1989:* Palaeoethnobotany: a handbook of procedures. San Diego: Academic Press.
- Pokorný, P. 2002:* Palaeogeography of forest trees in the Czech Republic around 2000 BP: Methodical approach and selected results. Preslia 74, 234–246.
- Poláček, L. 2001:* K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť. In: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřinský edd., Velká Morava mezi východem a západem. Spisy archeologického ústavu AV ČR Brno 17, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 316–325.
- Profantová, N. 1992:* Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: F. Daim Hrsg., Awarer Forschungen, Band 2, Wien: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, 605–801.
- Procházka, R. 2009:* Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 38. Brno: Archeologický ústav AV ČR.

- Přichystal, A. 2009:* Předběžná zpráva o petrografickém výzkumu raně středověké kamenné industrie z Olomouce. Brno. Ms. depon. in NPÚ ÚOP v Olomouci.
- Rybníček, E. – Rybníčková, K. 1998:* Vývoj a změny vegetace České republiky v posledních 15 000 letech. In: Z. Neuhäuslová a kol., *Mapa potenciální přirozené vegetace České republiky*, Praha: Academia, 34–42.
- Schermann, S. 1967:* *Magismeret II.* Budapest: Akadémiai kiadó.
- Schneeweiss, J. – Schatz, T. 2014:* The impact of landscape change on the significance of political centres along the lower Elbe River in the 10th century AD. *Quaternary International* 324, 20–33.
- Schweingruber, F. H. 1990a:* *Mikroskopische Holzanatomie.* Zürich: Kommissionsverlag Zürcher AG.
- *1990b:* *Anatomie europäischer Hölzer.* Bern – Stuttgart: Haupt.
- Sommer, P. – Třešník, D. – Žemlička, J. ed. 2009:* *Přemyslovci. Budování českého státu.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Stika, H.-P. – Jahns, S. 2013:* Pflanzliche Grossreste und Pollen aus slawenzeitlichen Siedlungen an der unteren Mittelbe. In: K.-H. Willroth – H.-J. Beug – F. Lüth – F. Schopper – S. Messal – J. Schneeweiss Hrgs., *Slawen an der unteren Mittelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zur Besiedlungsstruktur und zum Landschaftswandel. Beiträge zum Kolloquium vom 7. bis 9. April 2010 in Frankfurt a. M. Frühmittelalterliche Archäologie zwischen Ostsee und Mittelmeer 4*, Wiesbaden: Reichert Verlag, 253–268.
- Šlézar, P. 2002:* Ulice Husitská a Ibsenova. In: *Státní památkový ústav v Olomouci 2001. Výroční zpráva*, Olomouc: Státní památkový ústav v Olomouci, 79–80.
- *2005:* Olomouc, Husitská a Ibsenova ul. Olomouc. *Nálezová zpráva. Ms. depon. in NPÚ ÚOP v Olomouci*, č. D-657.
- *2014:* Olomouc (Morava). In: P. Kouřil ed., *Velká Morava a počátky křesťanství*, Brno: Archeologický ústav AV ČR, 201–207.
- Tempír, Z. 1973:* Nálezy pravěkých a středověkých zbytků pěstovaných a užitkových rostlin a plevelů na některých lokalitách v Čechách a na Moravě. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 13, 19–47.
- Vrška, T. – Adam, D. – Hort, L. – Odehnalová, P. – Horal, D. – Král, K. 2006:* Dynamika vývoje pralesovitých rezervací v České republice II. Lužní lesy – Cehnov-Soutok, Ranšpurk, Jiřina. Praha: Academia.
- Wasylikowa, K. 1978:* Plant remains from Early and Late Medieval time found in the Wawel Hill in Cracow. *Acta Palaeobotanica* 19, 115–200.
- *1991:* Roślinność wzgórza wawelskiego we wczesnym i późnym średniowieczu na podstawie badań paleobotanicznych. *Studia do Dziejów Wawelu* 5, 93–131.
- Zimák, J. 2009:* *Analýza strusek z předvelkomoravského ústředí Olomouce-Povelu.* Olomouc. Ms. depon. in NPÚ ÚOP v Olomouci.

Vegetation and economy of the pre-Great Moravian central site of Olomouc-Povel

This contribution deals with an extensive collection of botanical ecofacts collected during the years 1985–1987 at the early mediaeval site Olomouc-Povel (Zikova street). In 1986 a pre-Great Moravian fortified central settlement was discovered unexpectedly in the Povel suburb of the city of Olomouc at the elevation of 210 above seal level. The archaeological survey carried out at the locality in the years 1986–1988 revealed sunken settlement features of a housing, economic and manufacturing nature. Documented at the southeast edge of the complex are remains of a fortification in the form of a basket fence and oak poles creating up to three rows of stockades. Also identified were remains of a gate. According to a topographical reconstruction, the entire Zikova I site is spread across an area of 1.8 ha. However, to the east, between the meander of the Povelka stream and the river Morava, there was also an unfortified outer bailey (Zikova II), presumably spanning an area of up to 4 ha. Important for the dating of the settlement are findings of bronze and iron spurs with hooks, cast bronze fittings of belt garnitures and a whole host of luxurious items imported from the Danube region, the Baltics and the Mediterranean (a gold torted earring, a beaten gold plate with geometric decorations, a silver omega-shaped buckle, transversely segmented glass pearls with sealed-in gold foil, amber, etc.). The whole settlement, the beginnings of which can be traced back to the end of the seventh century

and which reached the peak of its development in the eighth century, can be interpreted as a seat of the higher social elite that lived in this part of the Upper Moravia Valley. Presumably it was inhabited by a ruler (a tribe prince), a unit of cavalry warriors as well as specialized craftsmen.

Part of the excavation was the collection of plant ecofacts by flotation sampling of the sediments under study. The sampling was carried out with the aim to characterize the natural environment and the basic attributes of the economy of the settlement agglomeration. Uniquely preserved continuously water-saturated sediments provided an opportunity to obtain, besides commonly encountered charred plant remains (charcoal pieces, charred plant macroremains), a large amount of uncharred plant macroremains (seeds, fruits, uncharred wood), including a uniquely well preserved set of leaf blades. Plant remains included the macroremains of about fifteen crop species, including the basic assortment of field and garden crops. Among the most interesting finds are fig tree achenes.

Especially abundant among the cereal grains found at the study locality was proso millet, both in charred and uncharred state. Emphasis on the cultivation of millet is typical of early mediaeval waterlogged sites throughout Central Europe. The predominance of millet macroremains (preserved in uncharred form) could theoretically be down to the resilience of this crop's macroremains. Proso millet is the only cereal cultivated in Central Europe which has resilient glumes that are preserved in damp environments. The taphonomy of millet macroremains, however, does not explain the high proportion of charred macroremains of this crop at the site. Millet has traditionally been presented as a crop with a short growing period that is able to ripen even in fields where the vegetation season is shortened by flooding or droughts. The cultivation of millet in long-farmed fields requires considerable input of manual labour in the form of weeding; it is more successful on new or long-rested plots.

The archaeobotanical collection under study entirely lacked free-threshing wheat (common wheat or club wheat), which was otherwise strongly represented or even dominated in the early middle ages. Of large-grained cereals, only charred caryopses of barley and rye were recorded. A similar array of grain crops with a predominance of barley and rye has been observed also at some early mediaeval sites in Germany along the river Elbe. Wild plants (71% of macroremains analysed and even 92% of all unequivocally identified higher plant taxa).

Diaspores of synanthropic taxa predominated in the collection of wild species' macroremains, which is usual at other wet archaeological sites. At present, a significant proportion of recorded wild species (c. 23%) inhabit wasteland habitats. These species indicate nutrient-enriched, disturbed and hoed substrates occurring inside settlements. Also recorded were species of compacted, often trampled places, initial vegetation of mineral substrates or species inhabiting anthropically influenced edge communities on wastelands and along watercourses. The documented wetland species (13% RMZ) are also of local origin. The set of preserved leaf blades mainly reflects local woodland vegetation in the immediate vicinity of an extinct distributary (51% of leaf blades analysed).

Comparison of the site under study with other early mediaeval localities close to the river Morava was made possible by anthracological material (charcoal pieces at archaeological sites are preserved almost entirely regardless of local fossilization conditions). This underlined the specifics of the anthracological collection from the locality Olomouc-Povel. Here we observe the highest proportion of charcoals of the mesophilous woody species hornbeam and hazel, but also a higher proportion of charcoals of other woody species of drier forests such as lime and beech. The results indicate mainly drier mesophilous forests as the main source of firewood, not hardwood riparian forests reconstructed there by geobotanical methods. The results of anthracological analysis probably reflect the situation when mesophilous oak forests in today's basin of the river Morava still predominated over eutrophic hygrophilous riparian forests that we know today.

English by *Fred Rooks*

PETR KOČÁR, *Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, CZ-118 01 Praha 1; kocar@arup.cas.cz*
ROMANA KOČÁROVÁ, *Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, CZ-602 00 Brno; rkocarova@seznam.cz*

PAVEL ŠLÉZAR, *Národní památkový ústav, ÚOP v Olomouci, Horní nám. 25, CZ-779 00 Olomouc slezar.pavel@npu.cz*

NOVÉ PUBLIKACE

Petr Květina – Jaroslav Řídký – Markéta Končelová – Pavel Burgert – Radka Šumberová – Ivan Pavlů – Hana Brzobohatá – Olga Trojánková – Petr Vavrečka – Jiří Unger: *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Pavel Mervart, *Červený Kostelec* 2015. ISBN 978-80-7465-173-1. 656 str.

Po převážnou část své minulosti lidé neužívali písmo, a tudíž písemně nezachycovali události ve světě kolem sebe. Změnu v tomto ohledu přinesl až vznik prvních státních útvarů, k němuž na různých místech světa postupně docházelo od konce 4. tisíciletí př. Kr. Státní aparát se zpravidla projevil v zavedení písma, a v důsledku tedy i produkci psaných dokumentů a zaznamenaných vyprávění. Tento zprvu okrajový kulturní prvek nejen obsahoval zárodek převratných civilizačních změn, ale též vytvořil novou situaci pro naše poznávání minulosti. Písmem vybavené společnosti se náhle vynořují z anonymity pravěku a začínají nám sdělovat jména, data a události. Písemné prameny, jejichž studiu se primárně věnuje obor historie, vracejí zaniklým společnostem (alespoň teoreticky) část jejich původní dynamiky, konkrétnosti a detailu, které bychom z němých a statických archeologických nálezů zjišťovali jen velmi obtížně.

Získat podobné informace pro období, která vzniku písma předcházela, je pochopitelně nemožné, nicméně určité možnosti nabízí výzkum společností, které jsou těm pravěkým strukturálně podobné a které dodnes existují (nebo dříve existovaly) na periferiích moderního světa. Tyto společnosti bývají označovány jako archaické, tradiční, malé nebo přírodní; jejich výzkumem se zabývá obor kulturní a sociální antropologie (též etnologie; dále hovoříme jen o antropologii). Výzkum archaických kultur nám nabízí nejen možnost pozorování kulturních prvků v kontextu živé kultury (prostřednictvím etnografických pozorování), ale i poznání obecnějších souvislostí a zákonitostí, které lze potom aplikovat (rovněž alespoň teoreticky) na podobné kultury hluboko v minulosti.

Ve středoevropské tradici společenských věd není, na rozdíl třeba od Spojených států amerických, spojení mezi archeologií a antropologií příliš těsné, a to nejen z toho důvodu, že v Evropě archaické kultury už víceméně nenajdeme. Archeologie či prehistorie se v Evropě většinou chápe jako součást širěji vymezené historie a je silně poplatná diskurzu, který o minulosti vedou historikové, nikoliv antropologové, přičemž zájem archeologů o živé archaické kultury je obvykle malý. Je to nesporná škoda, protože skutečnost, že dané kultury existují na druhém konci světa, neznamená, že by svým způsobem nemohly být velmi blízko společností, které kdysi žily v našem geografickém prostoru. Významným pokusem, jak mezioborovou bariéru mezi archeologií a antropologií prolomit, je kniha kolektivu vedeného Petrem Květinou.

Cíle této rozsáhlé publikace jsou evidentně široké. Knize lze rozumět jak jako apelu vyzývajícímu k tolerantnímu mezikulturnímu dialogu, tak jako úvodu do antropologické teorie pro archeology, úvaze o vztahu mezi různými společenskými vědami zabývajícími se minulostí a/nebo přístupnou formou podané historii neolitu, jednoho z klíčových období evropského a předoasijského pravěku. Na všech těchto rovinách kniha obstojí, i když – budiž řečeno hned na začátku – něco vždy zůstane nedopovězeno, příp. ne o všem nás autoři přesvědčí. To však stěží může být jinak. Není sporu o tom, že kniha zpracovává velmi zajímavou látku, v české odborné a populárně vědecké literatuře dosud prakticky nedotčenou, a činí tak (zejména v antropologických pasážích) vtipně, čtivě a s velkým rozhledem po odborném dění na celém světě.

My a ti druzí

Východiskem knihy je pojmové odlišení „nás“ – tj. moderní euroamerické civilizace – od „těch druhých“ – archaických společností. Autoři tvrdí, že mezi pravěkými společnostmi a současnými archaickými kulturami není na obecné rovině velký rozdíl (proto obě skupiny řadí k „těm druhým“), zato však existuje principiální rozdíl mezi těmito kulturami a „naším“ světem. Tento rozdíl je nejen kvantitativní (archaické společnosti jsou malé, celková výkonnost jejich ekonomiky je ve srovnání s dneškem nízká), ale též kvalitativní – související s podstatně odlišným vnímáním světa, času, osobních cílů a hodnot. Až dříve bylo pro oba světy takřka nemožné si vzájemně porozumět

a na straně Evropanů po dlouhou dobu převládal ve vztahu ke světu „těch druhých“ pocit nadřazenosti ospravedlňující kolonizaci, misionářskou činnost, ekonomické vykořisťování a v krajních případech i brutální likvidaci obyvatel jiných částí světa.

Jak ukazuje současná antropologie, porozumět „těm druhým“ může být někdy opravdu těžké. Britská veřejnost např. byla koncem 18. století pobouřena barbarstvím havajských domorodců, kteří při opakované návštěvě z nepochopitelných důvodů zabili vůdce výpravy kapitána Cooka, jeho tělo uvařili, částečně snědli a v podobě ostatků rozdělili mezi náčelníky. Jak o 200 let později ukázal antropolog Marshall Sahlins, o barbarství šlo pouze z hlediska tehdejší britské veřejnosti (a patrně i dodnes všeobecně sdíleného evropského pohledu) – z hlediska „těch druhých“ šlo naopak, o projev božské úcty. A jak v návaznosti píše P. Květina, chceme-li porozumět „těm druhým“ (a ne je pouze ovládnout a přizpůsobit nám samým), musíme se především umět vzdát hodnotících soudů a připustit, že jejich názory a hodnoty nejsou/nebyly principiálně horší než naše, ale prostě jiné. Musíme zkrátka dokázat vystoupit ze stínu koloniálního dědečka Léona Roma, jehož příběhem v předmluvě a závěru Květina pointuje celou knihu (a to natolik působivě, že tento příběh a jeho souvislosti místy až zastíňují ostatní výpovědi).

Upozornění na nutnost překonat hranice vlastní kultury a pochopit „druhého“ je jistě velmi důležitým sdělením. I když se totiž může zdát, že zátěž koloniální minulosti evropská civilizace již překonala, naše schopnost vžít se do „těch druhých“ je stále ještě dost omezená: svědčí o tom např. náš vztah k uprchlíkům současně imigrační vlny, většinové postoje k Romům či jiným odlišným a tzv. nepřizpůsobivým menšinám.

Přes dobře myšlené a nepochybně přínosné poselství knihy P. Květiny a kol. lze upozornit na v jistém smyslu nedostatečně reflexivní přístup ke studovanému tématu, který Květinovo sdělení paradoxně oslabuje. Nemusí to být patrné z hlediska archeologie, ale zřetelné to je z perspektivy současného antropologického diskurzu. Reflexivita jako širší rámec vědeckého jednání (tj. praxe vědy) i konkrétní myšlenková či diskurzivní procedura je totiž klíčovou součástí současné antropologie i příbuzných společenských věd. Vychází z poznání, že „neexistuje žádný obor, žádná struktura vědění, žádná instituce či epistemologie, jež by byla nezávislá na společenských, kulturních, historických a politických útvarech, které dávají historickým obdobím jejich konkrétní individualitu“ (*Said 2011*, 184; *Horký-Hlucháň – Profant a kol. 2016*, 20). Rámec antropologie, pomocí něhož každý autor přistupuje ke zkoumaným společnostem, není univerzálním a neutrálním klíčem k poznání skutečnosti. Antropologie jako specifický diskurz a souhrn metod, které umožňují produkci určitých výpovědí, je zaujatým, v evropském prostředí vzniklým výsledkem – a zároveň nástrojem produkce – určitých společenských a kulturních hierarchií. Právě uvědomění si této inherentní „zaujatosti“ antropologie jakožto vědy autorům uniká.

P. Květina představuje antropologii a archeologii jako obory, které zkoumají „ty druhé“, tedy příslušníky archaických společností, odlišující se od civilizovaných „nás“ (str. 106). Vnímá sice, že etnocentrické předsudky vznikají na „obou stranách“, ale nereflektuje toto samotné rozdělení jako výsledek evropské, potažmo západní vědy (pocházející z prostředí globálně menšinových společností, které jsou ve zkratce označovány jako „WEIRD“, tj. anglicky „divné“ – *Western, educated, industrial, rich a democratic: Diamond 2014*). Příkladem těchto diferenciací a hierarchizací je např. i rozdělení věd o lidských společnostech na „sociologii“ a „antropologii“, a to podle toho, jakého „stupně rozvoje“ zkoumaná společnost dosáhla, přičemž je potřeba si uvědomit, že samotné používání těchto kategorií dané rozdělení dále reprodukuje (*Horký-Hlucháň – Profant a kol. 2016*, 21). To neznamena, že je třeba se stávajících termínů nutně vzdávat, standardním způsobem vypořádání se s věcí by ovšem mělo poznání a přiznání zaujatosti vlastní pozice a její reflexe v textu. Ačkoli záměrem Květinoва sdělení má být odmítnutí kultury nadřazenosti západní civilizace, slova a termíny, které k tomuto vyjádření používá, ho občas zrazují a implicitně směřují k opačnému vyznění, protože popisované skutečnosti rámuje evropsky strukturovaným věděním. To se děje, když např. příslušníky archaických společností nazývá „domorodci“, kategorizuje rozhodnutí zemědělských komunit změnit bydliště na „racionální“ – možnost lepšího bydlení – a „iracionální“ – sny některého z obyvatelů domu o smrti (str. 237), nebo mluví o „našich“ a „jejich“ „dosažené kulturní či ekonomické úrovni nebo vyspělosti“ (str. 271). Co může čistě po jazykové stránce působit jako neobratnost, na odborné úrovni ukazuje opomenutí Foucaultova konceptu o propojení vědění a moci skrze diskurz.

Naše představy jakožto příslušníků euroamerického kulturního okruhu o členech mimoevropských společností jsou v knize tematizovány pouze částečně. Pomocí několika historek (spíše než analýz) autor ukazuje, že přístupy evropských „objevitelů“ k původním obyvatelům Ameriky či Afriky byly mylné, zkreslené, povýšené či kruté; tato reflexe však končí zmínkou o rodokapsecích s indiánskou tematikou z 30. let 20. století (str. 87). Kritická reflexe evropského postoje tedy končí v okamžiku, kdy se naši euroameričtí předchůdci, od kterých se lze distancovat, stávají v užším slova smyslu „námi“, tedy současnou západní společností, jejíž kritika by znamenala sebekritiku. O současných otázkách, v nichž se reálné vztahy „nás“ a „těch druhých“ materializují – např. o dědictví kolonialismu, postkolonialismu či konceptu „rozvoje“ a „rozvojových zemí“ – se tedy v knize nic nedozvíme.

Ostří této kritiky lze otupit faktem, že kniha je psána archeology a především pro archeology (a zájemce o tento obor), přičemž v archeologickém diskurzu nejsou daná témata zatím v centru pozornosti. I v archeologii sice proběhla postmoderní dekonstrukce některých zavedených přístupů, pokus o zrovnoprávnění alternativních výkladů minulosti a zpochybnění nároků evropských společností na archeologické dědictví získané kdysi v koloniích, avšak tyto trendy archeologický diskurz neovládly a v současné době jsou na teoretické úrovni spíše vytěšňovány. Květinovo dělení společností na „nás“ a „ty druhé“ nabývá v archeologii podobu odlišení společností pravěkých (předstátních) a státních (ve střední Evropě od středověku dále). Tento pohled je ve své obecnosti zřejmě oprávněný, i když se samozřejmě nabízí otázka, zda všechny typy předstátních společností mají vzájemně tolik společného, že mohou jako celek tvořit konceptuální protiklad společností státních.

Autoři této recenze s Květinovým rozlišením společností na státní a předstátní jakožto obecným kritériem v zásadě souhlasí, nejde ostatně o pohled ojedinělý (srov. např. *Diamond 2014*). Podstatná samozřejmě není sama kategorizace, nýbrž to, co dané dělení přináší pro zkoumání předstátních společností. Byly předstátní společnosti skutečně principiálně jiné, nebo se nám tak jen jeví v důsledku jiných pramenů k jejich výzkumu? Existuje něco hlubšího, v čem se archaické kultury odlišují od té naší jinak než na formální rovině? A pokud takové obecné rozdíly existují, neměl by tento fakt ovlivnit způsob výzkumu, např. aplikací různých teoretických modelů na společnosti státní a předstátní? Je správné aplikovat na předstátní společnosti modely založené na „univerzálních“ (ve skutečnosti však moderních evropských) ekonomických principech jako je omezení nákladů, maximalizace zisku apod.? Není jisté, zda si autoři takové otázky vůbec položili či zda je považují za důležité. Připadá nám ovšem jako škoda, že se nepokusili vymezit se vůči předchozím pokusům naší archeologie o řešení daných otázek, k nimž došlo před dvěma desetiletími na půdě jejich domovské instituce (např. *Kuna 1995; 1997; Vašíček 1997*); některé tehdy prezentované teze byly dokonce radikálnější (byť nikoliv nutně správnější) než ty, které přináší recenzovaná publikace.

Struktury a události

Poznání minulosti je zásadním způsobem ovlivněno charakterem pramenů, které máme k dispozici. Recenzovaná publikace situaci chápe tak, že archeologické nálezy vypovídají především o strukturách v kultuře (typech artefaktů, stylu, zónách distribuce), zatímco písemné prameny převážně vyprávějí fragmenty příběhů, ze kterých se, v tradičním slova smyslu, skládá historie. Společnosti, které po sobě psané prameny nezanechaly, nelze zkoumat jinak než archeologicky; tyto společnosti podle Květiny „historii sice měly, ale nikdo ji nezapsal“ (str. 16). Z tohoto důvodu má (pravěká) archeologie mnohem blíže k antropologii než historii, protože antropologie také zkoumá širší zákonitosti a také se nezabývá událostmi v tom smyslu, jak je studuje historie.

Důraz na antropologii jako obecnější poznávací rámec či strategického partnera oboru archeologie ovšem není ničím novým; nejde tedy o objev českých archeologů. Např. východiska nejdůležitější poválečně archeologické školy byla již v 60. letech shrnuta v programovém článku „Archeologie jako antropologie“ (*Binford 1962*), a dokonce již předtím tvrdili někteří američtí archeologové, že „archeologie musí být antropologií, nebo nebude ničím“ (*Willey – Phillips 1958*, cit. podle předchozího). Vztah obou oborů byl od té doby v archeologii mnohokrát diskutován (byť v angloamerickém světě častěji než ve střední Evropě). Je proto škoda, že se o těchto souvislostech v recenzované knize prakticky nic nedočteme – exkurzy do historie bádání publikace sice zahrnuje, avšak jen v oboru antropologie, nikoliv archeologie.

V názoru, že archeologie zkoumá struktury, zatímco historie události, se Květina shoduje i s dalším programovým článkem zakladatele procesuální archeologie (*Binford 1981*, 231). Ten např. tvrdil, že v archeologii bychom se měli zabývat kulturními systémy (tj. strukturami), nikoliv popisem konkrétních událostí („*we should be seeking to understand cultural systems... rather than generate set pieces of descriptive history*“). Je ovšem otázkou, zda takto vyhraněná dichotomie archeologie vs. historie (resp. struktury vs. události) stále platí a zda je dobrým východiskem dnešního archeologického výzkumu. Toto stanovisko bylo oprávněné v 60.–80. letech, jako reakce na kulturně historické paradigma v archeologii (které zacházelo s archeologickými kulturami jako sociálními celky a popisovalo jejich vývoj jako sérii kvaziudálostí); v dnešní době se už zdá být poněkud překonané. Archeologie si dnes jako své cíle klade poznání nejen společenských systémů (struktur), ale i událostí minulého světa (*Neustupný 2010*). Ostatně Květina sám sebe v tomto bodě poněkud popírá, protože v jedné z úvodních kapitol podává skvělý příklad toho, jak archeologické metody mohou podat věrohodnější informaci o konkrétní historické události než psaná historie (příklad bitvy u Little Big Horn).

Ten lákavý, barevný svět živých lidí...

Je ovšem pravda, že možnosti samostatné archeologie při poznání minulého světa v jeho vnitřní dynamice jsou až na výjimky omezené. Antropologie a historie jako obory, které něco takového umožňují, jsou proto pro archeologii přirozeně atraktivní. Jelikož ale má Květina zájem o pravěké (předstátní, tj. i předliterární) společnosti, nepadá jako partner do úvahy historie, nýbrž právě jen antropologie. Jen na okraj uvedme, že ve svých definicích Květina náplň obou oborů zjednodušuje až za hranici užnosti: antropologie i archeologie se sice v obecném povědomí pojí s výzkumem archaických společností (jak se píše na str. 18), ale jejich podstatou to rozhodně není: archeologie přece zkoumá i minulost zcela nedávnou (např. pozůstatky z druhé světové války) a i antropologie se spolu se sociologií podílí na výzkumu nás samých.

Veden snahou otevřít barevný živý svět antropologických pozorování pro pravěkou archeologii a ukázat jeho zajímavost a relevanci, podává Květina v první části knihy (kap. 1–7) přehled obecných antropologických teorií, a to zpravidla vždy na konkrétních případech či příbězích. Tato část knihy je velmi čtivá a – pokud za sebou čtenář nemá alespoň roční vysokoškolský kurz antropologie – může být užitečná i pro profesionálního archeologa. Ocenit je nutné i to, že autor dokáže tlumočit antropologickou teorii jazykem, který není uzavřen v ní samé a je tedy odborníkům příbuzných oborů i čtenářům s jiným zázemím srozumitelný.

Na druhý pohled ovšem vyvstanou i některé slabiny Květinova výkladu. Autor sice zmiňuje více-méně všechny klasiky antropologie, ale nedává vždy jejich závěry do vzájemných souvislostí. Tato část knihy by mohla sloužit jako učebnice, ale na to je příliš dlouhá (že by skutečně měla – jak Květina píše na str. 106 – „většina antropologů nebo archeologů... nepokrytě spisovatelské ambice“?) a ne úplně vyvážená. Text je často popisný a ilustrativní, místo aby vysvětloval a podroboval kritice. Např. celých sedmáct stránek je věnováno výpovědím účastníků o potopení Titaniku, což nakonec slouží jen jako ilustrace stručnému argumentu, že lidská paměť není spolehlivým historickým zdrojem ani v moderní společnosti. Navazujícímu vysvětlení Levi-Straussova významného pojmu *bricolage* – což je v rámci antropologie jeden z těžších pojmů na pochopení – pak jsou věnovány jen asi dva řádky a tento pojem je zaměňován s principy konstruování eposů či mýtů.

Celkově se zdá, že Květina chce z antropologie čerpat něco zcela jiného, než kdysi chtěla procesuální archeologie. Zatímco ta hledala v antropologii zdroj mezikulturně platných struktur, aplikovatelných i na společnosti známé jen z archeologických pramenů, Květina sleduje antropologické výzkumu především jako studnici konkrétních detailů a potenciálně zajímavých ilustrací. I když zde nemáme na mysli jen ilustrace v doslovném smyslu, hodí se na tomto místě zmínit, že kresebné rekonstrukce P. Modlitby, které se koncentrují se v antropologických kapitolách, jsou vynikající a pro daný účel skvělé.

V důrazu na detail a jeho vizuální podobu jde kniha P. Květiny a jeho spolupracovníků s obecným trendem doby, která preferuje obrazovou informaci před písemným výkladem, vizualizaci před popisem struktury. V tomto ohledu může být proto signifikantní, že publikace končí zdánlivě nelogickou přílohou v podobě virtuálních rekonstrukcí pravěkých artefaktů. Odhlédnuto od skutečnosti, že kniha

vznikla v grantovém projektu s touto náplní, může být tento závěr vlastně nejpádnějším dokladem výše uvedeného tvrzení, že vizualizace začíná být v archeologii stále důležitější, a to na úkor strukturalního rozboru. Pro všechny archeology by samozřejmě bylo lákavé docílit toho, co nám v náhražce nabízejí etnografická pozorování a virtuální realita: tedy uvidět někdejší svět v jeho konkrétní, živé podobě. Jenže, i kdyby to bylo možné, stačilo by nám to k tomu, abychom ho pochopili? Domníváme se, že nikoliv. Leč nepředbíhejme.

...a šedá archeologie

Druhou část knihy (kap. 8–10) tvoří kapitoly s archeologickým výkladem. Ve srovnání s první částí publikace je tato část poněkud „šedší“. Je třeba připustit, že před autory zde stál mimořádně nesnadný úkol. V této části totiž podle našeho názoru šlo o to ukázat, jak antropologické výzkumy a poznatky mění či obohacují diskurz v archeologii a vnašejí do něj nové pohledy a interpretační možnosti. To je ovšem tenký led a v naší archeologii dosud neprobádané území. Úkol to byl těžký i proto, že archeologické prameny jsou ve srovnání s antropologickými pozorováními z podstaty méně dynamické (a proto popis štípané industrie těžko konkuruje líčení kmenových válek na Nové Guinei) a že bylo třeba sladit a vzájemně provázat pohledy různých členů většího autorského kolektivu (na textu se podílelo sedm osob).

Začneme aspektem spíše okrajovým: poněkud šedý výklad v archeologické části knihy asi bylo možné oživit kvalitnější obrazovou dokumentací. Mohou-li totiž být archeologické publikace v něčem jednoznačně silné a pro čtenáře přitažlivé, pak je to právě obrazová dokumentace. Výběr ilustrací v archeologické části práce to ovšem nedokládá. Čtenář asi nepochopí, co je zajímavého na portrétu vedoucí výzkumu na polovině stránky 342, co je k vidění na stejné velikém, leč nepřiliš zřetelném snímku archeologických vrstev na str. 340, příp. na nebohém pečeném morčeti na str. 331; málo atraktivní jsou i fotografie na str. 369–371 a další. Kresebné rekonstrukce I. Skokanové (např. str. 456–457 či 488) sice uměleckou hodnotu zřejmě mají, ale zase obsahují málo věcně zajímavých či srozumitelných prvků.

Nejsme si jisti, zda bylo zcela šťastné rozebírat v první části knihy různé typy archaických společností (lovci-sběrači, pastevcí, zahradní zemědělci, polnohospodáři) a pak věnovat druhou část jen neolitu, tedy zahradním zemědělcům. Jako důvod se vlastně nabízí jen to, že jde o důsledek aktuálního odborného zaměření členů autorského týmu. To by samo o sobě nevadilo, ale působilo by pak mnohem lépe, kdyby i první část knihy byla postavena jako antropologický pohled právě na tyto společnosti, byť třeba v širokých souvislostech daného oboru.

Po kapitole 8, která se věnuje vzniku zemědělství v různých částech světa, se téma výkladu dále zužuje, a to na problematiku neolitu ve střední Evropě. Během několika následujících kapitol text přechází od obecných témat k archeologickému popisu artefaktů jako např. studní, jejich výdřevy, zásobních jam, keramiky atd. To je v archeologii běžná agenda, avšak autorům se ji nepodařilo zbavit obvyklé archeologické popisnosti, což v kontextu publikace místy vadí. Zdá se, že výklad je nadále strukturován nikoliv tématy, ale dostupností nálezu a archeologickými klasifikačními systémy, místo aby byly s pomocí antropologie hledány odpovědi na obecné otázky.

S tím souvisí i fakt, který považujeme za nejzávažnější nedostatek recenzované práce, totiž absence jakékoli promyšlené metody využití antropologických dat v archeologii. Jako víceméně jedinou „metodu“ aplikace antropologických dat autoři používají prostou juxtapozici. K aplikaci antropologických dat v knize dochází tím, že např. za kapitoly o stopách násilí na neolitických kosterních pozůstatcích a o opevněných sídlištích je zařazena kapitola o kmenových válkách na Nové Guinei. Čtenáři, porad si sám! Autoři zřejmě věří, že antropologická data sama obsahují klíče k vysvětlení archeologických situací. Ale tak tomu není. Odkud se bere přesvědčení, že kmenové války na Nové Guinei jsou podobným společenským jevem jako ten, který vedl k zabití lidí na neolitickém sídlišti v Talheimu? Být to tak mohlo, ale nemuselo, ale autoři nám v rozhodnutí příliš nepomohou.

Ilustrovat bezvýhodnost tohoto přístupu lze podle našeho názoru i na jiném příkladu, a to otázce neolitických dlouhých domů. Tento výrazný typ obydlí byl zřejmě velmi důležitým prvkem strukturování neolitické společnosti, avšak potřebovali bychom vědět, kolik v něm v průměru žilo lidí (rodin) a jak dlouho byly domy v průměru užívány. V příslušných kapitolách jsou v knize rozebrány případy

podobných staveb v recentních kulturách, např. u amerických Činuků a Irokézů. V obou případech byl dlouhý dům používán větším počtem rodin (uvádí se počet 5–20), což se na evropských neolitických sídlišťích nepředpokládá. Autoři se otázce víceméně vyhýbají, resp. jen z nepřímé poznámky na str. 381 se dovídáme, že ve středoevropském neolitu se počítá pro jeden dům s jednou rodinou. K čemu nás tedy dovedla antropologická pozorování?

Ještě výrazněji se problém aplikace antropologických dat ukazuje na otázce obvyklé délky užívání dlouhých domů. U Činuků je doloženo dlouhodobé užívání (údajně až 400 let), zatímco u Irokézů se popisují víceméně pravidelné přesuny sídlišť po deseti letech. Co z toho tedy můžeme vytěžit pro interpretaci domů v evropském neolitu? Na tuto otázku nedává odpověď ani recenzovaná kniha, ani další, k danému tématu zaměřený článek hlavního autora (*Květina – Hrnčář 2013*).

Problém možná tkví v přecenění „principu podobnosti“, o kterém autoři sami píší jako o klíči k otázkám interpretace archaických kultur (str. 100). Podobnost artefaktů hraje skutečně zásadní roli ve vlastní archeologické metodě, neboť umožňuje srovnávat výrobky lidských rukou z různých dob a míst, stanovovat vývojové řady, styly a časovou souslednost nálezů. Stejná podoba artefaktu či jevu však nezaručuje stejnou funkci, význam či způsob použití artefaktu v různém kulturním kontextu. Toto je známo i u časově a prostorově blízkých archeologických jevů a tím více to platí při srovnávání společností vzájemně vzdálených tisíce kilometrů a let. Srovnávat je jistě nutné a je to i možné, avšak s použitím metodiky, která bere v potaz nejen jednotlivé artefakty či jevy, ale i jejich kontext v rámci komplexnějších struktur („*functional context in different operational subsystems of the total cultural system*“, viz Binford 1962, 218). Mezikulturní srovnávací studie byly oblíbeným postupem procesuální archeologie. Tyto postupy jistě musejí být dnes překonávány; v recenzované publikaci jsou však spíše nahrazovány teoretickým a metodickým vakuem.

Archeologie by podle našeho názoru mohla a měla v antropologii hledat více, než jen inspiraci k pouhé rekonstrukci nezachycených částí archeologických artefaktů, např. domů (mimochoodem, ani to není tak snadné, jak ukazuje např. zcela odlišný tvar střechy dlouhého domu u Činuků a Irokézů). Recenzovaná publikace však nakonec právě v tomto pojetí stále silněji hledá východisko (viz kap. 10 – Artefakty) a tento fakt nedokážou zastříti ani vzletné, avšak skutečnost málo oživující formulace (dům byl „místem snění i zklamání, místem práce i odpočinku, místem modlitby i kultu“, probíhal v něm „pestrý rej všedního dne“ apod.). Je škoda, že kniha s tak čtivým úvodem a zajímavou první částí končí poměrně suchým popisem ručních mlýnů...

Vystoupit ze stínu

P. Květinu a jeho tým je třeba ocenit za to, že téma antropologie pro archeology otevřeli a uvedli čtenáře do komplexního světa této vědy. Jak řečeno výše, pro plné zužitkování této inspirace bude asi nutné rozpracovat některé otázky archeologické teorie a metody. Právě absence těchto témat zřejmě znamenala, že ani s podporou antropologie nezískal v pojetí autorů archeologický výklad jednotliví pohled a odvahu k interpretaci. Pozorný čtenář si asi všimne, že závěr většiny kapitol o zajímavých archeologických nálezech končí převyprávěním různých interpretačních možností, po němž následuje otazník. Příčiny usedlého způsobu života a vzniku zemědělství, charakter přírodního prostředí v neolitu a struktura společnosti tohoto období, funkce kruhových svatyní – rondelů či opevněných sídlišť a vysvětlení smrtelných zranění u hromadných pohřbů v některých lokalitách nám zkrátka stále nejsou dost jasně. Autorům sice slouží ke cti, že to nezakrývají, ovšem už méně, že se to nepokoušejí překonat.

Interpretační bázlivost autorů dobře dokumentuje současný obecný stav v archeologii, kde nové nálezy přinášejí nové interpretace, aniž by jednoznačně vyvrátili ty předchozí. To, co dnes obecně schází, je sjednocující teorie či paradigma. Možná však, že něco takového už nikdy nevznikne a pro každý jev budeme mít už navždy k dispozici několik protichůdných, leč stejně pravděpodobných teorií. Na druhou stranu ovšem nelze očekávat, že by nás empirická data (ať archeologická nebo antropologická) k nějakému lepšímu obecnějšímu závěru dovedla sama – tomu se věřilo jen v období tradičního pozitivismu. Zřejmě bude nutné vyvodit důsledky z faktu, že poznání minulosti vyplývá nejen z dostupných dat, ale též z obecných teorií, modelů, postojů a cílů těch, kteří ho formulují. Kvalita obrazu minulosti pak nebude dána jen výčtem všech potenciálních možností, ale především jejich smysluplným výběrem a vřazením do určitého logického a aktuálního kontextu.

Ve střední Evropě je archeologie odjakživa poplatná diskurzu historiků. Pokoušela se (zejména v rámci kulturně historického paradigmatu) se svou starší sestrou historií srovnat krok takovými postupy, jako např. interpretací archeologických kultur jakožto etnik, definicí kvaziudálosti typu jejich migrací, hledáním archeologického odrazu konkrétních událostí, které v náhodném výběru uvádějí písemné prameny apod. Je proto nesmírně záslužné, že se referovaná kniha pokouší tento zdroj inspirace relativizovat a doplnit o zdroj jiný. Nemělo by se však přihodit, aby se archeologie z jedné závislosti ocitla v závislosti druhé. Archeologie má na to, aby si dokázala formulovat vlastní otázky a vybudovat vlastní metodiku jejich řešení. Nemá sice přístup ke konkrétním událostem minulosti jako historie, ani k pozorování živých společností jako antropologie, avšak na rozdíl od těchto oborů se může mnohem lépe pokoušet o sledování společenských struktur v jejich diachronickém vývoji. Má tedy také co nabídnout, i když si to často neuvědomuje. Měla by proto konečně vystoupit nejen ze stínu koloniální minulosti evropské společnosti, ale též ze stínu svých sester...

A ještě něco. Recenzovaná kniha končí velmi dobře napsaným epilogem (P. Květina), při kterém se člověku opět zatají dech, tentokrát hrůzou z líčení zvěrstev belgických kolonistů v Kongu. Kruh se uzavírá, dramatická zápleтка z první kapitoly je rozuzlena. Pokud čtenář dočetl až sem, zapomene na únavu spojenou s čtením některých předchozích kapitol a odnáší si silný zážitek a podnět k úvaze o hodnotách tohoto světa. I když to asi nemělo být jediným a hlavním poselstvím knihy, je za to nutné autorům (autorovi) poděkovat.

Martin Kuna – Anna Kunová

Zpracování této recenze proběhlo s podporou grantu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci programu podpory velkých výzkumných infrastruktur (Archeologický informační systém ČR, projekt ID: LM2015080).

Literatura

- Binford, L. 1962:* Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28, 217–225.
 — 1981: Behavioral Archaeology and the „Pompeii Premise“. *Journal of Anthropological Research* 37/3, 195–208. Cit. podle Binford, L., *Working at Archaeology*, New York etc.: Academic Press, 229–241.
Diamond, J. 2014: Svět, který skončil včera. Brno: Jan Melvil (angl. orig. 2012).
Horký-Hlucháň, O. – Profant, T. a kol. 2016: Mimo Sever a Jih. Rozumět globálním nerovnostem a rozmanitostí. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
Kuna, M. 1995: Pre-historic prehistory. In: M. Kuna – N. Venclová eds., *Whither archaeology? Papers in honour of Evžen Neustupný*, Praha: Institute of Archaeology, 36–42.
 — 1997: Archaický čas. *Archeologické rozhledy* 49, 209–216.
Květina, P. – Hrnčič, V. 2013: Between Archaeology and Anthropology: Imagining Neolithic settlements. *Anthropologie* 51, 323–347.
Neustupný, E. 2010: Teorie archeologie. Plzeň: Aleš Čeněk.
Said, E. W. 2011: Orientalismus. Praha: Paseka (angl. orig. 1978).
Vašíček, Z. 1997: Historická časa. *Archeologické rozhledy* 49, 203–208.
Wiley, G. R. – Phillips, P. 1958: Method and Theory in Archaeology. Chicago: University of Chicago Press.

Viktor Černý: Po stopách ‘Ádů. Jižní Arábie v čase a prostoru. Academia, Praha 2016. ISBN 978-80-200-2518-0. 333 str.

Proč by měl český archeolog číst knížku o jižní Arábii? Protože jde o unikátní dílo představující několik vzájemně propletených témat, primárně sice se společným jmenovatelem v geograficky definovaném a nám vzdáleném prostoru, ale jinak platných obecně. K takovým patří známý problém vztahu kultury a přírodního prostředí, které společně formují charakter a ducha dané společnosti. Kromě toho se však autor zaměřuje na další okruhy, k nimž patří např. míra poznatelnosti studované společnosti v závislosti na tom, kdo a proč poznává. Toto téma je primárně rozpracováno v části věnované dějinám výzkumů, ale čtenář na něj opakovaně naráží v celém textu. Třetím a mezioborově aktuálním

motivem knížky je přemítání nad možností spojování kulturních a biologických entit sociálního vývoje. Jinými slovy, zda lze populační kontinuitu odhalovanou biologicky vázat na celky spatřované v historických a archeologických pramenech. Vzhledem ke své specializaci balancuje autor tuto otázku především s ohledem na výzkum genetické variability jižní Arábie. Symbolicky jde vlastně o hledání stop po mytickém národu 'Ádů, který měl v Arábii sídlit v dávném starověku. Zatímco genetické znaky současné populace svědčí o starobylém původu domorodců, místní obyvatelé, zejména beduíni, kteří doprovázeli první evropské cestovatele v 17. a 18. století, se sami za potomky 'Ádů nepovažovali. Ale to už vlastně trochu prozrazujeme pointu.

Kniha je členěna do pěti tematických okruhů, které dohromady tvoří komplementární a funkční soubor. To znamená, že žádná z kapitol nepojednává pouze o jednom tématu, ale vytváří vždy i překryv k dalším obsahovým úsekům. Začneme-li po pořádku ve shodě s obsahem knihy, seznámíme se s jižní Arábií nejprve očima historických cestovatelů, a to počínaje zprávami antických učenců přes cestopisné zprávy středověku a raného novověku až po první skutečně vědecké výpravy v 18. a v 19. století. Výsledky těchto vědeckých cestovatelů umožnily základní zmapování geografického, environmentálního i kulturního prostoru, z něhož vychází i autor pojednávání knihy. Předřazení dějin poznávání před vlastní zeměpisné vymezení zkoumaného prostoru umožňuje pochopit mimořádné obtíže, za nichž objevitelé skládali informace do velkého puzzle s názvem jižní Arábie. Na druhou stranu však čtenář často nuceně pokukuje po atlase (nebo Google mapách).

Jižní Arábie, Římány označována jako šťastná Arábie, je od Afriky oddělena na západě Rudým mořem a na jihu Adenským zálivem, na východě je pak území vymezeno Arabským mořem. Od dalšího rozlehlého území Arabského poloostrova ji odděluje velká poušť ar-Rub' al-Chálí. Z pohledu politického členění zaujímá dnes největší část tohoto území Jemen, dále jihozápadní část Saudské Arábie a jihovýchodní část Ománu (oblast Zufár). Důležité je, že tento prostor netvoří homogenní geomorfologický celek, ale rozpadá se na několik zón. Jde o pobřežní nížiny označované jako Tiháma, horská údolí a planiny pouště Ramlat as-Sab'atajn a severněji ar-Rub' al Chálí, Wádí Hadramawt s širokou sítí oáz, zónu jemenské Al-Mahry a Zufáru a konečně o souostroví Sokotra.

Nejdůležitější jsou ovšem lidé, kteří jednotlivé environmentální oblasti Jemenu obývají. Kromě detailních informací v textu o nich leccos napoví i skvělé barevné fotografie, jimiž V. Černý svou práci vybavil. Tváře jihoarabských obyvatel, které s mimořádným citem pro detail zachytil přímo v terénu, nejenže doplňují text, ale tvoří svěbytnou část knihy.

Kulturní minulost jižní Arábie začíná v pozdním pleistocénu, kdy byl tento prostor osídlen anatomicky moderními lidmi. Doby ledové, které Evropu poznamenaly velkým ochlazením, se v Arábii projeví suchým klimatem, ne právě vhodným pro osídlení. Je však pravděpodobné, že se zde v určitých zónách vytvářela klimatická refugia umožňující lidem nepříznivé podnebí dlouhodobě přestát. To se týká především posledního maxima doby ledové kulminujícího před 20 000 lety, kdy většinu Arábie pokryla nehostinná poušť. O existenci environmentálních útočišť se uvažuje v oblasti jihozápadního pobřeží Rudého moře (Tiháma), východní části jižní Arábie (al-Mahra a Zufár) a také v Perském zálivu. Z období starého paleolitu je lidská přítomnost známá jen z povrchových sběrů, jejichž prostřednictvím byly získány kamenné nástroje řazené k tradici acheuléenu. Také střední paleolit je zastoupen pouze artefakty vyráběnými levalloiskou technikou v rámci tzv. núbijského komplexu. Platí, že zatímco klimatický úsek zvaný Marine Isotope Stage 5 (neboli MI5: 128–75 tisíc let před dneškem) je artefaktově přítomen relativně početně, mladší horizont středního paleolitu je znám hůře. Také navazující mladý paleolit (40–10 tisíc let před dneškem) není příliš zastoupen. Je otázkou, zda lidé tehdy celou oblast opustili a uchylovali se do zmíněných refugií, či zda starší technologie výroby nástrojů pokračovala i v tomto časovém úseku. Důraz na možnou roli environmentálních útočišť není z hlediska vývoje člověka a jeho kultury nový. Snadno je možné najít paralelu s někdejší tzv. „oázovou hypotézou“, která spojovala vznik zemědělství v oblasti Úrodného půlměsíce se změnami podnebí na konci pleistocénu. Klima se podle této představy stávalo teplejším a sušším, a lidé, zvířata a rostliny tak byli svedeni dohromady do oáz, výsledkem čehož byl vznik zemědělství (Childe 1952). I když pro oblast Předního východu hypotéza postupně pozbyla platnosti, znovu se dostala na výsluní právě v souvislosti s jižní Arábií. A to hned v několika rovinách. Jednak z hlediska genetického vývoje (o tom níže),

jednak z pohledu sociálního a ekonomického rozvoje. Je možné, že nastalá environmentální dynamika nutila lovce-sběrače k přijetí jiných způsobů obživy založených primárně na akvatických zdrojích (Rose 2015, 867). A mohly to být právě tyto okolnosti, které ve středním holocénu v oblasti severního pobřeží Perského zálivu nastartovaly proces formování prvních států jižní Mezopotámie (Kennett – Kennett 2006, 90).

Vrátíme-li se k postpaleolitickému vývoji v jižní Arábii, v neolitu zde došlo ke zlepšení klimatických podmínek a zároveň i k domestikaci rostlin a zvířat. Významným momentem bylo zdomácnění tura a později i velblouda, což vedlo ke vzniku pastevectví. V souvislosti se zavlažovacími projekty určenými původně pro pastviny se rozvinulo i pěstování zemědělských plodin a především dálkový obchod. Velkou otázkou představuje původ místního neolitu, čili zda bylo zemědělství do jižní Arábie přeneseno z Předního východu migrací, nebo akulturací. První hypotéza pracuje s představou, že asi před 9000 lety v období kultury PPNB došlo k migraci zemědělců z Předního východu nejen do Evropy, ale i do jižní Arábie. Protichůdný pohled operuje s méně početnými nálezy mladého paleolitu, které by ale mohly představovat základ původní jihoarabské populace, jež si zemědělskou technologii následně sama osvojila. Řešení dilematu by mohly přinést archeogenetické výsledky týmu autora knížky, které jsou zmíněny v závěrečné kapitole.

V době bronzové na konci 2. tisíciletí př. Kr. vznikly v jižní Arábii politické celky označované jako karavanní království. Jméno se odvozuje podle primárního ekonomického profitu, který přinášelo zásobování východního Středomoří komoditami, z nichž měly zvláštní význam aromatické pryskyřice. Transit přes jižní Arábii spojoval dále oblasti Indie, Persie a východ Afriky. Do tohoto časového úseku se také datuje vznik semitské větve afroasijské jazykové rodiny, kam patří jak arabština, tak jihoarabské jazyky. Některé z nich jsou známé ze starověkých nálezů, jinými se dodnes mluví v oblastech Al-Mahry, Zufáru, Sokotry. Rovněž sem chronologicky spadá legenda o královně ze Sáby, která navštívila dvůr krále Šalamouna, což nezůstalo bez následků, protože z jejich spojení vzešla dynastie etiopských panovníků. V souvislosti s útlumem karavanního obchodu v první polovině 1. tisíciletí př. Kr. zůstali pasteveci odkázáni na svoji původní obživu a některé skupiny beduinů se přesunuly do Afriky, což zde také zanechalo genetickou stopu, jak uvidíme v poslední kapitole.

V prvních stoletích po Kristu se na scéně objevila sjednocující Himjarská říše, která na delší dobu udala směr dalšího vývoje tohoto území. Zajímavé je, že ačkoliv místní vládcí zpočátku tolerovali šíření křesťanství, vyhlásili později za státní náboženství judaismus. Konec období prosperity jižní Arábie předznamenal kolaps životodárného vodního rezervoáru tzv. máribské přehrady, k čemuž došlo v 70. letech 6. století. Velký zlom pak nastal v 7. století, kdy do jižní Arábie vstoupil z Hidžázu islám. Z hlediska historického vývoje se jednalo o fundamentální proměnu celé společnosti, což se podle V. Černého projeвило vymizením vazby na vlastní starověkou minulost. Místní obyvatelé ztratili povědomí o předcích a přestali sami sebe považovat za potomky Ádů. Ve středověku si tu místa vyměnila řada muslimských dynastií šiítského i sunnitského vyznání, které s větším či menším úspěchem usilovaly o sjednocení země. Novověké dějiny jižní Arábie pak těsně ovlivňovala koloniální politika osmanského Turecka a Velké Británie. Vývoj po první světové válce poznamenal střet zajdovského imámátu v severním Jemenu s osvobozeneckým hnutím jižního Jemenu, které podporoval Sovětský svaz. Obě území se po pádu železné opony sjednotila v rámci Jemenské republiky, která se ale stabilním politickým celkem nikdy nestala.

Jestliže mluvíme o minulosti jižní Arábie, v níž se střídají králové, dynastie a režimy, nesmíme zapomenout, že jde jen o část kulturních dějin tohoto prostoru. Tu druhou, postrádající historickou dynamiku, tvoří sociální struktura místních lidí. Základní osou řazení jsou společenské stavy, které by se daly označit i jako kasty. Nejpočetnější složku jihoarabské společnosti dosud tvoří vážení příslušníci kmenů *qabá'il* s dýkou *džanbija* v zahnuté pochvě za širokým koženým opaskem. Kmen je tradičně základní jednotkou arabské společnosti a nejinak je tomu i v jižní Arábii. Přitom však musíme připustit, že z hlediska antropologické definice nejde ani tak o kmeny, jako spíše o velmi malé, lokální náčelnické systémy. O tom svědčí jak jejich poměrně malý rozsah, tak nezpochybnitelná mocenská pozice náčelníka, *šajcha*, v rámci vnitřní struktury tvořené kónickými klany. Také to, že se jednotlivé systémy mohou spojovat do větších konfederací, které existují uvnitř státu a vůči jeho administrativě

zastávají spíše ambivalentní vztah, svědčí pro politicky vyspělejší typ organizace, než jsou kmeny. Avšak bez ohledu na užívanou terminologii, kmeny tvoří stabilní součást života místních lidí, a to do té míry, že státní zřízení (momentálně převládajícího politického kursu) sem proniká jen vzdálenými ozvuky.

Součástí jihoarabské populace byly tradičně Židé, jejichž přítomnost je zde historicky doložena od 3. století po Kristu. Početná populace s charakteristickou kulturou, která byla i v rámci celé židovské civilizace považována za starobylou a mimořádně tradiční, zde přetrvala až do poloviny 20. století. Faktický konec přítomnosti tohoto etnika v jižní Arábii je spojen se vznikem státu Izrael, kam odešla naprostá většina židovského obyvatelstva Jemenu. Naopak se začali masivně vracet obyvatelé Hadramawtu, kteří do ciziny z různých důvodů odcházeli v posledních pěti stoletích. Historie a současnost stěhování lidí z a do jižní Arábie je dobrým úvodem poslední části knížky obsahově zaměřené na biologický původ obyvatel. Vzhledem k rozsahu kapitoly a hutnosti informačního náboje se vlastně jedná o samostatný díl. Je asi dobré upozornit, že humanitně orientovaný čtenář bez alespoň minimálních znalostí moderní genetiky (např. Sykes 2004) bude mít obtíže s pochopením textu, byť se autor snažil v úvodu této kapitoly nastínit základní metodické principy archeogenetických postupů.

Nové molekulárně-genetické technologie umožňují mnohem důmyslnější výzkum populační struktury, který ukazuje, že Arábie je ve srovnání s ostatními regiony světa místem pravděpodobně již dlouho osídleným. Badatelský konsensus panuje v tom, že současná genetická diverzita světa je výsledkem dávné migrace z Afriky, která je považována za mateřský kontinent *Homo sapiens*. Právě jeden z migračních scénářů, označovaný jako „jihoarabský koridor“ nebo také „jižní cesta“, počítá s šířením anatomicky moderních lidí z Afriky přes úžinu Báb al-Mandab spojující Rudé moře s Adenským zálivem. Toto stěhování ovšem dosud nedoložily nálezy fosilií, ale hypoteticky jen kamenné nástroje řazené k technologické tradici tzv. núbijského komplexu z období MIS 5 (viz výše). Novým vodítkem je právě genetický výzkum, který ukázal, že zatímco mtDNA genofond západní Eurasie je složen téměř výhradně z haploskupiny N, genofond zbylé části Asie (zahrnující také Indii) obsahuje obě dvě haploskupiny neafrické fylogeneze, tedy N a M. K tomuto rozdělení (a dalšímu členění na haploskupiny L4 a L6) zřejmě došlo v prostoru předpokládaného klimatického refugia v Perském zálivu (tzv. oázová hypotéza; Rose 2010). To by znamenalo, že ani v etapách nepříznivého klimatu lidé Arábii úplně nepustili. Problém ale nastává v datování onoho refugia, podle dosavadních genetických výzkumů jsou relikty prvního mimoafrického osídlení mnohem mladší. Autor zde ale poukazuje na možné korekce mutační rychlosti, které by časový nesoulad mezi archeologií a genetikou mohly vyřešit.

Po ústupu posledního maxima doby ledové byla Arábie zasažena migracemi z Předního a Středního východu i východní a severní Afriky, ale zároveň byla také zdrojem migrací do těchto regionů. Velkou otázkou je souvislost biologické migrace a šíření neolitických inovací, v případě Evropy a Arábie z Předního východu. Genetická data získaná a analyzovaná týmem V. Černého připouštějí možnost, že zakladatelé současné jihoarabské diverzity pocházejí z Předního východu. Údaje ale zároveň nepodporují představu, že by tato migrace mohla souviset s šířením neolitu v době PPNB. Na rozdíl od výše uvedeného nesouladu v případě pozdně-pleistocenního refugia, genetické výzkumy říkají, že k migraci z Předního východu muselo dojít o několik tisíciletí dříve. Jakousi pomyslnou třetínu na hutném dortu populačních dějin Arábie a okolních regionů jsou výsledky výzkumu realizovaného autorem knihy na ostrově Sokotra. Na začátku holocénu jihoarabská populace pravděpodobně výrazně expandovala a v této době vznikly i haploskupiny, jimiž byl později osídlen ostrov Sokotra. V. Černý ukazuje, že jeho osídlení je velmi mladé, díky čemuž se zde uchovala řada endemických druhů. Doplňme, že z hlediska regionální diverzity jsou významné genetické odlišnosti nalezené u některých skupin Hadramawtu, které vykazují vyšší počet subsaharských mtDNA haplotypů. V jihoarabské populaci identifikoval autorův tým i jasné doklady genetických adaptací na změnu výživy, k níž došlo v souvislosti s domestikací zvířat, konkrétně mléčnou produkcí skotu, a především pak velblouda. Nezávisle na ostatních regionech se tu objevila např. mutace T-13,915-G, která svým nositelům umožňuje štěpit mléčný cukr i v dospělosti. Tato biologická schopnost byla později migracemi beduinů přenesena i do Afriky, která se pro některé skupiny pastevců stala domovinou po historickém konci svěbytné jihoarabské civilizace.

Knihu V. Černého lze bez zaváhání označit za dílo významně překračující hranice obvyklé odborné specializace. Svým obsahem jde zcela v kurzu světového trendu, jenž bývá někdy označován jako třetí vědecká revoluce v archeologii (Kristiansen 2014). Tak je pojmenována zvláštní vlna, kde se nová data (získaná prostřednictvím metod uvedených do praxe teprve nedávno) vkládají do kontextu tradičních problémových okruhů, aby tím ale zcela změnila jejich interpretační rozuzlení. Přitom se v celkovém rámci pracuje i se schématy, která byla v posledních letech jakoby zapovězena. Na scéně se tak znovu objevují mobilita a migrace populací, srovnávací mezikulturní analýzy a ambiciózní narace.

Petr Květina

Literatura

- Childe, V. G. 1952:* New Light on the Most Ancient East. London: Routledge.
- Kennett, D. J. – Kennett, J. P. 2006:* Early state formation in southern Mesopotamia: sea levels, shorelines, and climate change. *Journal of Island and Coastal Archaeology* 1, 67–99.
- Kristiansen, K. 2014:* Towards a new paradigm? The Third Science Revolution and its possible consequences in archaeology. *Current Swedish Archaeology* 22, 11–71.
- Rose, J. I. 2010:* New light on human prehistory in the Arabo-Persian Gulf sasis. *Current Anthropology* 51, 849–883.
- Sykes, B. 2004:* Sedm dcer Eviných. Praha – Litomyšl: Paseka.

Zoja Benkovsky-Pivovarová – Bohuslav Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei. *Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia Archaeologica Nitrensis Academiae Scientiarum Slovaca Tomus XXI, XXII.* Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, *Nitra 2015.* Teil I: 263 S. mit 110 Taf. und 97 Abb.; Teil 2: 168 S. mit Abb. 98–128.

Veröffentlicht wird ein Korpus von 69 Grabfunden, neben kleinen Funde bzw. Funden ohne Grabzusammenhänge auch acht größeren Gräberfeldern mit sehr guten Zeichnungen aller Funde und einer großen Zahl an Plänen. Das Buch war seit langem (1987) in Vorbereitung, viel länger als es die jetzt laufenden Projekte erlauben würden, die meist innerhalb von drei Jahren beendet sein müssen. Die Verfasser sind mit großer Sorgfalt und einem ausgeprägten Sinn auch für die kleinsten Details und Unterschiede bei den keramischen Formen und den Varianten im Grabritus vorgegangen. Aufgenommen wurde das Gebiet westlich der Waag, mit allen kulturellen Komponenten die in den Kleinen Karpaten und an der Donau in der Zeitspanne zwischen dem Anfang von Bz A 1 und Bz B 1 existierten. In die älteste Phase gehört die Keramik mit Schnurverzierung vom Typ Veselé, die Proto-Aunjetitzer Kultur erlebte hier noch die Anfänge der Nitra-Kultur, bei welcher sich zwei Facies unterscheiden lassen: die mährisch-westslowakische und die östlichere Nitra-Facies, die westlich von der Waag nicht mehr in ihrer

reinen Ausprägung vorkommt, sondern nur die westlichere Gruppe etwas beeinflusst hat. Die ältere Aunjetitzer Keramik kommt selten vor, die Expansion der Aunjetitzer Kultur ostwärts in der Übergangsperiode zwischen Bz A 1 und A 2 findet ihren deutlichsten Niederschlag auf dem Gräberfeld Velký Grob I. Auf mehreren Gräberfeldern ist die Koexistenz der Nitra- und Aunjetitzer Kulturen bis Ende Bz. A 2 belegt. Die Maďarovce-Kultur erscheint zuerst in Stufe A 2 b. Die Věteřov-Kultur war auf diesem Territorium nur eine kurze Zeit anwesend und wurde bald (zwischen A 2 und B 1) von der Maďarovce-Kultur absorbiert. In B 1 war die spätere Maďarovce-Kultur die wichtigste Komponente des Untersuchungsgebiets, chronologisch endet diese Entwicklung mit dem Auftreten des Koszider-Horizonts.

Die zu schematische Gliederung der früheren Forschung ist durch diese detaillierte Analyse problematisch geworden. Kulturelle Selbstidentität kann sich zwar auch im Tafelgeschirr widerspiegeln, muss sie aber nicht. Dem Gewand kommt in jeder rezenten Gesellschaft, die mit dem Äneolithikum und der Frühbronzezeit auf vernünftige Weise verglichen wird, größere Bedeutung zu. Mischehen waren sicher gang und gäbe, auch Unterlegene fanden Eingang in die überlegene Entität. Aus Gemeinlebern wissen wir, dass die genetische Identität bei einer kleinen Zahl von Mitgliedern einer Menschengruppe problematisch ist. Der heutige Leser vermisst Angaben zu naturwissenschaftlichen Untersuchungen über die Umwelt der westslowakischen Frühbronzezeit, doch

standen sie den Verfassern vielleicht nicht zur Verfügung. Diese sorgfältige, tiefgreifende und umfangreiche Veröffentlichung der Funde und Befunde von den westslowakischen frühbronzezeitlichen Gräberfelder bildet einen erfolgreichen Abschluss der langjährigen Forschung der Autorin, einer der besten Kennerinnen der mitteleuropäischen Früh- und Mittelbronzezeit, und wird sicher zu einer wichtigen und für die weitere Forschung auf diesem Felde inspirierenden Grundlage werden.

Jan Bouzek

F. Biermann – T. Kersting – A. Klammt (Hrsg.): Die frühen Slawen von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 81/1, 2. Beier und Beran, Langenweissbach 2016. ISBN 978-3-95741-053-5. 606 str.

V edici BUFM vyšel v letošním roce sborník sestavený z příspěvků přednesených v Sektion für slawischen Frühgeschichte v rámci 8. Německého archeologického kongresu konaného v říjnu 2014 v Berlíně. Jde již o pátý sborník na téma „slawische Archäologie“. V prvním svazku sborníku jsou soustředěny příspěvky k danému tématu (Beiträge zum Schwerpunkt), časově vymezenému 6.–8. stol. n. l., ve druhém jsou příspěvky týkající se mladších období raného středověku a příbuzných témat (Allgemeine Beiträge).

Úvodního příspěvku se tradičně zhostil *F. Biermann*. V článku nazvaném „Über das „dunkle Jahrhundert“ in der späten Völkerwanderungs- und frühen Slawenzeit im nordostdeutschen Raum“ si všímá dokladů řídkého pozdně germánského osídlení z konce 5. až první poloviny 6. stol., mezi lety 550–670 konstatuje ojedinělý výskyt etnický neurčitelných pokladů mincí a jiných ojedinělých nálezů pocházejících z detektorových průzkumů, posléze podrobně rozebírá narůstající počet dendrochronologicky datovaných dřev ze studní nebo mostů příslušejících ke slovanským sídlitím nebo z opevnění slovanských hradišť. Z přehršle dat z doby od konce 7. do počátku 8. stol. vyřídí zřejmě druhotně použitá dřeva se staršími daty a uzavírá, že poslední fáze germánského osídlení spadá do 6. stol., přičemž slovanské osídlení nezačíná dřív než v 7. století. V letech 550–670 mělo být eventuelní osídlení území tak řídké, že je archeologicky prakticky nezachytitelné. Na podporu svého závěru uvádí i archeologicky doloženou diskontinuitu kulturní a toponymickou. Ke kontaktům germánského a slovanského osídlení dochází až v 8. stol., kdy se hranici stává Labe. Druhým příspěvkem je jazyko-

vědná stať *J. Udolpha* „Heimat und Ausbreitung slawischer Stämme aus namenkundlicher Sicht“. Nepřekvapivě konstatuje, že výchozí oblastí slovanské expanze byla oblast severně od Karpat po obou stranách dnešní polsko-ukrajinské hranice od Visly po Bukovinu. *M. Hardt* v článku se sugestivním názvem „Warlords bei den frühen Slawen?“ nejprve čtenáře seznamuje s původem termínu – jako „warlords“ začali být označováni vůdci ozbrojených band na území tzv. „failed states“ – v Somálsku, Afghánistánu apod. V historických souvislostech se tímto termínem označují vojevůdci (*Heerkönige*) z doby pozdně římské, tedy germánské kmenové králové, u některých autorů i římsí vojevůdci *Marcellinus* nebo *Aegidius*. Aby otestoval hypotézu *F. Curty* o původu Slovanů, *M. Hardt* vybral několik postav zmíněných v písemných pramenech z oblastí mezi Baltem, Jadranem a Černým mořem z druhé poloviny 1. tisíciletí, které by mohly naplňovat obsah tohoto termínu. Jedná se o *Chilbuda*, patrně *Anta*, *Langobarda Hildigise*, oba uváděné u *Prokopia* z *Cesareie* v jeho spisu o válkách s Góty, prvního slovanského knížete franského původu *Sáma* známého z *Fredegarovy kroniky*, karantánského Slovana *Vojnimíra* z konce 8. stol., původně nitranského knížete *Pribinu* se synem *Kozelem*, z nichž se stala franská hrabata, a nakonec *Wichmana* mladšího z rodu *Billungů*, o jehož dobrodružném životě v 10. stol. nás zpravil *Widukind* z *Corvey*. Z jejich příkladu vyvozuje, že u zrodu slovanského světa stáli válečníci tohoto druhu, kteří si skrze své úspěchy dobyli takovou slávu, že „jméno Slavi, užívané Byzantinci zprvu jen jako kategorie, se stalo tak atraktivním a prestižním, že během několika staletí se všichni úspěšní „Ostmitteleuropäer“ bez ohledu na svůj původ chtěli stát Slovanů“. Za *warlordy* pokládá rovněž *Mojmírovce Svatopluka*, *Piastovce Měška* a *Boleslava Chrabrého* a *Přemyslovce Břetislava I.* Jeho závěr zní, že na hranicích byzantské, avarské a franské říše nastávaly podmínky, za nichž se válečnické osobnosti chopily poskytnutých šancí a mohly vybudovat panství založená na vojenské síle a ekonomickém zisku. Historiku *Theophylakta Simokaty* o mírumilovných a hudbymilovných Slovanech rozebírá příspěvek *M. Wotoszyna*. Dochází k závěru, že jde o klasické topoi pozdně antické mytologicko-etnografické literatury o obyvatelích konce světa. *E. F. Kasjuk* ve svém článku podává obšírný přehled současného stavu běloruské slovanské archeologie. *A. Volkmann* mapuje osídlení v časně a pozdní době stěhování národů a v časném středověku v oblasti dolního Poodří, zatímco následující článek autorů *M. Cieselského*, *B. Gruszky* a *A. Luczak* navazuje územím středního Poodří v Dolním Slezsku, jsou

v něm však užity odlišné mapové systémy. Články *H.-J. Nüsse*, *U. Michase* a *A. Pusta* se zabývají osídlením menších územních celků, v pořadí Hannovera západně od Labe, Berlína a země Lubušská. Příspěvky *E. Nowotny* a *N. Profantové* vybočují ze severoněmecké oblasti: první představuje časné slovanské osídlení Dolního Rakouska, druhý nejstarší slovanská hradiště v Čechách. Stati *T. Geue*, kolektivitu autorů *T. Kerstinga*, *O. Blum*, *B. Jungklaus* a *B. Tessmanna* přinášejí nové poznatky o pohřebištích v lokalitách Brandenbug nad Havolou a Leest. Článek *H. Kennecke* představuje vývoj od časné slovanské sídliště k hradišti v lokalitě Hohennauen. Poslední dva články prvního dílu, *D. Nowakowského* a *A. Kieselera*, jsou plodem německo-polské spolupráce při zkoumání lokality Gostau-Gostyń v Dolním Slezsku včetně zpracování předválečných výzkumů.

Druhý díl začíná třemi články *A. Bartrow*, *S. Bieler* a *C. Franke* věnovanými pozdně slovanským (odpovídá našim mladohradištním) sídlištím. *D. Neumann* a *T. Kinkeldy* publikují sadu dendrodat z vícefázového opevnění hradiště Repten a na základě dokumentace předvádějí počítačovou rekonstrukci kruhového opevnění roštové konstrukce včetně dvojího zvyšování brány (*Tuneltor*). Významné, avšak dosud málo známé lokality Stolpe ležící na obchodní trase na řece Odře, s bohatými hroby elity a depotem sekaného stříbra, se věnuje příspěvek *F. Biermanna*, *T. Kerstinga*, *P. Roskoschinského* a *S. Storch*. *E. Müller* na pohřebišti Halle/Queis z 11.–12. stol. sledává rozdíl mezi obložením hrobu kameny a kamennou skříňí (*Steinkisten*), již stejně jako hroby s výklenkem pro hlavu považuje za západní vliv. Pouze na dvou pohřebištích v Německu se objevily výklenkové hroby podmolového typu, na pohřebišti v Oechlitz z 9./10. stol. a v Niederwünsch z 11.–12. století. Zda je však lze spojit s příchodem lidí z Karpatké kotliny, kde jsou časté, nelze určit. O pohřebišti v Praze-Střešovicích pojednává článek *D. Frolíkové-Kaliszové* a antropologický rozbor kostelního hřbitova v Molzbichlu v Karantánii podává *B. Jungklaus*. Pojednáním o depotu z Meschwitz v článku *J. von Richthofen* se tematika příspěvků posouvá k jednotlivým typům nálezů, vesměs zpracovávaným v širokých geografických souvislostech a široké typové škále. Keramice se věnuje *N. Posselt*, zvláštní typ křížových spon typických pro Polabí a spojených s misijním působením definuje *O. Blum*, drobné amulety v podobě mužské tváře s vousy, typickým účesem a přílbou spojuje *P. Roskoschinski* s posledním vzepětím Laticů v 11. stol., honosnou kostěnou záštitu meče z Hamburku se pokouší interpretovat v historických souvislostech *I. Petri*, *N. Posselt* se zabývá nákončími

pochev mečů z Meklenburska a Předních Pomořan. Příspěvky *A. Leubeho* a *K. Frey* jsou věnovány německým badatelům v oboru slovanské archeologie *W. Unverzagtovi*, *J. O. von der Hagen* a *K. Huckovi*. Stať *M. Wołoszyna* pojednává o pečetích typu Dorigčin z období Kyjevské Rusi v oblasti Červeňska. *S. Albrecht* ve svém článku srovnává pojetí sv. Vladimíra v kronice Ilarionově a Nestorově s postavou Nabukadnesara jako prototypu pohanského despoty. Rozborem zpráv Helmoldovy kroniky o událostech 12. stol. v souvislosti s koncem knížectví Obodritů se zabývá *G. Bock*.

Sborník podává obraz slovanské archeologie v Německu s tradiční převahou článků z oblasti severozápadních Slovanů v Polabí a při Baltu, která je doplněna ojedinělými příspěvky z jiných oblastí slovanského světa. Na rozdíl od některých svazků BUFM je poslední publikace nebarevná. Na neohlášenou změnu doplatily přílohy několika příspěvků, které byly redakci zaslány barevné a po vytištění v odstínech šedi jsou těžko čitelné – obrázky na str. 117, 154, 232 v prvním dílu a na str. 102 a 108 ve druhém dílu, u některých jsou dokonce barvy uvedeny v popiscích. Na mapách v článku kolektivu polských autorů na str. 111–118 dílu I. jsou číselice u lokalit tak drobné, že jsou na hranici čitelnosti, u obr. 9 v článku *N. Profantové* jsou zcela nerozeznatelné. Kromě *A. Pusta* se problém týká jen příspěvků zahraničních autorů, takže mohl být způsoben i tím, že tyto autoři (včetně mne) obdrželi jen první, textovou korekturu, ale už nedostali druhou se zalomenými obrázky. Přejme redakci, aby další svazky z letošní konference i všech příštích vycházely i nadále a již bez nedostatku.

Drahomíra Frolíková

Dějiny staveb 2015. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtínech konané ve dnech 20. 3. – 22. 3. 2015. Vyd. Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, *Plzeň 2015*. 292 str.

Z obsahu nejnovějšího svazku *Dějin staveb* lze archeologům doporučit jako obvykle řadu hodnotných příspěvků o sídlech společenských elit. V první řadě článek *L. Zemana* a *J. Tajera* (249–264) o výsledcích hloubkového stavebněhistorického průzkumu a archeologického výzkumu zámku v městě Ostrově (okr. Karlovy Vary). Autoři během stavebních prací v letech 2012–2014 dokumentovali velké množství náleзовých situací, které dovolují rámcově rekonstruovat dispozici někdejšího hradu. O jeho podobě předchází badání prakticky nic nevědělo, neboť barokní přestavba důsledně setřela starší slo-

hové znaky. Na druhou stranu by nás ale nemělo překvapovat, že v hmotě zdánlivě novostavby barokního zámku se ve velkém rozsahu dochovalo obvodové zdívo velkého trojkřídleho středověkého hradu. Příkladem podobně úsporného přístupu raně novověkých stavitelů a stavebníků bychom napočítali celou řadu. V Ostrově proto byly očekávatelné objevy konstrukcí a architektonických prvků z éry mocných Šliků, kteří zde sídlili od konce 80. let 15. století. Tuto etapu se skutečně podařilo doložit; datačně určující jsou hlavně nálezy zazděných velkých oken pozdně gotického tvarosloví. Co je však překvapivé, Šlikové „pouze“ upravili starší (pisemnými prameny nedoložený) hrad, jehož trojkřídla skladba vychází už z první stavební etapy. Tu autoři hypoteticky datují do pokročilé 2. pol. 13. stol., a to na základě dispozičních analogií s městskými hrady Přemysla Otakara II. Jeho ostatně pokládají za pravděpodobného stavebníka ostrovského hradu, což zdůvodňují hlavně velkými půdorysnými rozměry trojpalácové srostlice. Autoři mají snahu oživit debatu nad konceptem tzv. středoevropských kastelů, doklady stran osoby zakladatele i datace ostrovského hradu ale nepředkládají. Navíc se vnučuje otázka, zda trojice paláců (křídél) vznikla v rámci jedné stavební etapy, anebo postupně v delším časovém rozpětí. Dnes je jisté pouze to, že prezentované náleзовé situace neposkytují jednoznačnou odpověď stran relativní chronologie jednotlivých dispozičních částí.

Rozsáhlá zřícenina hradu Lukova (okr. Zlín) se na stránkách *Dějin staveb* ocitla už několikrát. Pokaždé jako předmět zájmu R. Vrly (105–112), jenž bez prodlení publikuje řadu nových objevů, učiněných při konzervačních úpravách rozpadajících se zdív. Nyní se mu podařilo mj. lokalizovat hradní kapli, a to ve velké hranolové věži, jež náleží k první (románsko-gotické) stavební etapě. Vrlova dokumentační systematičnost a preciznost je obdivuhodná. V podstatě každoročně na základě zdánlivě marginálních náleзовých situací výrazně zpřesňuje rekonstrukce architektury hradu po jednotlivých stavebních etapách. Jestliže se nám Lukov může jevit jako hrad s nejsložitějším stavebním vývojem v českých zemích, je třeba si uvědomit, že za tímto obrazem do značné míry stojí právě nasazení R. Vrly. Jistě existuje řada podobně velkých hradů s nemenším počtem přestaveb. Většinou ale nedošly odpovídající badatelské pozornosti, příp. to nejsou zříceniny, aby mohly být podrobeny hloubkovému průzkumu. Podobně svěřepě se „svému“ hradu, totiž Zvíkovu, věnuje J. Varhaník (99–104), jehož tentokrát zaujala druhá brána od jihu. Její ostění členěné masivním obloukem přesvědčivě klasifikuje jako románské. Autor však stejně bystře rozpoznal, že

portál byl druhotně sestaven (asi na stejném místě) zřejmě někdy v průběhu renesance, kdy došlo k rozšíření průjezdu. Uvědomíme-li si, kolik generací badatelů bránou prošlo, těžko se věří tomu, že nikdo zatím neupozornil na románské tvarosloví jejího portálu.

Tradičně silně bývá v *Dějinách staveb* zastoupena problematika středověkých vesnických kostelů. V referovaném svazku lze zmínit dva příspěvky o stavbách v někdejších severočeských Sudetech, které spojuje charakteristický osud dlouhodobě chátrajících památek a aktuální snaha místních o jejich záchranu. Staticky vážně narušený kostel v Libyni (okr. Louny) se opravy už dočkal. Během stavební obnovy proběhl archeologický odkryv v interiéru i operativní stavebněhistorický průzkum; výsledky společně prezentují J. Škopec, V. Peksa a M. Volf (169–176). Autorům se podařilo celistvě rekonstruovat půdorys kostela v rámci nejstarší stavební fáze (1. pol. 14. stol.) a doložit starší pohřebiště. Druhý z kostelů z bývalých Sudet stojí ve vsi Boč (okr. Karlovy Vary). Je to sice historizující novostavba, A. Kratochvilová a M. Volf (177–184) si ale všimli architektonických článků asi středověkého stáří, druhotně použitých v dnešním hlavním vstupu. Autoři zároveň prezentují (dílem nerealizované) projektové návrhy na neoslohovou přestavbu kostela, na nichž je zachycen půdorys dnes zaniklé starší stavby i schematický nákres jejího románského portálu s bobulovým dekorem. K. Kibic ml. (42–52) předkládá podrobný rozbor stavební podoby středověkých věží kostelů v Polních Voděradech a Svojsčicích (obojí okr. Kolín); zvláště zajímavý je druhý příklad, a to vzhledem k existenci drobné původní boční kaple v podvěží. E. Volfová (113–120) se podrobně zabírá pozdně gotickou etapou věže kostela v Řevničově (okr. Rakovník). V centru autorčina zájmu stojí hlavně patro s trojicí okenních otvorů s ostěním ve tvaru klíčových střílen.

Archeology z brněnské společnosti Archaia máme spojené především s výzkumy v městských jádrech. V poslední době se však jejich pozornost stále častěji obrací i do vesnického prostředí. V poměrně krátké době se jim podařilo realizovat odkryvy v interiérech i exteriérech hned několika domů běžných vesnických usedlostí, což v dosavadní praxi archeologické záchranné činnosti na území celé naší republiky nemá srovnání. Zřejmě z důvodu, aby stimulovali podobný zájem i u jiných badatelů, se V. Kolařík, D. Merta a M. Peška (196–200) pokusili ve stručnosti shrnout své zkušenosti s tímto typem výzkumů. Právem upozorňují na fakt, že podlahami domů zemědělských usedlostí se mohou skrývat stratigrafie, které si stran mocnosti a složitosti

nezadají s náleзовými situacemi na parcelách městských domů. Cestu k nápravě současného stavu terénního výzkumu ve vesnických jádrech spatřují jednak v nastavení nějakého centrálního (systémového) mechanismu, který by pružně umožňoval hradit náklady na provádění exkavace, a jednak v lepším propojení archeologie se stavebněhistorickým bádáním.

Jan Kypta

Frauke Witte: Bemale Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, *Husum 2014*. 144 str.

Archeologové už poměrně dobře zmapovali, jak se specificky malovaná renesanční keramika, vyráběná v mnoha městech a vesnicích na pomezí Dolního Saska a Hesenska, dostávala díky snadnému transportu po řece Vezeře v masovém množství do oblastí kolem Severního moře. Tvarový a výzdobný rejstřík zboží, pro které se v odborné literatuře ujal výrazy *Werraware* a *Weserware*, lze dobře postihnout díky několika objevům rozsáhlých střepišť v někdejších hrnčírských centrech ve středním Německu. Obraz distribuční mapy pak zahušťují další a další archeologické výzkumy v městských jádrech od Británie přes Nizozemsko a přímořské Dolní Sasko po Dánsko. Že uvedený pás země nefungoval v rámci trhu s malovanou hrnčinou pouze jako obdobytiště, příp. překladiště, dlouhodobě napovídaly tamní nálezy keramiky, která se sice nápadně podobá zboží dovezenému ze středního Německa, ale současně se od něho zřetelně odlišuje jinými kombinacemi výzdobným motivů. Přímých dokladů výroby malované hrnčiny v rozsáhlých oblastech kolem Severního moře je však stále poskrovnu.

Tím více vyniká objev velkého odpadního areálu raně novověké hrnčírny v severofriškém městě Husum, jež leží v německé patě Jutského poloostrova. Archeologický výzkum střepiště, provedený s několika dalšími přestávkami v letech 1995–1999, inicioval majitel pozemku, který předtím při různých výkopech shromáždil rozsáhlou sbírku keramiky, již daroval do místního muzea. Vzhledem k mimořádnému významu objevu je paradoxní, že s výsledky výzkumu se odborníci mohou seznámit až s odstupem řady let, a to prostřednictvím referované knihy, zacílené primárně na laického čtenáře. Populární naučný text ale obsahuje velké množství údajů o vlastním odkryvu i o nálezech, takže do velké míry uspokojí i odborníky. Kniha je z poloviny tvořena kapitolami o vlastním archeologickém objevu a jeho významu při studiu výroby a distribuce malované renesanční hrnčiny severozápadní Evropy.

Druhou polovinu pak tvoří katalog vybraných nálezu keramiky a hrnčírského náčiní.

Výroba keramiky ve městě Husum byla překvapivě provozována na parcele měšťanského domu v blízkosti náměstí, a nikoli – jak bychom očekávali – někde na okraji zástavby. Z poměrně malého prostoru bylo celkově vyzdviženo 1,5 tuny hrnčiny datovatelné takřka výhradně do 1. pol. 17. století. Z vlastní dílny se podařilo nalézt jen drobné fragmenty konstrukcí pecí, ovšem převážně druhotně přemístěné. Spektrum a celkové množství keramických nálezu však nenechává na pochybách, že hrnčír své řemeslo vykonával na dané parcele. Dostatečně průkazný je vysoký podíl defektních výrobků. Přímý doklad představují i početné nálezy charakteristických keramických opěrek vsázky pece.

Hrnčírna se očividně specializovala na výrobu malovaných plochých tvarů. Jejich podíl v odpadu činí přibližně 60 %. Právě tento druh zboží, jež ve výzdobě nezapře vzory keramiky pocházející ze středního Německa, poskytuje klíčovou datační oporu: 28 talířů a mis nese vřočení; bez výjimky 1629. Souběžně dílna produkovala i kuchyňské nádoby (hlavně pánve a kulovité hrnce na třech nožkách a s válcovitou rukojetí), kahany, ohřívadla či třeba hračky. Nálezy matric a také defektních kachlů je doložena i výroba kamnářské keramiky. Tři zlomky kachlů nesou vřočení 1588, což podle autorky nasvědčuje dlouhodobému používání kadlubů.

Zatím nelze blíže zodpovědět otázky stran velikostí distribučního okruhu keramiky vyráběné ve městě Husum. Autorka v této souvislosti uvádí jediný dosud známý doklad, a sice nálezy malované hrnčiny z dánského zámku Trøjborg, vzdáleného 85 km. Zde spotřebovaná keramika podle nezaměnitelných detailů dekoru i podle exaktních analýz materiálu nesporně pochází z města Husum. Autorka v berních rejstřících dohledala jména konkrétních hrnčírů, kteří archeologicky zkoumanou parcelu drželi v 1. pol. 17. století. Důležitější je ovšem informace, že v blízkém sousedství současně fungovaly zřejmě tři další hrnčírské dílny. Otázku, proč se ve městě Husum začala vyrábět kvalitní malovaná keramika, autorka hypoteticky zodpovídá odkazem na velkou mobilitu obyvatelstva v průběhu třicetileté války. Za pravděpodobné považuje, že tehdy se zde usadili řemeslníci původem ze středního Německa. Třebaže referovaná kniha konečně přináší konkrétní údaje ohledně výroby renesanční malované keramiky v severním Frišku, specializované bádání je stále na samém počátku. Zatím ostatně není zřejmé, kdy se dočkáme zevrubné publikace archeologických dokladů hrnčírské výroby z města Husum.

Jan Kypta

OBSAH ARCHEOLOGICKÝCH ROZHLEDŮ LXVIII/2016

- Dreslerová, D. – Kočár, P. – Chuman, T.*, Pravěké osídlení, půdy a zemědělské strategie – Prehistoric societies, soils and agricultural strategies 19–46
Galeta, P.: viz Mik, P. – Sosna, D. – Galeta, P.
- Hajnalová, M.*: viz Parma, D. – Hajnalová, M. – Kala, J. – Kočárová, R. – Kos, P. – Křivánek, R.
- Hlavica, M. – Nosek, V. – Valášková, L. – Petřík, J.*, Technické značky jako opomíjený archeologický pramen? Fotogrammetrická analýza den nádob z velkomoravských hrnčířských dílen ze Starého Města (okr. Uherské Hradiště), polohy „U Víta“ – Technical marks as a neglected archaeological record? Photogrammetric analysis of the bottoms of vessels from Great Moravian pottery workshops at the ‘U Víta’ site in Staré Město (Uherské Hradiště district) 381–412
- Hrnčář, V. – Květina, P.*, Archeologické poznání otroctví – Archaeological recognition of slavery 431–476
- Chuman, T.*: viz Dreslerová, D. – Kočár, P. – Chuman, T.
- Jílek, J.*: viz Vích, D. – Jílek, J.
- Kala, J.*: viz Parma, D. – Hajnalová, M. – Kala, J. – Kočárová, R. – Kos, P. – Křivánek, R.
- Kaňáková, L. – Šmerda, J. – Nosek, V.*, Analýza kamenných projektilů z pohřebiště starší doby bronzové Hroznová Lhota. Traseologie a balistika – Analysis of lithic arrowheads from the Early Bronze Age cemetery at Hroznová Lhota. Use-wear and ballistic analysis 163–201
- Kočár, P.*: viz Dreslerová, D. – Kočár, P. – Chuman, T.
- Kočár, P. – Šlězár, P. – Kočárová, R.*, Vegetace a ekonomika předvelkomoravské centrální lokality v Olomouci-Povelu – Vegetation and economy of the pre-Great Moravian central site of Olomouc-Povel 544–575
- Kočárová, R.*: viz Kočár, P. – Šlězár, P. – Kočárová, R.
- Kočárová, R.*: viz Parma, D. – Hajnalová, M. – Kala, J. – Kočárová, R. – Kos, P. – Křivánek, R.
- Kos, P.*: viz Parma, D. – Hajnalová, M. – Kala, J. – Kočárová, R. – Kos, P. – Křivánek, R.
- Křivánek, R.*: viz Parma, D. – Hajnalová, M. – Kala, J. – Kočárová, R. – Kos, P. – Křivánek, R.
- Květina, P.*: viz Hrnčář, V. – Květina, P.
- Laval, F.*, Co je kostel? K počátkům šlechtických sídel českého středověku – On the beginnings of aristocratic seats in medieval Czech lands 47–90
- Mik, P. – Sosna, D. – Galeta, P.*, Zhodnocení možností odhadu pohlaví autorů paleolitických nástěnných maleb z otisků ruky – An evaluation of the possibilities to estimate the sex of authors of Palaeolithic parietal art from handprints 3–18
- Nosek, V.*: viz Hlavica, M. – Nosek, V. – Valášková, L. – Petřík, J.
- Nosek, V.*: viz Kaňáková, L. – Šmerda, J. – Nosek, V.

- Parma, D. – Hajnalová, M. – Kala, J. – Kočárová, R. – Kos, P. – Křivánek, R.*, Pohřebiště v Podolí u Brna a fenomén žárových hrobů mladší doby bronzové s rozměrnými jámami na Moravě – A cemetery in Podolí u Brna and the phenomenon of Late Bronze Age cremation graves with large pits in Moravia 291–332
- Petrík, J.*: viz Hlavica, M. – Nosek, V. – Valášková, L. – Petřík, J.
- Prchlík, I.*, Strabón a Tacitus o počátcích dějin České kotliny. Několik poznámek k otázkám znovunastoleným Vladimírem Salačem – Strabo and Tacitus on the beginnings of the history of the Czech Basin. Some notes on the issues reopened by Vladimír Salač 532–543
- Rustoiu, A.*, Lords and ladies of the rings. Saddle-shaped finger-rings from the Carpathian Basin – Páni a paní prstenů. Sedlovité prsteny z Karpatské kotliny 333–362
- Salač, V.*, Kvádové v nejstarších dějinách Čech a střední Evropy – Quaden in der ältesten Geschichte Böhmens und Mitteleuropas 477–531
- Salaš, M.*, Bronzové komponenty kopí od Babic nad Svitavou (okr. Brno-venkov) a jejich přínos pro poznání vojenství v době popelnicových polí a pro sémantiku pramenů – Bronze spear components from Babice nad Svitavou (Brno-venkov district) and their contribution to an understanding of warfare during the Urnfield period and to a semantics of the sources 202–223
- Sosna, D.*: viz Mik, P. – Sosna, D. – Galeta, P.
- Šlězár, P.*: viz Kočár, P. – Šlězár, P. – Kočárová, R.
- Šmerda, J.*: viz Kaňáková, L. – Šmerda, J. – Nosek, V.
- Valášková, L.*: viz Hlavica, M. – Nosek, V. – Valášková, L. – Petřík, J.
- Vích, D. – Jílek, J.*, Hrob nebo depot? Nález z doby římské u Jevíčka (okr. Svitavy) – A grave or a hoard? A Roman-period find near Jevíčko, Svitavy district, Czech Republic 363–380

MATERIALIA

- Burgert, P.*, Bavorské jurské rohovce Franské Alby v neolitu a eneolitu Čech – Bavarian Jurassic chert of the Franconian Jura in the Bohemian Neolithic and Eneolithic 91–108
- Burgert, P. – Přichystal, A. – Prokeš, L. – Petřík, J. – Hušková, S.*, Původ obsidiánové suroviny v pravěku Čech – The origin of obsidian in prehistoric Bohemia 224–234
- Hušková, S.*: viz Burgert, P. – Přichystal, A. – Prokeš, L. – Petřík, J. – Hušková, S.
- Klápště, J.*, Hospodaření s vodou ve středověké vsi Ve spáleném u Vyžlovky na Černokostecku – Water management in the medieval village Ve spáleném near Vyžlovka in the Kostelec-nad-Černými-lesy region 119–134
- Petrík, J.*: viz Burgert, P. – Přichystal, A. – Prokeš, L. – Petřík, J. – Hušková, S.
- Prokeš, L.*: viz Burgert, P. – Přichystal, A. – Prokeš, L. – Petřík, J. – Hušková, S.
- Přichystal, A.*: viz Burgert, P. – Přichystal, A. – Prokeš, L. – Petřík, J. – Hušková, S.
- Purowski, T. – Syta, O. – Wagner, B.*, Italian leech-shaped glass fibula bow from the Hallstatt period, discovered in Poland – Návlek lučičku spony italské provenience z doby halštatské v Polsku 109–118
- Syta, O.*: viz Purowski, T. – Syta, O. – Wagner, B.
- Vích, D.*, Rozvlečený depot z mladší doby bronzové ze Sedlece na českomoravském pomezí – A dispersed Late Bronze Age hoard from Sedlec in the Bohemian-Moravian borderland 235–252
- Wagner, B.*: viz Purowski, T. – Syta, O. – Wagner, B.

DISKUSE

- Waldhauser, J., „Mesa“ Úhošť v mladším úseku doby bronzové jako nestandardní lokalita, nebo příklad standardních analýz? – The Úhošť ‘mesa’ in the Late Bronze Age: a non-standard site or an example of standard analysis? 253–261

AKTUALITY

- Burgert, P., Osmdesát let Víta Vokolka 262–263
- Burgert, P. – Končelová, M. – Šumberová, R., Jubileum Marie Zápotocké 269–271
- Klontza-Jaklová, V., 24. mezinárodní konference Starší doba bronzová v českých zemích a na Slovensku 262
- Waldhauser, J. – Kuna, M. – Dreslerová, D., Jubileum kolegy a přítele Miloslava Slabiny 263–269

NOVÉ PUBLIKACE (podle autorů recenzí a referátů)

- Bouzek, J., Zoja Benkovsky-Pivovarová – Bohuslav Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei (Nitra 2015) 586–587
- Březinová, H., Karina Grömer – Frances Pritchard (eds.): Aspects of the Design, Production and Use of Textiles and Clothing from the Bronze Age to the Early Modern Era (Budapest 2015) 146–148
- Burgert, P., Danuta Piotrowska – Wojciech Piotrowski – Kamil Kaptur – Artur Jedynak (red.): Górnictwo z epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach (Ostrowiec Świętokrzyski 2014) 272–274
- Burgert, P., Petr Šída a kolektiv: Neolitická těžba metabazitů v Jizerských horách (Plzeň 2014) 426–427
- Burgert, P., Albert Zastawny (ed.): Targowisko, stan. 10, 11. Osadnictwo z epoki kamienia. Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce (Kraków 2014) 157–159
- Drnovský, P., Miroslav Plaček – Miroslav Dejmal a kolektiv: Veselí nad Moravou. Středověký hrad v říční nivě (Brno 2015) 284–286
- Drnovský, P., Josef Unger (ed.): Boleradický hrad (Brno 2015) 154–155
- Frolíková, D., F. Biermann – T. Kersting – A. Klammt (Hrsg.): Die frühen Slaven von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 81/1, 2 (Langenweissbach 2016) 587–588
- Gojda, M., Łukasz Banaszek: Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów (Poznań 2015) 413–415
- Hakszer, D., Eric H. Cline: 1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed (Princeton 2014) 145–146
- Hasil, J., Felix Biermann – Jiří Macháček – Franz Schopper et al.: An Thaya und Notte im Mittelalter: vergleichende archäologische Untersuchungen zu Sozial- und Siedlungsstrukturen im westslawischen Raum (6. bis 13. Jahrhundert) (Bonn 2015) 415–418
- Hasil, J., Nina Brundke: Das mittelalterliche Gräberfeld Mockersdorf: Archäologie im Schatten des Rauhen Kulm. Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte 3 (Pressath 2013) 143–145
- Hošek, J., V. I. Zavjalov – N. N. Těrechova: Kuzněčnoe rjemeslo Velikogo knjažestva Rjazaňskogo (Moskva 2013) 156–157
- Kuna, M. – Kunová, A., Petr Květina – Jaroslav Řídký – Markéta Končelová – Pavel Burgert – Radka Šumberová – Ivan Pavlů – Hana Brzobohatá – Olga Trojánková – Petr Vavrečka – Jiří Unger: Minulost, kterou nikdo nezapsal (Červený Kostelec 2015) 576–582

<i>Květina, P.</i> , Viktor Černý: Po stopách 'Ádů. Jižní Arábie v čase a prostoru (Praha 2016)	582–586
<i>Kypta, J.</i> , Felix Biermann (Hrsg.): Dallgow im Havelland. Vor- und frühgeschichtliche sowie mittelalterliche Besiedlung und slawische Teerproduktion am Fundplatz 15 (Rahden/Westf. 2013)	142–143
<i>Kypta, J.</i> , Dějiny staveb 2015. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtinech konané ve dnech 20. 3. – 22. 3. 2015 (Plzeň 2015)	588–590
<i>Kypta, J.</i> , Sabine Eickhoff (Red.): Schlachtfeld und Massengrab. Spektren interdisziplinärer Auswertung von Orten der Gewalt (Wünsdorf 2014)	419–420
<i>Kypta, J.</i> , Manfred Gläser (Hrsg.): Zur Siedlungsgeschichte des ehemaligen Lübecker Kaufleuterviertels vom 12. bis zum 20. Jahrhundert (Rahden/Westf. 2015)	421–423
<i>Kypta, J.</i> , Nikolaus Hofer (Hrsg.): Der Schatzfund von Wiener Neustadt (Horn 2014)	280–281
<i>Kypta, J.</i> , Cornelia Knepe (Hrsg.): Landwehren. Zu Funktion, Erscheinungsbild und Verbreitung spätmittelalterlicher Wehranlagen (Münster 2014)	281–282
<i>Kypta, J.</i> , Miroslav Kovář a kol.: Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou. Příspěvky k jeho dějinám a architektuře (Praha 2015)	283
<i>Kypta, J.</i> , Ivan Lehký – Milan Sýkora (eds.): Pyšná sídla mocných. Hrady a tvrze na Mostecku (Most 2014)	150–151
<i>Kypta, J.</i> , Reto Marti – Werner Meyer – Jakob Obrecht: Der Altenberg bei Füllinsdorf. Eine Adelsburg des 11. Jahrhunderts (Basel 2013)	138–142
<i>Kypta, J.</i> , Martina Maříková – Christian Zschieschang (Hrsg.): Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa (Stuttgart 2015)	423–424
<i>Kypta, J.</i> , Herbert May – Georg Waldemer – Ariane Weidlich (Hrsg.): Neues aus der Hausforschung in Bayern (Bad Windsheim 2015)	151–152
<i>Kypta, J.</i> , Gabi Meier Mohamed: Das Franziskanerkloster in Zürich und seine baugeschichtliche Entwicklung bis zum Gerichtsgebäude (Zürich – Egg 2014)	424–425
<i>Kypta, J.</i> , Eduard Mühle (Hg.): Breslau und Krakau im Hoch- und Spätmittelalter. Stadtgestalt – Wohnraum – Lebensstil (Köln – Weimar – Wien 2014)	152–153
<i>Kypta, J.</i> , Jerzy Piekalski: Prague, Wrocław and Krakow: Public and Private Space at the Time of the Medieval Transition (Wrocław 2014)	284
<i>Kypta, J.</i> , Jakub Sawicki: Średnowieczne świeckie odznaki w Polsce na tle europejskim (Wrocław 2014)	286–288
<i>Kypta, J.</i> , Kurt Schietzel: Spurensuche Haithabu. Archäologische Spurensuche in der frühmittelalterlichen Ansiedlung Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963–2013 (Neumünster – Hamburg 2014)	425–426
<i>Kypta, J.</i> , Frauke Witte: Bemalte Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum (Husum 2014)	590
<i>Limburský, P.</i> , J. Zilhão – P. B. Pettitt (eds.): Prehistoric Bayesian chronologies. World Archaeology 47: 4, 2015	427–428
<i>Macháček, J.</i> , Dariusz Adamczyk: Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive (800–1100) (Wiesbaden 2014)	135–138
<i>Pavlu, I.</i> , Samuel van Willigen: Die Neolithisierung im nordwestlichen Mittelmeerraum (Mainz am Rhein 2006)	155–156
<i>Štefan, I.</i> , Peter Milo: Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik (Bonn 2014)	274–278
<i>Unger, J.</i> , Paweł Duma: Śmierć nieczysta na Śląsku (Wrocław 2015)	278–280

- Unger, J.*, Der Erdstall. Beiträge zur Erforschung künstlicher Höhlen 42, 2016 420–421
- Unger, J.*, Pavel Kouřil a kol.: Cyrilometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu (Brno 2014) 148–150
- Vencl, Sl.*, Zdeňka Nerudová – Alan Bilsborough (eds.): Pleistocene Hunter-Gatherers of Central and Eastern Europe. Papers in Memory of Karel Valoch (Brno 2015) 153–154

NOVÉ PUBLIKACE (podle publikací)

- Adamczyk, D.: Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive (800–1100). Wiesbaden 2014 (*J. Macháček*) 135–138
- Banaszek, Ł.: Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów. Poznań 2015 (*M. Gojda*) 413–415
- Benkovsky-Pivovarová, Z. – Chropovský, B.: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei. Nitra 2015 (*J. Bouzek*) 586–587
- Biermann, F. (Hrsg.): Dallgow im Havelland. Vor- und frühgeschichtliche sowie mittelalterliche Besiedlung und slawische Teerproduktion am Fundplatz 15. Rahden/Westf. 2013 (*J. Kypita*) 142–143
- Biermann, F. – Kersting, T. – Klammt, A. (Hrsg.): Die frühen Slawen von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 81/1, 2. Langenweissbach 2016 (*D. Frolíková*) 587–588
- Biermann, F. – Macháček, J. – Schopper, F. et al.: An Thaya und Notte im Mittelalter: vergleichende archäologische Untersuchungen zu Sozial- und Siedlungsstrukturen im westslawischen Raum (6. bis 13. Jahrhundert). Bonn 2015 (*J. Hasil*) 415–418
- Brundke, N.: Das mittelalterliche Gräberfeld Mockersdorf: Archäologie im Schatten des Rauhen Kulm. Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte 3. Pressath 2013 (*J. Hasil*) 143–145
- Cline, E. H.: 1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed. Princeton 2014 (*D. Hakszer*) 145–146
- Černý, V.: Po stopách 'Ádů. Jižní Arábie v čase a prostoru. Praha 2016 (*P. Květina*) 582–586
- Dějiny staveb 2015. Sborník vybraných referátů z konference v Nečtiněch konané ve dnech 20. 3. – 22. 3. 2015. Plzeň 2015 (*J. Kypita*) 588–590
- Duma, P.: Śmierć nieczysta na Śląsku. Wrocław 2015 (*J. Unger*) 278–280
- Eickhoff, S. (Red.): Schlachtfeld und Massengrab. Spektren interdisziplinärer Auswertung von Orten der Gewalt. Wünsdorf 2014 (*J. Kypita*) 419–420
- Gläser, M. (Hrsg.): Zur Siedlungsgeschichte des ehemaligen Lübecker Kaufleuterviertels vom 12. bis zum 20. Jahrhundert. Rahden/Westf. 2015 (*J. Kypita*) 421–423
- Grömer, K. – Pritchard, F. (eds.): Aspects of the Design, Production and Use of Textiles and Clothing from the Bronze Age to the Early Modern Era. Budapest 2015 (*H. Březinová*) 146–148
- Hofer, N. (Hrsg.): Der Schatzfund von Wiener Neustadt. Horn 2014 (*J. Kypita*) 280–281
- Kneppe, C. (Hrsg.): Landwehren. Zu Funktion, Erscheinungsbild und Verbreitung spätmittelalterlicher Wehranlagen. Münster 2014 (*J. Kypita*) 281–282
- Kouřil, P. a kol.: Cyrilometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu. Brno 2014 (*J. Unger*) 148–150
- Kovář, M. a kol.: Cisterciácký klášter Hradiště nad Jizerou. Příspěvky k jeho dějinám a architektuře. Praha 2015 (*J. Kypita*) 283
- Květina, P. – Řídký, J. – Končelová, M. – Burgert, P. – Šumberová, R. – Pavlů, I. – Brzobohatá, H. – Trojánková, O. – Vavrečka, P. – Unger, J.: Minulost, kterou nikdo nezapsal. Červený Kostelec 2015 (*M. Kuna – A. Kunová*) 576–582

Lehký, I. – Sýkora, M. (eds.): Pyšná sídla mocných. Hrady a tvrze na Mostecku. Most 2014 (<i>J. Kypta</i>)	150–151
Marti, R. – Meyer, W. – Obrecht, J.: Der Altenberg bei Füllinsdorf. Eine Adelsburg des 11. Jahrhunderts. Basel 2013 (<i>J. Kypta</i>)	138–142
Maříková, M. – Zschieschang, Ch. (Hrsg.): Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa. Stuttgart 2015 (<i>J. Kypta</i>)	423–424
May, H. – Waldemer, G. – Weidlich, A. (Hrsg.): Neues aus der Hausforschung in Bayern. Bad Windsheim 2015 (<i>J. Kypta</i>)	151–152
Milo, P.: Frühmittelalterliche Siedlungen in Mitteleuropa. Eine vergleichende Strukturanalyse durch Archäologie und Geophysik. Bonn 2014 (<i>I. Štefan</i>)	274–278
Meier Mohamed, G.: Das Franziskanerkloster in Zürich und seine baugeschichtliche Entwicklung bis zum Gerichtsgebäude. Zürich – Egg 2014 (<i>J. Kypta</i>)	424–425
Mühle, E. (Hg.): Breslau und Krakau im Hoch- und Spätmittelalter. Stadtgestalt – Wohnraum – Lebensstil. Köln – Weimar – Wien 2014 (<i>J. Kypta</i>)	152–153
Nerudová, Z. – Bilsborough, A. (eds.): Pleistocene Hunter-Gatherers of Central and Eastern Europe. Papers in Memory of Karel Valoch. Brno 2015 (<i>Sl. Vencel</i>)	153–154
Piekalski, J.: Prague, Wrocław and Krakow: Public and Private Space at the Time of the Medieval Transition. Wrocław 2014 (<i>J. Kypta</i>)	284
Piotrowska, D. – Piotrowski, W. – Kaptur, K. – Jedynek, A. (red.): Górnictwo z epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach. Ostrowiec Świętokrzyski 2014 (<i>P. Burgert</i>)	272–274
Plaček, M. – Dejmal, M. a kolektiv: Veselí nad Moravou. Středověký hrad v říční nivě. Brno 2015 (<i>P. Drnovský</i>)	284–286
Sawicki, J.: Średnowieczne świeckie odznaki w Polsce na tle europejskim. Wrocław 2014 (<i>J. Kypta</i>)	286–288
Schietzel, K.: Spurensuche Haithabu. Archäologische Spurensuche in der frühmittelalterlichen Ansiedlung Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963–2013. Neumünster – Hamburg 2014 (<i>J. Kypta</i>)	425–426
Šída, P. a kolektiv: Neolitická těžba metabazitů v Jizerských horách. Plzeň 2014 (<i>P. Burgert</i>)	426–427
Unger, J. (ed.): Boleradický hrad. Brno 2015 (<i>P. Drnovský</i>)	154–155
Unger, J.: Der Erdstall. Beiträge zur Erforschung künstlicher Höhlen 42, 2016	420–421
van Willingen, S.: Die Neolithisierung im nordwestlichen Mittelmeerraum. Mainz am Rhein 2006 (<i>I. Pavlů</i>)	155–156
Witte, F.: Bemalte Teller im Garten. Eine Töpferei der Renaissance in Husum. Husum 2014 (<i>J. Kypta</i>)	590
Zastawny, A. (ed.): Targowisko, stan. 10, 11. Osadnictwo z epoki kamienia. Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce. Kraków 2014 (<i>P. Burgert</i>)	157–159
Zavjalov, V. I. – Těrechova, N. N.: Kuzněčnoe rjemeslo Velikogo knjažestva Rjazaňskogo. Moskva 2013 (<i>J. Hošek</i>)	156–157
Zilhão, J. – Pettitt, P. B. (eds.): Prehistoric Bayesian chronologies. World Archaeology 47: 4, 2015 (<i>P. Limburský</i>)	427–428